

ЗАХАРЪ БЕРКУТЪ.

— В. А. 2001. —

Образъ громадского жита карпатской Руси въ XIII. вѣцѣ.

Написавъ

ИВАНЪ ФРАНКО.

Накладомъ редакціи „Зорѣ“.

45.

КНИЖНИКЪ
АКАДЕМИИ
КОЦОВСКИЙ

У ЛЬВОВѢ, 1883.

Зъ друкарнѣ Товариства им. Шевченка,
пбдъ зарядомъ К. Беднарского.

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

УЧБОВА
БІБЛІОТЕКА
ЛДУ
Ім. Ів. Франка

Кабінет франкознавства

ЛХУ ім. Ів. Франка

Зак. № 5156

372343

АДВОКАТЪ
КОЦОВСКИЙ
Advokat
KOCOWSKI
c. k. em. radca sądu krajowego

П Е Р Е Д М О В А.

Повѣсть исторична не есть исторія. Историкова ходить передовсѣмъ о выслѣджене правды, о сконстатоване фактѣвъ, мѣжь тымъ коли повѣстяръ користуєсь тѣлько историчными фактами для своихъ особныхъ артистичныхъ цѣлей, для воплоченя певной идеѣ въ певныхъ живыхъ, типовыхъ личностяхъ. Освѣчена, характеристика, мотивоване и групповане фактѣвъ у историка а у повѣстяря зовсѣмъ бѣдмѣний: де историкъ оперує аргументами и лѣогичными выводами, тамъ повѣстяръ мусить оперувати живыми людьми, особами.

Праця исторична має вартѣсть, коли факты въ нѣй представлені докладно и въ причиновѣмъ звязку; повѣсть исторична має вартѣсть, коли ея основна идея зможе заняти сучасныхъ, живыхъ людей, то значить, коли сама она есть живою и сучасною.

Представлене давного громадского житя нашої Руси есть безперечно такимъ предметомъ живымъ и тыкающимъ сучасныхъ интересѣвъ. На кѣлько менѣ удалось бѣдати духа тыхъ давныхъ, замерклыхъ часѣвъ, нехай судить критика. Въ деталяхъ я позволявъ собѣ доповнювати сухій историчный скелетъ поетичною фикцією. Головный предметъ взятый по части зъ исторіи (нападъ Монголѣвъ и ихъ вожакъ Пета), а по части зъ переказѣвъ народныхъ (про вытоплєне монгольской шайки и др.) Дѣйствующі особы впрочѣмъ выдумані, мѣсцевѣсть списана по возможности вѣрно.

Львѣвъ дня 1. Грудня 1882.

Ив. Франко.

0397 2007 #

розумѣючи того, що такимъ робомъ роздроблюють ся ихъ силы, ослаблює ся громада. Не такъ ту колись було! хочъ менше народа, та за то що за народъ! що за житє кипѣло въ тыхъ горахъ, середъ тыхъ непрохѣдныхъ борѣвъ у стѣпѣ могучого Зелеменя!

Лиха доля довгй вѣки знущала ся надъ тымъ народомъ. Тяжкй удары пѣдкопали єго добробытъ, нужда зломала єго свободну, потужну вдачу, и нынѣ тѣлько неяснй, давнй спомины нагадують правнукамъ о щасливѣйшѣмъ житю предкѣвъ. И коли часомъ стара бабуса, сидючи въ запѣчку и прядучи грубу вовну почне розказувати дробнымъ внукамъ про давну давнину, про напады Монголѣвъ-песиголовцѣвъ и про тухольского ватажка Беркута, — дѣти слухають тревожно, въ ихъ сивыхъ оченятахъ блискотять слѣзы, а коли скѣнчить ся дивовижна говѣсть, то малй й старй зѣтхаючи шепчуть: ахъ, що за красна байка!

— Такъ, такъ, — говорить бабуса, похитуючи головою, — такъ, такъ, дѣтоньки! Для насъ то байка, — а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуть ся ще коли такй часы, — замѣчає декто старшй.

— Говорять старй люде, що ще колись вернуть ся, але мабутъ ажъ передъ кѣнцемъ свѣта.

Сумно и непривѣтно теперъ въ нашѣй Тухольщинѣ! Кавкою выдає ся повѣсть про давнй часы и давныхъ людей. Вѣрити не хотять нынѣшнй люде, вырослй въ нуждѣ и притиску, въ тысячныхъ путахъ и залежностяхъ. Але нехай собѣ! Думка поета летить въ тѣ давнй часы, оживляє давныхъ людей, а въ кого сердце чисте и щиролюдске чутѣ, той и въ нихъ побачить своихъ братѣвъ, живыхъ людей, а въ житю ихъ, хочъ и якъ неподѣбнѣмъ до нашего, догляне не одно таке, що може бути пожадане и для нашихъ „культурныхъ“ часѣвъ.

Було се 1241 року. Весна стояла въ тухольскихъ горахъ.

Однои пречудно-хорошой днини лунали лѣсистй пригѣрки Зелеменя голосами стрѣлецкихъ рогѣвъ и кри-

ками численнихъ стрѣльцѣвъ. Се новый бояринъ тухольскій, Тугаръ Вовкъ, справлявъ великія ловы на грубу звѣрину. Онъ правнувавъ починъ своего нового житя, — недавно бо князь Данило дарувавъ ему въ Тухольщинѣ обширныя полонины и цѣле одно пригѣре Зелеменя, недавно онъ появивъ ся въ тыхъ горахъ и побудувавъ собѣ гарну хату, и отсе першу учту справляе, знакомить ся съ дооколичными боярами. По учтѣ рушили на ловы въ тухольскій лѣсы.

Ловы на грубого звѣря, то не забавка, то боротьба тяжка, неравъ кровава, неравъ на житє и смерть. Туры, медведѣ, дики, се небезпечныя противники; стрѣлами въ лукѣвъ рѣдко кому удасть ся повалити такого звѣря; навѣтъ рогатиною, котру кидалось на противника при достаточномъ приближеніи, не легко ему дати рады. Тожъ послѣдною и рѣшающею збруею була важка копія, котрою треба було влучити противника въ близька, власноручно, въ цѣлою силою, одъ разу. Схиблений ударъ — и житю борця грозило велике небезпеченство, коли ему не удалось въ послѣдній хвили попасти въ безпечну крыѣвку и добути меча або тяжкого топора для своей обороны.

Не диво ватымъ, що Тугаръ въ своихъ гѣстьми выбиравъ ся на ловы, мовъ на вѣйну, въ запасомъ стрѣлъ и рогатинъ, въ слугами и припасами живности, навѣтъ въ досвѣдченимъ знахаремъ, умѣющимъ заговляти раны. Не диво такожъ, що Тугаръ и его гостѣ були въ повной рицарской збруи окрѣмъ панцирѣвъ, бо тѣ спинялибы ихъ въ ходѣ по ломахъ и гущавинахъ. То тѣлько диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька своего, посмѣла такожъ вирушити разомъ въ гѣстьми на ловы. Тухольскій громадяне, видячи еѣ, якъ ѣхала на кони посередъ гостей, гордо, смѣло, мовъ стрѣмка тополя середъ коренастыхъ дубѣвъ, въ уподобіи поводили за нею очима, поговорюючи:

— Отъ дѣвчина! Тѣй не жалѣ бы бути мужемъ. И певно лѣпшій въ неѣ мужъ бы бувъ, нѣжъ еѣ батько!

А се певно не мала була похвала, бо Тугаръ Вовкъ бувъ мужчина, якъ дубъ. Плечнистый, пѣссадковатый,

зъ грубыми чертами лица и грубымъ, чорнымъ волосмъ, ѡнъ и самъ подобавъ на одного зъ тыхъ злющихъ тухольскихъ медведѣвъ, противъ котрыхъ ѣхавъ воювати. Алежъ бо ѣ донька его Мирослава була дѣва, якои пошукати. Не кажемо вже про ѣи уроду и красу, анѣ про ѣи добре сердце — зъ тѡмъ зглядѣ богато ѣи ровесницъ могло стати зъ нею на рѡвни, хочъ и не богато могло ѣѣ перевышити. Але зъ чѡмъ не мала она пары мѣжъ своими ровесницами, такъ се зъ природнѡй свободѣ своего обходженя, зъ незвычайнѡй силѣ мускулѡвъ, зъ смѣлости и рѣшучости, властивѡй тѡлько мужчинамъ, вырослымъ зъ ненастаннѡй боротьбѣ зъ супротивными обставинами. Заразъ зъ першого разу видно було, що Мирослава выросла на свободѣ, що виховане ѣи було мужеске и що зъ тѡмъ прекрасно розвиненѡмъ дѣвочѡмъ тѣлѣ живе сильный, великими способностями обдарованный духъ. Она була зъ батька единачка, а до того ще заразъ при народженю стратила матѣрь. Нянька ѣи, стара мужичка, ѡдѣ малку заставляла ѣѣ до всякои ручной работы, а коли пѡдросла, то батько, щобъ ровважити свою самоту, бравъ ѣѣ всюды зъ собою и щобъ вдоволити ѣи палку натуру, приучувавъ ѣѣ владати рицарскою зброєю, зносити всякѣ невыгоды и смѣло стояти зъ небезпеченствахъ. И чимъ бѡльшѣ трудности ѣѣ приходилось поборювати, тымъ охотнѣйше бралась она за дѣло, тымъ красше проявляла ся сила ѣи тѣла и ѣи рѣшучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава нѣколи не переставала бути женщиною: нѣжною, доброю, зъ живымъ чутемъ и скромнымъ, стыдливимъ лицемъ, а все те лучилось зъ нѣѣ зъ таку дивну, чаруючу гармонію, що кто разъ бачивъ ѣѣ, чувъ ѣи мову, — той до вѣку не мѡгъ забути ѣи лица, ѣи ходу, ѣи голосу, — тому они пригадували ся живо и выразно зъ найкрасшихъ хвиляхъ его житя, такъ якъ весна навѣтъ старому старцеву пригадуе его молоду любовь.

Вже третій день тревали ловы. Богато оленѣвъ-рогачѣвъ и черногривыхъ турѡвъ лягло головами ѡдѣ стрѣлъ и ратищъ боярскихъ. Надъ шумнымъ гѡрскимъ

потокомъ, на зеленѣй полянѣ середѣ лѣса стояли шатры ловцѣвъ, курили ся равъ-въ-равъ величезнй огнища: де висѣли на гакахъ кѣтлы, обертали ся рожны, — де варилося и пеклося мясиво убитои дичины для гостей. Нынѣшнй, послѣднй день ловѣвъ мавъ бути посвяченый самому головному, хочъ и самому небезпечному дѣлу — ловамъ на медведѣвъ.

На стрѣмкѣмъ пригѣрку, ѡддѣленѣмъ ѡдъ другихъ страшными дебрами, порослѣмъ густо величезными буками и смереками, покритѣмъ ломами и обвалищами деревъ, було ѡдъ давна головне леговище медведѣвъ. Тутъ, якъ твердивъ тухольскй проводникъ, молодой гѣрнякъ Максимъ Беркутъ, гнѣздила ся медведяча матка, — ѡдти дикй звѣрѣ розносили пострахъ на цѣлу околицю и на всѣ полонины, и хочъ неравъ удавалось смѣлымъ ѡвчарямъ забити одного або другого стрѣлами та топорами, то все таки число ихъ було надто велике, а щобъ изъ того була значна для околѣвъ полекша. Такъ не диво, що коли новоприбувшй бояринъ Тугаръ Вовкъ оповѣстивъ тухольцямъ, що хотѣвъбы зрѣбити великй ловы на медведѣвъ и просить о проводника, они не тѣлько дали ему на проводника першого легиня на всю тухольску верховину, Максима Беркута, сына тухольского бесѣдника, Захара, але крѣмъ того вырядили въ власной волѣ цѣлый ѡддѣлъ легинѣвъ зъ луками и ратищами до помочи зѣбранымъ боярамъ. Цѣла тота громада мала ѡбступити медведяче леговище и очистити его до разу ѡдъ поганого звѣря.

Ѡдъ самого досвѣта въ ловецкѣмъ таборѣ великй рухъ и трепетне ожидане. Боярскй слуги ѡдъ пѣвночи звивали ся, приговаруючи для гостей ѣду на цѣлый день, наповнюючи шипучимъ медомъ и яблочникомъ подорожнй бѣклаги. Тухольскй легинѣ й собѣ готовили ся, острячи ножѣ та тесаки, обуваючи мѣцнй жубровй постолы и складаючи въ невеличкй дорожнй бѣсаги печене мясо, паляницѣ, сыръ и все, що могло понадобится въ цѣлоденнѣй труднѣй переправѣ. Максимъ Беркутъ, котрый ажъ нынѣ супроти найважнѣйшого и найтяжшого дѣла почувъ ся въ повнѣ самымъ собою, въ повнѣ

начальникомъ сеи невеличкои арміи, заряджувавъ зъ правдиво начальницкою вважливостю и повагою все, що до дѣла належало, нѣ о чомъ не забуваючи, нѣ зъ чимъ не кваплячись, але и нѣ зъ чимъ не оповнюючись. Все у него выходило въ свѣй часъ и на своѣмъ мѣсци, безъ сумѣшки и сутолоки; всюды онъ бувъ, де его потрѣбно було, и всюды умѣвъ зробити ладъ и порядокъ. Чи то мѣжъ своими товаришами-тухольцями, чи мѣжъ боярами, чи мѣжъ ихъ слугами, Максимъ Беркутъ всюды бувъ однакій — спокѣйный, свободный въ рухахъ и словахъ, мовъ рѣвный середъ рѣвныхъ. Товаришѣ односились до него такъ само, якъ онъ до нихъ, свободно, несиловано, смѣялись и жартували зъ нимъ, а прецѣнь выполнявали кождый его розказъ швидко и точно, и такъ весело та радо, немовъ и самі безъ розказу булибы въ тѣй хвили то само зрѣбили. Боярска служба, хочъ далеко не такой рѣвнои вдачѣ, далеко не такъ свободна въ обходженю, далеко склоннѣйша зъ однихъ гордо высмѣвати ся а передъ другими низенько хилити ся, прецѣнь поважала Максима Беркута за его звичайнѣсть и розсудливѣсть, и хочъ не безъ дотинкѣвъ та жартѣвъ, она такой рѣбила то, що онъ казавъ. А и самі бояре, по бѣльшой части люде горді и военні, не радо бачучі „смерда“ въ своѣмъ товариствѣ, тай то ще смерда вважачючого ихъ чимсь немовъ собѣ рѣвнымъ, — и они прецѣнь не показували надто выразно свои неохоты и выполнявали роспорядженя молодого провѣдника, маючи на кождѣмъ кроцѣ способнѣсть переконати ся, що тѣ роспорядженя були зовсѣмъ розумні и такі якъ треба. |

Ще сонѣчко не заразъ мало сходити, а вже ловецке товариство вирушило зъ табору. Глубока тиша стояла надъ горами; нѣчний сумерки дрѣмали пѣдъ темновелеными коронами смерека; на густѣмъ, чепѣргатѣмъ листю папороти висѣли краплѣ росы; повзучі зелені поясики (*Lusorodium*) вили ся попѣдъ ноги, путали ся помѣжъ корѣнемъ величезныхъ вывертѣвъ, сплѣтали ся въ непроходимі клебуки зъ корчами гнучкой, колючой ожины та зъ сплѣтами дикого, пнучого хмелю. Зъ пропадистыхъ, чорныхъ мовъ гирла безоднѣ дебрѣвъ зносила

ся сивыми туманами пара — знакъ, що на днѣ тыхъ дебрѣвъ плыли невеличкѣ лѣсовѣ потоки. Воздухъ въ лѣсѣ напоеный бувъ тою парю и запахомъ живицѣ; онъ вахапувавъ духъ, немовбы то ширшихъ грудей треба було, щобы нимъ свободно дихати.

Мовчки пробирала ся ловецка дружина непроходимыми нетрами, дебрами и ломами, безъ стежки, безъ нѣякихъ проводныхъ знаківъ у тьмавоѣ гущавинѣ. Попереду ишовъ Максимъ Беркутъ, а за нимъ Тугаръ Вовкъ и прочѣ бояре. Обѣчъ Тугара йшла донька его, Мирослава. Позаду йшли тухольскѣ легинѣ. Всѣ йшли озираючи ся и надслухували пильно. Лѣсъ починавъ оживати деннымъ житємъ. Пестропера сойка хрипѣла въ вершкахъ смерекъ; зелена жовна причепивши ся до пня, туйже надъ головами прохожихъ, довбала своимъ зелѣзнымъ двюбомъ кору; въ далекихъ зворахъ чути було рыкъ турѣвъ и выте вовкѣвъ. Медведѣ въ ту пору, наѣвши ся, повертали вже до своего леговища и поукладавши ся пѣдъ ломами на моховѣй постели, дрѣмали. Стадо дикѣвъ рохкало десь въ дебри, холодячи ся въ студенѣмъ намулѣ.

Може годину йшло товариство тою трудною, нетоптаною дорогою. Всѣ дыхали важко, ледво можучи наловити грудьми воздуху; всѣ отирали краплистый пѣтъ зъ лица. Максимъ частенько озиравъ ся повадъ себе. Онъ зъ разу противный бувъ тому, щобъ и женщина йшла разомъ зъ мужами въ той небезпечный походъ, але Мирослава уперла ся. Она жъ першѣй разъ була на такихъ великихъ ловахъ, и малабы для Богъ-зна-якихъ трудностей занехати найкрасшу ихъ частину! Нѣякѣ доказы Максима о трудности дороги, о небезпеченствѣ на становищи, о силѣ и лютости звѣря не могли переконати еѣ. „Тымъ лѣпше! тымъ лѣпше!“ — говорила она зъ такимъ смѣлымъ поглядомъ, зъ такимъ солодкимъ усмѣхомъ, що Максимъ, мовъ очарованный, не мѣгъ нѣчого бѣльше скавати. И батько, котрый зъ разу такожь радивъ Мирославѣ остати ся въ таборѣ, въ кѣнци мусѣвъ уступити еѣ просьбамъ. Зъ подивомъ глядѣвъ теперь Максимъ, якъ тотъ неподѣбна женщина поровень

въ найсильнѣйшими мужами поборювала всякі трудности утяжливой дороги, якъ легко перескакувала она гнилі ломы и величезні трамы, якимъ певнымъ крокомъ ишла понадъ урвища, горѣ стрѣмкими дебрами, просковзувала помѣжь выверты, и при тѣмъ такъ беспечно, такъ невтомимо, що Максимови здавало ся, що она хіба на якихъ чудовыхъ крылахъ уноситъ ся. Онъ глядѣвъ на ню и не мѣгъ наглядѣти ся.

— Дивна дѣвчина! — думалось ему разъ по разъ, — такой я ще и не видавъ нѣколи!

Ось уже прійшли на мѣсце. Медведяче леговище, то бувъ высокій, тѣлько ѡдъ полуденного боку въ трудомъ доступный горбъ, покрытый грубезными буками и смереками, заваленый вывертами и ломами. Ѳдъ пѣвночи, заходу и сходу вхѣдъ и выхѣдъ замыкали высокі скалисті стѣны, немовъ величезною сокирою вырубані въ тѣла велита-Зелеменя и ѡдсунені ѡдъ него на кѣльканайцять сяжнѣвъ; доломъ попѣдъ тѣ стѣны вузкою щѣлиною шумѣвъ и пѣнивъ ся студеный гѣрскій потѣкъ. Таке положені улекшувало нашимъ ловцямъ роботу: они потребували тѣлько обсадити не надто широкий плай ѡдъ полуденного боку и тымъ плаємъ поступати чимъ разъ далѣ до горы, а звѣрь, не маючи иншого вихѣду, мусѣвъ конечно попасти ся въ ихъ руки и на ихъ ратища.

Опинивши ся на тѣмъ важнѣмъ, хочъ дуже небезпечнѣмъ плаю, Максимъ Беркутъ велѣвъ товариству на хвилю розложити ся и спочити, щѣбы набрати силъ до трудного дѣла. Сонце сходило, але гиле смерекъ и сусѣдні горбы заслонювали его видъ. По короткѣмъ ѡддыху Максимъ почавъ розставляти ловцѣвъ въ два ряды такъ, щѣбы вповнѣ обсадити плай и перетяти звѣрямъ дорогу. Обчисливши ся въ силами, Максимъ побачивъ, що при вхѣдѣ, де плай ще вузкій, каждому ловцеви прійдѣсь стояти о пять крокѣвъ ѡдъ другого; але дальше въ горѣ, де плай росширяе ся въ цѣлу спѣхѣвасту площину, тамъ прійде ся ловцямъ ширше розступити ся. Одно тѣлько клопотало его, що вробити въ Мирославою, котра

конче хотѣла и собѣ стояти на особнѣмъ становищи, а не при боцѣ своего батька.

— А щожь то я гѣрша ѡдѣ отсихъ твоихъ легинѣвъ, — говорила она, румянѣючись мовь рожа, до Максима, — ихъ ты ставишь на становища, а мене не хочешь... Нѣ, сего не буде! И для мого батька се бувбы встыдѣ, колибъ насъ двое стояло на однѣмъ становищи! Правда, батеньку?

Тугарь Вовкѣ не мѡгъ ѣй спротивити ся. Максимъ зачавъ ѣй говорити о небезпеченствѣ, о силѣ и люто-сти розжертого звѣря, але она зацѣткала его.

— А щожь то въ мене нема силы? А щожь то я не владаю лукомъ, ратищемъ и топоромъ! Ану, нехай котрый небудь изъ твоихъ легинѣвъ стрѣбуе зо мною порѡвнати ся, — побачимо, кто дужшій!

Максимъ въ кѡнци умовкѣ и мусѣвъ вчинити еи волю. Тай чи мѡгъ ѡнъ спротивити ся тѡй дивнѡй, чаруючѡй дѣвчинѣ? Ѳнъ хотѣвъ хочъ становище вызначити ѣй найменше небезпечне, але на нещастѣ сего не можна було зрѡбити, бо ту всѣ становища були однако небезпечнѣ. Розставивши цѣле товариство, Максимъ давъ отъ якій розпорядокъ:

— Теперъ помолѣмъ ся, кому кто знае, а ѡдтакъ разомъ заграймо въ роги. Се буде першій знакъ и пополошитъ звѣря. Затимъ пѡдемо горѣ плаемъ и станемо ажъ тамъ, де ѡнъ розширюе ся. Тамъ мои товаришѣ остануть ся пильнувати виходу, щобы нѣ оденъ звѣрь не уйшовъ, а вы бояре пѡдете дальше, до самого матчиного леговища!

Въ добру хвилю опѡселя валунали лѣсы и полонины хрыпливымъ ревомъ жубровыхъ рогѡвъ. Немовъ величевна филия покотивъ ся голосъ по лѣсахъ и зворахъ, розбиваючи ся, глухнучи то зновъ подвоюючись. Пробуркали ся лѣсы. Заскиглила каня на вершинѣ смереки, вялканый беркутъ, широко розмахуючи крылами, пѡд-нявъ ся на воздухи; захруствѣвъ звѣрь помѣжъ ломами, шукаючи безпечнои крыѣвки. Наравъ рыкъ рогѡвъ утихъ и ловцѣ пустили ся въ дорогу горѣ плаемъ. Всѣхъ сердца били ся живѣйше ожиданемъ незвѣснихъ небезпе-

ченьствъ, бою и побѣды. Осторожно пробирались они рядами: передомъ рядъ боярскій, за нимъ рядъ парубоцкій. Максимъ ишовъ попереду, пильно надслухоючи та слѣдячи звѣрину. Царь ломѣвъ, медвѣдь, ще не показувавъ ся.

Дѣйшли вже до самого найвузшого гирла, по за котрымъ плай розширювавъ ся въ велику споховасту площину. Ловцѣ зновъ ту зупинили ся на розкавъ Максима и зновъ заgrimѣли, ще зъ бѣльшою силою, жубровѣ роги, розносячи тревогу въ сумрачнѣ медведячѣ лавры. Раптомъ затрѣщавъ лѣмъ недалеко, за величезною купою грубыхъ, перегнѣлыхъ вывертѣвъ.

— Бачнѣсть! — скрикнувъ Максимъ, — звѣрь наближаєсь! — Ледво сказавъ тѣ слова, коли въ тѣмъ крѣвъ велику щѣлину мѣжъ двома перевернутыми пнями, просунула ся пелехата, величезна голова и двое сѣрыхъ очей на пѣвъ цѣкаво, на пѣвъ тревожно вдвѣляло ся въ Тугара Вовка, що стоявъ на своѣмъ становищи якъ разъ о якихъ десять крокѣвъ передъ щѣлиною. Тугаръ бувъ старый воякъ и старый ловець, — ѡнъ не знавъ, що то тревога. Тожъ не говорячи и слова, не ѡдзываютчи ся нѣ до кого, ѡнъ выхопивъ важку зельзну стрѣлу зъ сайдака, положивъ на лукъ и намѣривъ ся до звѣря.

— Мѣрай въ око, боярине! — шепнувъ зъ позаду Максимъ. Хвилька тревожной мовчанки — свиснула стрѣла — и заревѣвъ звѣрь, мовъ скаженный, кинувши собою взадъ. И хоть черезъ то счезъ ѡнъ ловцямъ зъ очей, скрывши ся за купою вывертѣвъ, то ревѣтъ его не втихавъ и не втихало безумне шеметанѣ.

— Далѣ за нимъ! — крикнувъ Тугаръ Вовкъ и кинувъ ся до щѣлины, въ котрѣй счезъ медвѣдь. Рѣвночасно два другѣ бояре вже выдрапались були на верхъ выверту, вже попѣднимали свои ратища и старались дати имъ належитый розмахъ, щобы доконати звѣря. Тугаръ Вовкъ, стоячи въ щѣлинѣ, пустивъ въ него другою стрѣлою. Звѣрь заревѣвъ ще дужше и кинувъ ся утѣкати, але очи его заплыли кровю, — ѡнъ не мѣгъ найти виходу и розщибавъ собою о дерева. Ратище одного боярина впилося ему мѣжъ ребра, але не нанесло смер-

тельною раны. Дикій рыкъ раненого медведя розлягавъ ся чимъ разъ дужше. Въ роспудѣ ѓнѣ здвигавъ ся на задній лапы, обтиравъ собѣ кровь зъ очей, рвавъ и кидавъ галузямъ напередъ себе, але дарма: одно его око прошиблене було стрѣлою, а друге разъ-въ-разъ заплывало кровію наново. Шемечучись на ослѣпѣ доврола, звѣрь наблизивъ ся зновъ до Тугара Вовка. Той ѓдкинувъ лукъ и причаивши ся за выстаючимъ коренемъ, вхопивъ обѣручъ свѣй важкій топѣръ, и коли медвѣдь, мацаючи добиравъ ся до знакомой собѣ щѣлины, ѓнѣ зъ всего розмаху грюкнувъ его зъ горы въ голову, ажъ черепъ розколовъ ся на двѣ, мовъ розбита тиква. Бригнувъ кровавый мозокъ на боярина, и тихо, безъ рыку, поваливъ ся звѣрь до долу. Радѣсно заревѣли трубы бояръ на знакъ першой побѣды.

Звѣря вытягнуто зъ мѣжъ вывертѣвъ и обдерто зъ шкѣры. Затимъ бояре рушили дальше, въ гущавину. Сонце вже пѣднялось на небѣ и меркотѣло крѣзь гиле, мовъ скѣсній золотій нитки и пасма. Ловцѣ йшли теперь гетъ-гетъ веселѣйшій, перехвалюючи ся своєю ѓдвагою и силою.

— Хоть я тѣлько вовкъ, дрѣбна звѣрюка, то все ще дамъ раду тухольскому медведи! — говоривъ Тугаръ Вовкъ, радѣючи.

Максимъ Беркутъ слухавъ тыхъ перехвалокъ, и самъ не знавъ, чого ему жаль зробило ся тухольского медведя.

— Щожь, — скававъ ѓнѣ, — дурна звѣрюка, той медвѣдь, — самотою держить ся. Якъ бы они зѣбрались до купы, то кто знае, чи и стадо вовкѣвъ далобы имъ раду.

Тугаръ позирнувъ на него гнѣвно, але не скававъ нѣчого. Ловцѣ осторожно поступали дальше, драпаючись по вывертахъ, перескакуючи зъ пня на пенъ, западаючи неразъ по поясъ въ порохнѣ и ломахъ. Посередъ тыхъ звалищъ велитной природы виднѣли ся подекуды медведячі стежки, протоптані ѓдъ давныхъ давнѣхъ, вузкі, але добре убиті, засѣянні густо бѣлѣющими кѣстками баранѣвъ, оленѣвъ та всякой другой худобы. Максимъ

державъ ся теперь позаду бояръ; онъ равъ за равомъ обходявъ все становища, осматривавъ слѣды, щобы догадати ся, чи свѣжй, чи нѣ, подпомагавъ, заохочувавъ утомленныхъ, — и только на нѣмъ одномъ не знати було нѣякои утомы. Въ подивомъ повирала на него Мировслава, коли онъ переходивъ коло ней, и хочъ богато доси видала она молодцевъ и сильныхъ и смѣлыхъ, але такого якъ Максимъ, котрый бы единивъ въ собѣ все прикметы сильного робѣтника, рицаря и начальника, — такого нѣ доси не лучало ся бачити.

Наравъ захрустѣвъ лѣмъ и грѣзно-люто выпавъ на ловцевъ величезный медвѣдь. Онъ бѣгъ въ разу на чотырѣхъ лапахъ, але побачивши передъ собою вороговъ, звѣвъ ся на заднй лапы, а въ переднй захопивъ бурею одломаный буковый конарь, выкручючи нимъ докола себе и выдаючи часъ одъ часу въ горла урываный, немовъ вызывающй рыкъ.

На становищи супроти звѣря були два околичнй бояре, въ тыхъ, що то найголоснѣйше перехвалювали ся и хотѣли передъ всеми показати ся наибѣльшими мысливцями. Побачивши страшного врага тужъ передъ собою, они злѣдали и затремли. Але скрыти ся, втѣкати не уходило, — треба було ставити чоло, будь що будь. Двѣ стрѣлы вылетѣли рѣвночасно въ двоухъ лункѣхъ, але одна хибила, свиснувши медведеви понадъ уха, а друга влучила звѣря въ бѣкъ, не зранивши значно, а только роздразнивши безмѣрно. Величезнымъ сусомъ подскочивъ медвѣдь и шпурнувъ на одного ловця свою збрую — буковый конарь, котрый въ страшенною силою гепнувъ ся о дерево. Затымъ не зупиняючи ся и на хвильку и не даючи врагамъ часу до намыслу, медвѣдь кинувъ ся на одного въ нихъ, що саме стоявъ на его протоптанѣй стежцѣ. Ратище блысло въ тремтячѣй руцѣ боярина, — онъ хотѣвъ кинути нимъ на звѣря.

— Не кидай! — крикнувъ тревожно Максимъ, надбѣгаючи и ведучи въ собою помѣчь zagrożенымъ боярамъ, Тугара Вовка и ще одного боярина, — не кидай ратище, але схвати поприбѣчь и борони ся!

Але бояринъ не слухавъ и кинувъ ратище на звѣря.

Ровмахъ бувъ невеликій, рука боярина тремтѣла, медвѣдь бувъ уже на якихъ пять кроковъ, — не диво затымъ, що ратище слабо зранило звѣря въ передну лопатку. Вхопивъ медвѣдь дручину, розломавъ єѣ и зъ страшнымъ рыкомъ кинувъ ся на свого ворога. Той державъ уже въ рукахъ пряму, на оба боки остру шаблю, котру ѡнъ называвъ медвѣдницею, и готовивъ ся вихнути єѣ ѡстре въ груди звѣреви. Але ѡстре поховало ся по кости и застрягло въ лопатцѣ, и звѣрь вхопивъ боярина въ свой страшнѣй, велѣзнѣй обѡймы. Разъ тѣлько скрикнула нещаслива жертва; захрустѣли кости пѡдъ медведячими пазѡрями, а голова, мовъ грушка, рострощена була медведячими зубами. Цѣла та страшенна и дрожю проймаюча подѣя скоила ся такъ раптовно, такъ неспѡдѣвано, що закимъ Максимъ мѡгъ надѡбѣгти зъ пѡдмо-гою, вже трупъ боярина лежавъ на землі, а надъ нимъ стоявъ кровавый медвѣдь, выскаливши свои страшеннѣй зубы и ревучи на весь лѣсъ зъ болю ѡдъ одержаныхъ ранъ.

Дрожъ пройшла у всѣхъ по тѣлѣ на той видъ; бояре стали мовъ вкопанѣ. Тѣлько Максимъ спокѡйно наложивъ стрѣлу на свѡй роговой лукъ, пѡдступивъ два кроки близше до медведя и прицѣливши ся одну хвилину, пустивъ єму стрѣлу прямо въ сердце. Мовъ ножемъ перетятый урвавъ ся рыкъ звѣря и ѡнъ поваливъ ся трупомъ на землю.

Не ревѣли роги, не лунали веселѣ оклики по тѡй новѡй побѣдѣ. Бояре покинувши свои становища, збѣгли ся на мѣсце нещастя. Хоть и якъ були они загартованѣ въ вѡйнахъ, привыкли бачити смерть кругомъ себе, але видъ кровавого, потрощеного и пошарпаного трупа вытиснувъ зъ всѣхъ грудей важкѣй зойкъ.

Мирослава вхопилась за груди и ѡдвернула ся. Ту-хольскѣй легинѣ на сплетенѣ зъ галузя мары положили трупа, а за нимъ потягли и медведя. Понура мовчанка залягла надъ товариствомъ. Велика калужа крови бли-скотѣла до сонця и нагадувала всѣмъ, що тѣмъ же передъ хвилиною стоявъ живый чоловѣкъ, батько дѣтемъ, весе-лый, охочѣй и повный надѣѣ, а теперъ тѣлько безобразна

купа кровавого мяса въ него лишила ся. У великой части бояръ одойшла охота до лововъ.

— Цуръ имъ, тымъ проклятымъ медведямъ! говорили деяки. Нехай тутъ и гинуть собѣ — чижъ намъ для нихъ наражувати свое житє?

Але Тугаръ Вовкъ, а особливо Мирослава и Максимъ, налягали конче, щобы кончити распочате дѣло. Бояре вкѣнци пристали, але якось дуже не радѣ були вертати на свои становища.

— Позвольте менѣ, бояре, слово сказати, — заговоривъ до нихъ Максимъ. Позаякъ мои легинѣ замкнули выхѣдъ и не пустять нѣ одного звѣря одси, то намъ не потрѣбно расходити ся оддалѣкъ однѣ одъ другихъ. Найлѣпше буде, я думаю, роздѣлитись намъ на двѣ ровты и йти понадъ самѣ краѣ пропасти по обохъ бокахъ. Такъ мы зможемо найлѣпше вѣгнати все до середины, а тамъ разомъ въ моими легинями обступимо густою лавою и выстрѣляемо до одного.

— А вжежъ, а вжежъ, що такъ лѣпше! — крикнули деяки бояре, не бачучи насмѣшливого усмѣху, що перелетѣвъ по устахъ Максима. Затимъ товариство роздѣлило ся. Одну ровту провадивъ Тугаръ Вовкъ, а другу Максимъ. Мирослава въ власной охоты прилучила ся до другой ровты, хочъ и сама не могла собѣ выяснити, для чого. Мабуть шукала небезпеченства, бо Максимъ выравно кававъ, що дорога другой ровты небезпечнѣйша.

Зновъ заграли роги и обѣ ровты розойшли ся. Ловцѣ йшли де парами, де подинчо, то сходячись, то розходячись, щобъ вышукати дорогу. Купами йти було вовсѣмъ не можна. Зближались уже идъ самому верхови; верхъ самъ бувъ голый, але понизше бувъ цѣлый аль звалищъ и вывертовъ. Туды пройти було найтруднѣйше и найнебезпечнѣйше.

Въ однѣмъ мѣсци сторчала купа звалищъ, мовъ висока башта. Ломачѣ, камѣне и навѣяне одъ давныхъ давенъ листѣ загороджувало, бачилось, всякій приступъ до той природной твердыни. Максимъ поповзавъ понадъ самымъ краємъ глубочезной пропасти, чѣпляючи ся де-де моху та скальных обрывовъ, щобъ туды вынайти про-

хѡдѣ. Бояре-жѣ, не навыклѣ до такихъ неприступныхъ и карколомныхъ дорѡгѣ, пѡшли вдовжѣ валу, надѣючись найти далѣ перерву и обѡйти его. Мирослава запинила ся, щось немовъ держало єѣ близъ Максима; єи быстрѣ очѣ вдивлювали ся пильно вѣ настобурчену передѣ нею стѣну лому, шукаючи хочбы и якѣ трудного проходу. Не довго она такѣ и вдивляла ся, але смѣло почала пробирати ся помѣжъ сушникѣ и лѡмѣ, а далѣ почала вдирати ся на великѣ камѣннѣ брылы и завалюючѣ прохѡдѣ выверты. Стала на версѣ и гордо озирнулася довкола. Бояре ѡдѡйшли вже були досыть далеко, Максима не видно, а передѣ нею безладна сутолока скалѣ и ломѡвѣ, черезѣ котру, бачилось, прохѡдѣ бувѣ неможливый. Але нѣ! Онтамѣ ѡддалѣкѣ трохи, лежить величезна смерека кладкою понадѣ те пекло, — туды безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустила ся на тоту кладку. А вступаючи на ню, ще разѣ озирнула ся и, горда вѣ свого ѡдкрытѣ, приложила гарно точеный рѡгѣ до своихъ коралевыхъ устѣ и затрубила на весь лѣсѣ. Лунѣ покотила ся полонинами, розбиваючись вѣ дебрахѣ и зворахѣ чимѣ разѣ на бѡльше частокѣ, ажѣ поки не сконала десь вѣ далекихъ, недоступныхъ гущавинахѣ. На голосѣ Мирославиного рога ѡдозвавѣ ся вѣ далека рѡгѣ єи батька, а ѡдтакѣ и роги другихъ боярѣ. Ще хвильку завагувала ся Мирослава, стоячи высоко на вывертѣ; смерека була дуже стара и наскрѡзь порохнава, а вѣ споду, вѣ непрогляднѡй гущи ломѡвѣ, здавалось ѣѣ, щѡ чуеть легкѣй хрускѡтѣ и муркотане. Прислухала ся лѣпше — не чути нѣчого. Тогдѣ она смѣло ступила на свою кладку. Але ледво уйшла вѣ пять крокѡвѣ, коли разомѣ затрѣщала передрухнѣла смерека, вломала ся пѡдѣ ногами Мирославы, и смѣла дѣвчина вразѣ изѣ перегнилымѣ трамомѣ упала до долу, вѣ ломы и гнилячѣ.

Упала на ноги, не попускаючи ся свои збруѣ. Вѣ рукахѣ стискала сильно срѣбломѣ оковане ратище; черезѣ плечѣ у неѣ висѣли потужный лукѣ и сайдакѣ вѣ стрѣлами, а за гарнымѣ шкѡрянымѣ поясомѣ, щѡ мовѣ вылитый обхапувавѣ єи стрѡйный дѣвочѣй станѣ,

застромленийъ бувъ топѣръ и широкій мысливскій нѣжъ въ кѣстянымъ черенцямъ. Упавши несподѣвано въ тѣмаву пропасть, она прецѣнь не почувала анѣ на хвилю страху, а тѣлько почала озирати ся довкола, щобъ дослѣдити якій вихѣдъ. Въ разѣ не могла нѣчого выравно добачити, але швидко очи еи привыкли до пѣвсумерку, и тогдѣ побачила такій видъ, котрый и найсмѣлѣйшого мѣгъ переняти смертельною тревогою. Не далѣ, якъ на пять крокѣвъ передъ нею, лежала величезна медведиця въ гнѣвдѣ коло своихъ молодыхъ и гнѣвными, зеленковатыми очима глядѣла на несподѣваного гостя. Мирослава затремтѣла. Чи вдавати ся въ боротьбу въ страшнымъ звѣремъ, чи шукати виходу и спровадити помѣчь? Але не легко було найти вихѣдъ — довкола ѣжили ся ломы и обрывы скалъ, и хочъ перелѣзти черезъ нихъ въ трудомъ було можна, то въ очахъ дикого звѣря була се работа крайне небезпечна. Не довго надумуючись, рѣшила ся Мирослава не зачѣпати звѣря, лишь боронити ся въ разѣ нападу, а тымчасомъ дати трубою тревожный знакъ и закликати помѣчь. Але скоро тѣлько Мирослава затрубила, коли въ тѣмъ медведиця схопила ся въ леговища и выючи кинулась до неи. Не часъ було Мирославѣ брати ся до лука, — звѣрь бувъ надто близько. Она вхопила обома руками ратище и опершись плечима о камѣнный облазъ, наставила его напротивъ медведицѣ. Звѣрь побачивши блискуче зелѣзне ѣстре, зупинивъ ся. Обѣ непріятельки стояли такъ довгу хвилю, не зводячи ока одна въ одной, не схибляючи и однимъ рухомъ изъ своего становища. Мирослава не смѣла перша нападати на медведицю; медведиця зновъ шукала очима, куды бы напасти на ворога. Раптомъ медведиця вхопила въ переднѣ лапы великій камѣнь и зводячись на заднѣ ноги, хотѣла шпурнути нимъ на Мирославу. Але въ тѣй самѣй хвили, коли зводила ся на заднѣ лапы, Мирослава однимъ могучымъ рухомъ пхнула ѣй ратище мѣжъ переднѣ лопатки. Рыкнула страшенно медведиця и перевернулась горѣлицъ, обѣлявши ся кровю. Але рана не була смертельна, и медведиця швидко зѣрвала ся на ноги. Кровь текла въ неи, та не зважаючи на

бѣль, она вновь кинула ся на Мирославу. Небезпеченство було страшне. Розжертый звѣрь садивъ прямо, грозячи вже теперь своими страшными зубами. Оденъ ратунокъ для Мирославы бувъ — выдрапати ся на облазъ, о котрый була оперта. Хвилька, оденъ рухъ — и она стояла на облазѣ. На серци полекшало Мирославъ, — теперь ей положене не було таке небезпечне, бо въ разѣ нападу она могла ударити на звѣря въ горы топоромъ. Але медведиця, побачивши наглу втечу свого ворога, раптомъ кинула ся въ бѣкъ въ густѣ ломы и поки Мирослава могла дослѣдити, де она дѣлась, а вже медведиця стояла близько ней на камени, ревучи грѣзно и розвявши закровавлену пащеку. Зимный пѣтъ выступивъ на чолѣ у Мирославы; она бачила, що теперь настала рѣшуча хвиля, що на тѣй вузкѣй камѣнной плитѣ мусить розограти ся боротьба на жите и смерть, и що того буде побѣда, кто зможе удержати ся на тѣмъ становищи и зѣпхнути въ него противника. Медведиця була вже близько; Мирослава трѣбувала заставити ся ѡдѣ ней ратищемъ, але медведиця вхопила дручину зубами и шарпнула еѣ такъ сильно, що мало не зѣпхнула Мирославу въ каменя; ратище выховзлось ѣй въ рукѣ и звѣрь кинувъ нимъ геть въ ломы.

— Теперь прійдесь згибати! — блиснуло въ мысли Мирославы, але ѡдвага не покинула ей. Она ухопила обома руками топѣръ и стала мѣцно до послѣдней обороны. Звѣрь сунувъ чимъ разѣ близше; горяче его дыхане чула вже Мирослава на своѣмъ лицѣ; мохната лапа, насторожена острыми кѣгтями, грозила ей груди, — ще хвиля, и ѣй прійшлося бы, пошарпанѣй и кровавѣй, упасти въ каменя, бо топорище було за коротке супроти лапъ величезного звѣря.

— Ратунку! — скрикнула въ смертельной тревозѣ Мирослава, и въ тѣй хвили понадъ ей головою блиснуло ратище и пхнута въ горло медведиця мовъ колода упала въ каменя. Въ щѣлинѣ камѣнныхъ звалищъ понадъ головою Мирославы показало ся радѣсне, живымъ огнемъ палающее лице Максима Беркута.

Оденъ вдячный поглядъ уратованой дѣвчины уща-

слививъ Максима. Але слова не було мѣжъ ними анѣ одного. На те не було часу. Медведиця ще жила и ревучи зѣрвала ся въ мѣсця. Однимъ скокомъ була она коло своихъ молодыхъ, котрѣ, не розумѣючи цѣлои тои страшнои борбы, бавили ся и перевертали ся въ гнѣздѣ. Обнюхавши ихъ, медведиця кинула ся зновъ до Мирославы. Але чи то утрата крови ослабила єѣ, чи лютѣсть не дала їй застановити ся, досыть того, що она почала просто горѣ каменемъ спинати ся до Мирославы. На се Мирослава була приготована, и пѣднявши обѣручь топоръ, однимъ замахомъ розрубала нимъ голову медведици. Упала опосочена звѣрюка и кинувши собою кѣлька равѣвъ въ боки, сконала. Мѣжъ тымъ и Максимъ, продержши ся крѣзь наваленѣ ломы, станувъ обѣчь Мирославы. Въ очахъ дѣвчины заблысли двѣ перловѣ слезы, и не кажучи и слова, она горячо стиснула руку свого выбавителя. Максимъ чогось немовъ змѣшавъ ся, почервонѣвъ, спустивъ очи и запинаячись проговоривъ:

— Я чувъ твоѣй тревожный знакъ... але не знавъ, де ты... Богу дякувати, що и такъ додрапавъ ся!

Мирослава все ще стояла на мѣсци, держачи руку гарного легиня въ своѣй руцѣ и глядаючи въ его хороше, сонцемъ опалене и здоровымъ румянцемъ ясенѣющее, отверте, щире лице. Въ тѣй хвили она не почувала нѣчого окрѣмъ вдячности за ратунокъ ѡдъ неохибной погибели. Але коли Максимъ, троха осмѣлившись, стиснувъ єи нѣжну, а такъ сильну руку, тогдѣ Мирослава почувала, якъ щось солодко защемѣло їй коло серця, якъ лице єи загорѣлось встыдливымъ румянцемъ — и она спустила очи, а слово подяки, котре готове було вылетѣти въ єи устѣ, такъ и замерло на губахъ и разлилось по лицу дивнымъ чаромъ розгорающего сердечного чутя.

Максимъ першѣй отямивъ ся. Въ его серци, смѣломъ и чистѣмъ, якъ щире золото, ѡдъ разу блыснула щаслива думка, котра тутже перемѣнила ся въ незломне рѣшенє. Се вернуло єму всю смѣлѣсть и певнѣсть поступованя. Приложивши рѣгъ до устѣ, ѡнѣ затрубивъ радѣсный знакъ побѣды. Тутже за стѣною вывертѣвъ обѣзвали ся роги Тугара и другихъ боярѣ. Звинна якъ

вывѣрка, Мирослава швидко выдрапала ся назадъ на той валъ, зъ которого була упала, и ѡдтамъ оголосила цѣлому стрѣлецкому товариству свою пригону и помѡчь, якои дѡзнала ѡдъ Максима. Зъ трудомъ выдрапавъ ся туды Тугаръ Вовкъ, а за нимъ и другіи бояре; Тугаръ довго державъ доньку въ объятяхъ, а побачивши кровь на еи одежи, ажъ затрептѣвъ.

— И ты, ты, моя доню, була въ такѡмъ небезпеченьствѣ! — И ѡнъ разъ по разъ обнимавъ доньку, немовъ боячись еѣ утратити. Затимъ ѡнъ влѣвъ въ дѡль до Максима, що поравъ ся коло медведицѣ и коло молодыхъ медведятъ. Молодїи, що не знали ще ворога своего въ чоловѣцѣ, муркотѣли любенько въ гнѣздѣ и бавили ся собѣ, мовъ малїи песики; они давали ся гладити руками и зовсѣмъ не боялись людей. Максимъ взявъ ихъ на руки и положивъ передъ Мирославою и Тугаромъ.

— Отсе ваша здобычь! — сказавъ ѡнъ. — Вы чейже радо прїимете въ своѣмъ дѡмѣ такихъ гостей.

Згромадженїи бояре глядѣли то радѡсно на малїи медведята, то зъ лякомъ на вбиту медведицю, обзирали раны и подивляли силу и смѣлѡсть Мирославы, котра могла вдати ся въ боротьбу зъ такъ страшною звѣрюкою.

— О, нѣ, — сказала смѣючись Мирослава, — безъ помочи отсего чесного легиня булабъ теперь лежала такъ, якъ сеся звѣрюка, пошарпана и закровавлена! Ёму ѡдъ мене належитъ ся велика подяка.

Тугаръ Вовкъ якось немовъ нерадо слухавъ тої бесѣды своей доньки. Хоть и якъ ѡнъ любивъ еѣ, хоть и якъ радувавъ ся еи выбавленемъ зъ великого небезпеченьства, але все таки ѡнъ волѣвбы бувъ, якбы выбавивъ его доньку боярскїи сынъ, а не сей простой тухольскїи мужикъ, не сей „смердъ“, хоть и якъ впрѡчѣмъ той смердъ умѣвъ подобати ся Тугарови. Та все таки ему, гордому бояринови, що вирѡсъ и великои чести дослуживъ ся при княвѣвскѡмъ дворѣ, важко було прилюдно ѡддавати подяку за выратуване доньки — мужикови. Але нѣщо було дѣяти. Обовязокъ вдячности такъ бувъ глубоко вкорѣненный у нашихъ рицарскихъ

предкѣвъ, що и Тугаръ Вовкъ не мѡгъ ѡдъ него выломати ся. Ѡнъ взявъ Максима за руку и выпровадивъ его напередъ.

— Молодче, — сказавъ ѡнъ, — донька моя, единая дитина, говоритъ, що ты выратувавъ ея жите зъ великого небезпеченьства. Я не маю причины не вѣрити ея слову. Пріймижь за свое чесне дѣло подяку ѡтця, которого вся любовь и вся надѣя въ тѡй однѡй дитинѣ. Я не знаю, чимъ тобѣ можу ѡдплатити за се дѣло, але будь певный, що если се коли nebude буде въ моѣй силѣ, то бояринъ Тугаръ Вовкъ не забуде того, що тобѣ завдячує.

Максимъ стоявъ при тыхъ словахъ, мовъ на грани. Ѡнъ не привыкъ до такихъ прилюдныхъ похвалъ и зовсѣмъ не надѣявъ ся анѣ не бажавъ нѣчого подѡбного. Ѡнъ змѣшавъ ся при боярскихъ похвалахъ и не знавъ, чи ѡдповѣдати щонебудъ, чи нѣ, а въ кѡнци сказавъ коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробивъ те, що кождый на моѣмъ мѣсеци зробивъбы, — за щожъ ту дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячнѡсть нѣяку я не заслуживъ.

За симъ ѡнъ пѡшовъ, щобы закликати своихъ тухольскихъ товаришѣвъ, и при ихъ помочи медведицю швидко обдерто зъ шкѡры, а малй медведята перенесено на збѡрне мѣсце, ѡдки цѣле товариство по скѡнченю ловѡвъ мало удати ся назадъ до табору.

Сонце доходило вже полудня и сыпало жарке, золотисте промѣне на тухольскй горы; розгрѣта живиця сильнѣйше запахла въ лѣсахъ; гордо и тѡлько десь колись помахуючи розпластаными крылами плававъ яструбъ высоко понадъ полонинами въ лавуровѡмъ океанѣ. Тиша стояла въ природѣ. Тѡлько зъ одного пригѡрка Зелеменя раздавали ся голоса ловецкихъ трубъ и крики ловецкого товариства. Ловы скѡнчили ся, хочъ и не зовсѣмъ щасливо. На дручкахъ несли тухольскй парубки попередъ ловцами три медведячй шкѡры и въ мѣшку двое медведятъ, а на ношахъ зъ галузя несли другй повадъ

товариства окровавленого, задубѣлого вже трупа нещасливого боярина, що погибъ одъ лапъ медведя.

Швидко пѣдъ проводомъ Максима дѣйшло товариство до мысливского табору. Ловы були скѣнченѣ. Нынѣ ще хотѣло цѣле товариство вертати домѣвъ, сейчасъ, скоро по обѣдѣ. Дорога була вправдѣ не близька, але Максимъ обѣцявъ выпровадити товариство простѣйшою лѣсовою дорогою до Тухлѣ, а ѣдтамъ до двора Тугара Вовка. Тухольскѣй легинѣ, скоро тѣлько пообѣдали, заразъ пѣшли напередъ домѣвъ; Максимъ оставъ ся зъ боярами, поки слуги здѣймали табѣръ и прятали всѣ кухоннѣй и другѣй знаяды; ватымъ и боярске товариство вирушило въ дорогу зъ поворотомъ до дому.

II.

Стародавне село Тухля, се була велика гѣрска осада зъ двома чи трема чималыми приселками, всего около пѣвтора тысяча душъ. Село и приселки лежали не тамъ, де лежить теперѣшня Тухля, але гетъ высше середъ гѣръ, въ обширнѣй подовжнѣй долинѣ, що теперъ поросла лѣсомъ и zove ся Запалою долиною. Въ тѣ давнѣй часы, коли йде наше оповѣдане, Запала долина не була поросла лѣсомъ, але противно, була управлена и годувала своихъ жильцѣвъ достатнымъ хлѣбомъ. Простягаючись зввышъ пѣвъ милѣ въ довжъ а мало що не пѣвъ милѣ въ ширину, рѣвна и намулиста, обведена зъ всѣхъ бокѣвъ стрѣмкими скалистыми стѣнами, высокими декуды на два або й на три сяжнѣ, долина тота була немѣвъ обширнымъ кѣтломъ, зъ котрого вылито воду. И певно, що оно й не иначе було. Чималый гѣрскѣй потѣкъ впадавъ ѣдъ сходу до той долины высокимъ на пѣвтора сяжня водопадомъ, прорываючи собѣ дорогу помѣжъ тѣснѣй, твердѣй скалы, и обкрутивши ся вужакою по долинѣ выплывавъ на захѣдъ въ такужъ саму тѣсну браму, розбиваючись помѣжъ гладкѣй камѣннѣй стѣны и гуркотячи ще кѣлькама водопадами, поки о чверть милѣ

понижше не вправъ до Опора. Высокій и стрѣмкій береги тухольской котловины покрытіи були темнымъ смерековымъ лѣсомъ, що надавало самѣй долині повѣръ ще бѣльшого заглубленя и якогось пустынної тишѣ та одрубности бѣдъ всего свѣта. Тай справдѣ, се була величезна гѣрська крыѣвка, въ всѣхъ бокѣвъ тѣлько въ великимъ трудомъ доступна, — але такіи були въ тыхъ часахъ ненастанныхъ вѣйнь, усобиць и нападѣвъ майже всѣ гѣрскіи села, и тѣлько дякувати тѣй своѣй неприступности, они змогли довше нѣжъ подѣльскіи села охоронити свое свободне, староруске житє громадске, котре деинде силували ся чимъ равъ бѣльше пѣдривати гѣрдѣи и вѣйнами збогаченѣи бояре.

Тухольскіи народъ живѣи головно скотарствомъ. Тѣлько тота долина, де лежало село, а такожъ кѣлька поменшихъ порѣчинъ, непокрытыхъ лѣсомъ, надавали ся до пахарства и выдавали що року богатіи плоды ѣвса, ячменю и проса. За то въ полонинахъ, що були, такъ само якъ и всѣи окружающіи лѣсы, власностею тухольской громады, пасли ся великіи отары овецъ, въ котрыхъ лежавъ головный скарбъ Тухольцѣвъ: въ нихъ они добували собѣи одежу и страву и омасту и мясо. Въ лѣсахъ докола села пасли ся коровы и волы, але сама мѣсцевѣсть гориста, скалиста и неприступна забороняла держати богато тяжкои, рогатои худобы. Другимъ головнымъ жереломъ доходу Тухольцѣвъ були лѣсы. Не говорячи вже о дровахъ, котрыхъ мали безплатно и на топливо и на всякіи будынки, — лѣсы достарчали Тухольцямъ звѣрины и лѣсовыхъ овочѣвъ и меду. Правда, житє середъ лѣсѣвъ и недоступныхъ дикихъ гѣрь було тяжке, було ненастанною вѣйною въ природѣ: въ водахъ и снѣгахъ, въ дикимъ звѣремъ и дикою, недоступною околицею, — але боротьба тота вироблювала силу, смѣлѣсть и промыслѣсть народа, була пѣдставою и движучою пружиною вѣго сильного а свободного громадского ладу.

Сонце вже гетъ схилило ся въ полудня, коли въ высокого верха въ тухольску долину спускало ся знайома намъ ловецке товариство пѣдъ проводомъ Максима

Беркута. Передомъ ишли Тугаръ Вовкъ въ донькою и Максимъ; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи о перебутихъ ловахъ и о пригодахъ ловецкихъ. Передъ очима товариства раскрыла ся тухольска долина, облита жаркимъ сонѣчнымъ промѣнѣмъ, мовъ велике зелене озеро въ невеличкими чорными острѣвцями. Кругъ неи, мовъ высочезный парканъ, бовванѣли камѣннѣ стѣны, по котрыхъ пняли ся де-де пачосы зеленои ожины. При входѣ въ долину ревѣвъ водопадъ, рѣзѣваючись о камѣне срѣблистою пѣною; побѣчь водопаду выкутый бувъ въ скалѣ вузкій вывѣзъ, котрымъ ишло ся въ гору и далѣ понадъ берегомъ потока черезъ верхи и полонины ажъ до угорской краины; се бувъ звѣсный тодѣшнымъ гѣрнякамъ „тухольскій прохѣдъ, найвыгѣднѣйшій и найбезпечнѣйшій пѣсля скѣльского; десять дооколичныхъ громадъ, въ галицкого и въ угорского боку, працювали майже два роки надъ выготовленѣмъ сего проходу. Тухольцѣ наибѣльше працю приняли въ тѣмъ дѣлѣ, тожъ и гордили ся нимъ, якъ своимъ.

— Гляди, боярине, — сказавъ Максимъ, зупиняючись надъ водопадомъ при входѣ въ косый, въ камени кованный вывѣзъ, — гляди боярине, — се дѣло тухольской громады! Гетъ оттуды черезъ Бескиды тягне ся сеся дорога, — перша така дорога въ верховинѣ. Мѣй батько самъ вытычувавъ еѣ на протягу пяти миль, кождый мостокъ, кожда закрутина, кождый вывѣзъ на тѣмъ протягу зроблений за его показомъ.

Бояринъ неохѣтно якось поглянувъ горами, куды на далекий протягъ понадъ потокомъ вила ся мѣжъ скалами протерта гѣрска дорога. Затимъ глянувъ долѣ вывозомъ и похитавъ головою.

— Твоѣй батько має велику власть надъ громадою? — спытавъ ѣнъ.

— Власть, боярине? ѣдкававъ здивованный Максимъ. — Нѣ, власти надъ громадою у насъ не має нѣкто; громада має власть сама, а бѣльше нѣкто, боярине. Але батько мѣй досвѣдченый чоловѣкъ и радо служитъ громадѣ. Якъ ѣнъ говорить на радѣ громадской, такъ не

вумѣв нѣкто другій въ цѣлѣй верховинѣ. Громада радо слухав батьковои рады, — але власти батько мѣй не має нѣякои и не жадає єи.

Очи Максима блищали огнемъ щирои гордости и подиву, коли говоривъ про свого батька. Тугаръ Вовкъ при єго словахъ въ задумѣ похиливъ голову; за то Мирослава глядѣла на Максима, не зводячи зъ него очей. Слухаючи Максимовыхъ слѣвъ, она чула, що єго батько стаєсь для неї такимъ близькимъ, такимъ мѣвъ рѣднымъ чоловѣкомъ, немѣвъ она ѡдъ малку жила пѣдъ єго батьковѣскою опѣкою.

Але Тугаръ Вовкъ стававъ чимъ разъ бѣльше попурий, чоло єго морщило ся и очи зъ выразомъ давно здержуваного гнѣву звернули ся на Максима.

— То се твѣй батько бунтує Тухольцѣвъ проти мене и проти князя? — спытавъ ѡнъ наразъ терпкимъ, рѣзкимъ тономъ. Немѣвъ болющій дѣтыкъ вравили тѣ слова Мирославу; она збѣдла и позирала то на батька то на Максима. Але Максимъ зовсѣмъ не змѣшавъ ся ѡдъ тыхъ слѣвъ, а ѡдповѣвъ спѣкѣйно:

— Бунтує громаду, боярине? Нѣ, се тобѣ неправду сказано. Вся громада гнѣвна на тебе за то, що ты присвоюєшь собѣ громадскій лѣсь и полонину, не спытавши навѣтъ громады, чи схоче она на те пристати, чи нѣ.

— А, такъ, ще пытати ся вашои громады! Менѣ князь дарувавъ той лѣсь и тоту полонину, и менѣ нѣ въ кого бѣльше дозволяти ся.

— Именно се и говорить громадѣ мѣй батько, боярине. Мѣй батько уцитькує громаду и радить пѣдождати ажъ до громадского суду, на котрѣмъ те дѣло розбере ся.

— Громадского суду! — скрикнувъ Тугаръ Вовкъ, — то и я маѣвъ бы ставати передъ тымъ судомъ?

— Думаю, що и тобѣ самому се буде пожадане, — ты будєшь мѣгъ усѣмъ доказати свое право, успокоити громаду.

Тугаръ Вовкъ ѡдвернувъ ся. Они йшли далѣ вывозомъ, котрый закручувавъ ся на серединѣ, щѣбы зрѣбити дорогу не такъ похилою и не такъ небезпечною.

Максимъ, идучи поваду, не заводивъ очей изъ Мирославы. Але его лице не яснило вже такимъ чистымъ щастемъ, якъ недовго передъ тымъ. Чимъ чорнѣйша хмара гнѣву и невдоволеня залягала на чолѣ еи батька, тымъ выразнѣйше почувавъ Максимъ, що мѣжъ нимъ а Мирославою рощиняе ся якась пропасть. Впрочемъ онъ, дитя горъ, не знаючи великого свѣта и высокихъ боярскихъ замыслѣвъ, и не догадувавъ ся, яка широка и глубока тота пропасть.

Зойшли вже на долину. Пѣдъ водопадомъ творивъ потѣкъ обширный, спокойный и чистый мовъ слѣза ставокъ. При его берегахъ стояли великѣ шапки перловои шипучои пѣни; дно наѣжене було великими и малыми обломами скалъ; прудкѣ мовъ стрѣлы петруги блискали помѣжъ камѣнемъ своими перлово-жовтыми, червоноцятковаными боками; въ ѡддали долѣ камѣнною стѣною ревѣвъ водопадъ, мовъ живой срѣбный стовпъ, играючи до сонця всѣми барвами веселки.

— Що за пречудне мѣсце, — ажъ скрикнула Мирослава, вдивляючи ся въ водопадъ и окружающѣ его, дико пошарпанѣ скалы, обведенѣ въ горы темнозеленою табою шумячого лѣса.

— Се наша Тухольщина, нашъ рай! — сказавъ въ запаломъ Максимъ, обкидаючи окомъ долину и горы и водопадъ въ такую гордостю, въ якою мало котрый царъ обзирае свое царство.

— Тѣлько менѣ вы затроюете жити въ тѣмъ раю, — сказавъ гнѣвно Тугаръ Вовкъ.

Нѣкто не ѡдвывавъ ся на тѣ слова; всѣ трое йшли мовчки дальше. Ось уже доходили до села, що роскинуло ся густыми купами порядныхъ, драницями крытыхъ хатъ, густо ѡсаджене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народъ робивъ у полю; тѣлько старѣ дѣды, поважнѣ, сивобородѣ, похажали коло хатъ, то де-що тешучи, то плетучи сѣти на звѣря та на рыбу, то розмовляючи о громадскихъ та господарскихъ дѣлахъ. Максимъ кланявъ ся имъ и витавъ ихъ голосно, прѣязно; далѣ и Мирослава почала витати старыхъ Тухольцѣвъ, що стояли на дорожѣ; тѣлько Тугаръ Вовкъ ишовъ по-

нурый та нѣмый, навѣтъ поглянути не хотѣвъ на тыхъ смердѣвъ, що смѣли супротивляти ся волѣ его князя. Ажь ось насередъ села въ ними пострѣчала ся дивна компанія. Три старцѣ, убранны по празничному, несли дорогою на высокѣй, гарно точенѣй и оздобѣно срѣбломъ окованѣй дружинѣ великѣй, такожъ срѣбломъ окованѣй ланцухъ, выробленѣй суцѣльно въ одной штуки дерева въ видѣ перстенья нерозрывного и въ собѣ замкнутого. Понадъ тымъ ланцухомъ повѣвала червона, кармазинова, срѣбломъ вышивана хоругвь. Три старцѣ йшли повѣльно. Передъ кождымъ дворищемъ они зупиняли ся и вызывали голосно хозяина по имю, а коли той, або кто небудь изъ жильцѣвъ дворища явивъ ся, они говорили:

— Завтра на копу! — и ишли дальше.

— Се що за дивоглядія? спытавъ Тугаръ Вовкъ, коли старцѣ почали наближати ся до нихъ.

— Хибажъ ты не видавъ ще такого? — спытавъ его здивованѣй Максимъ.

— Не видавъ. У насъ коло Галича нема того звичаю.

— На копу скликають, на раду громадску, — сказавъ Максимъ.

— Я гадавъ, що попы въ хоругвою, — почавъ насмѣхати ся Тугаръ. У насъ коли скликають на копу, то скликають по-тиху, передаючи въ хаты до хаты копне знамено.

— У насъ копне знамено обносить ся по селѣ отсими закличниками; они повинні кождого громадянина по имю закликати на копу. И тебе закличуть, боярине.

— Нехай собѣ кличуть, я не прійду! Нѣчого мене не обходитъ ваша копа. Я ту въ княжой волѣ и могу самъ збирати копу, коли се буду вважати потрѣбнымъ.

— Ты.... самъ.... збирати копу? спытавъ зачудованѣй Максимъ, — безъ нашихъ закличникѣвъ? безъ нашего знамена?

— У мене свои закличники и свое знамено.

— Алежь на твою копу нѣкто зъ нашихъ грома-

дянь не поде. А наша копа якъ осудить, такъ въ нашой громадѣ й буде.

— Побачимо! — сказавъ гнѣвно и уперто Тугаръ Вовкъ.

Въ ту пору наблизили ся нашій пѣшоходы до закличникѣвъ. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а оденъ изъ нихъ одозвавъ ся:

— Боярине Тугаре Вовку!

— Ось я, — одповѣвъ бояринъ понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не одповѣли нѣчого и пошли дальше.

— Не ихъ дѣло, боярине, говорити, чого, — пояснявъ Максимъ, стараючись якъ мога злагодити неохоту боярина до тухольской рады громадской. По довшой мовчанцѣ, подчасъ котрой они все йшли селомъ, Максимъ зновъ зачавъ говорити:

— Боярине, позволъ менѣ, недосвѣдченому, молодому, сказати тобѣ слово.

— Говори! — сказавъ бояринъ.

— Прійди завтра на копу!

— И поддати ся вашему хлопскому судови?

— Щожь, боярине, — тухольска громада судить по справедливости, а справедливому судови хiba встыдъ поддати ся?

— Таточку! вмѣшала ся и Мирослава до тои розмовы, — зроби такъ, якъ Максимъ каже! Максимъ добре каже! Онъ уратувавъ мое житє, — онъ же-жь не схотѣвъбы тобѣ зле радити; онъ знає добре тутешній звичаѣ.

Тугаръ Вовкъ мимоволѣ усмѣхнувъ ся на тоту, правдиво жѣночу льогіку, але чоло его швидко зновъ наморщило ся.

— И вже ты протуркала менѣ уши тымъ Максимомъ! — сказавъ онъ. — Ну, уратувавъ тобѣ житє, я и вдячный ему за то, и коли хочешъ, дамъ ему пару волѣвъ. Але ту зновъ о иншій рѣчи йде, до котрыхъ нѣщо мѣшати ся нѣ тобѣ нѣ Максимови.

— Нѣ, боярине, — ѡдкававъ на се Максимъ, — ты чей не хочешъ унизити мене ѡдплатою за мое незначуче дѣло. Анѣ я, анѣ батько мѡй не пріймемо такой ѡдплаты. А то, що я тебе прошу прійти завтра на копу, я роблю тѡлько въ щирои прихильности. Я радъ бы, боярине, щобы мѣжъ тухольскою громадою а тобою була згода.

— Ну, нехай и такъ, — сказавъ въ кѡнци Тугаръ Вовкъ, — прійду завтра на тоту вашу раду, — але не на то, щобъ ѣй пѡддати ся, але на то, щобъ побачити, що се за рада буде.

— Прійди, боярине, прійди, — скрикнувъ радѡсно Максимъ, — побачишь самъ, що тухольска громада умѣе бути справедливою.

Приречене Тугара Вовка облекшило сердце Максима. Онъ ставъ веселый, говѡркій, показувавъ Мирославъ на право и на лѣво, що було гарного и цѣкавого, а гарного и цѣкавого докола було богато. Наші пѣшоходы були саме середъ села и на серединѣ тухольскои долины. Стрѡмкі скалисті береги кѡтловины свѣтлѣли ся по обохъ бокахъ далеко, мовъ рѡвні, высокі мармурові мурѡ. Потѡкъ плывъ посередъ села, туйже коло дороги, шумѣвъ и пѣнивъ ся, розбиваючись по камѣню, котрымъ усѣяне було его дно, и навѣваючи свѣжій холодъ на всю долину. По обохъ бокахъ потока, помимо того, що береги его були досыть высокі, прорѣзані въ намулѣ давного озера, побудовані були тамѡ въ рѣчного камѣня и грубыхъ смерековыхъ палѣвъ та колодъ, щобы охоронити село ѡдъ выливу. Всюды черезъ потѡкъ пороблені були выгѡдні въ поручахъ кладки, а заравъ поза тамахи йшли скопані грядки въ фасолею и горохомъ, що вили ся въ гору по тычиню, въ бураками и капустою, а такожь загоны пшеницѣ, що чистыми, яенозелеными пасмугами простягали ся далеко поза хаты. Хаты были чисто обгороджені и харно удержувані; стѣны въ гладкого делія, котре не обмазувалось глиною, але кѡлька разѡвъ до року мыло ся и скоблило ся рѣчными черепницами, а тѡлько тамъ, де одна делія сходила ся въ другою, въ вузкихъ пасмугахъ полѣплені глиною и побѣлені паленымъ вапномъ, выглядали дуже гарно середъ зеле-

ныхъ вербъ и грушъ. При входѣ до каждого дворища стояли двѣ липы, мѣжь котрыми привязані були гарно плетені въ всякій узоры ворота. Майже надъ кождыми воротами, на жердцѣ, висѣла прибита якась хижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструбъ, то орелъ, въ широко распластаными крылами и звислою до долу головою: се були знаки духовъ-опѣкунѣвъ дому. За хатами стояли стайнѣ и другі господарскі будынки, всѣ подъ драницами и въ грубезныхъ, тесаныхъ брусѣвъ збудовані; тѣлько нечисленні обороги були въ соломы и насторчували де-де свои золото-жовті, острокруглі чубы до горы помѣжь чотырма высокими оборожинами.

— Ось мого батька двѣрь, — сказавъ Максимъ, показуючи на оденъ двѣрь, нѣчимъ не ѡдмѣнный ѡдъ другихъ. Передъ домомъ не було нѣкого, але дверѣ до сѣней були ѡдчинені, а въ стѣнѣ до полудня прорубані були два невеличкі квадратіві отворы, котрі въ лѣтѣ оставались або зовсѣмъ ѡтворені або закладались тонкими и на-пѣвъ прозѡрчастыми гипсовыми плитками, и на зиму крѣмъ того забивались дощаными ѡконницами. Се були тодѣшні ѡкна.

Мирослава цѣкаво позирнула на те гнѣздо Беркутовъ, надъ котрого ворѣтьми справдѣ висѣвъ недавно вбитый величезный беркутъ, ще й по смерти немовъ грозячи своими могучими, зелѣзными пазорами и своимъ чорнымъ, въ каблукъ закривленнымъ дзюбомъ. Затишно, супокѣйно и ясно було на тѣмъ обѣистю; потѣкъ ѡддѣлювавъ его ѡдъ гостинця, перекинений широкою кладкою, и журчѣвъ стиха та плескавъ хрустальною филею о камѣнну таму. И Тугаръ Вовкъ позирнувъ туды.

— Ага, то ту сидить той тухольскій владика. Ну, радъ я пѣзнати его. Побачимо, що се за птиця!

Максимъ хотѣвъ попрощати боярина и его доньку и звернути до дому, але щось немовъ тягло его йти зъ ними дальше. Мирослава немовъ порозумѣла се.

— Чи вже вертаєшь до дому, — спытала она, ѡдвертаючись, щобъ скрыти свое помѣшане.

— Хотѣвъ було вертати, але нехай и такъ, — проведу васъ еще черезъ тѣснину до вашего двора.

Мирослава утѣшила ся, сама не знаючи чого. И зновъ пошли они долѣ селомъ, гуторячи, овираючись на всѣ боки, любуючись одно однимъ, голосомъ, присутностію, одно для другого забуваючи о всѣмъ окружающемъ, о батькахъ, о громадѣ. И хоть въ цѣлѣй розмовѣ анѣ однимъ словомъ не згадували о собѣ, о своихъ чувствахъ и надѣяхъ, але й скрѣзь найрѣвнодушнѣйшу ихъ бесѣду тремтѣло тепло молодыхъ, першою любовію огрѣтыхъ серць, проявляла ся таємнича сила, що притягала до себе тѣ двѣ молоді, здорові и гарні истоты, чисті и незопсовані и въ своѣй невинности навѣть не думаючи о перепонахъ, які мусѣла стрѣтити ихъ молода любовь.

И Тугаръ Вовкъ, що йшовъ передомъ въ важкій, понурѣй задумѣ та мѣркувавъ надъ тымъ, якъ бы ту завтра стати гѣдно и въ цѣлѣмъ блеску передъ тыми смердами и показати имъ свою повагу та вышшѣсть, — и Тугаръ Вовкъ не заримѣтивъ нѣчого мѣжъ молодыми людьми; одно тѣлько гнѣвало его, що той молодой парубокъ такій смѣлый и такъ поводитъ ся въ нимъ и въ его донькою, мовъ въ рѣвными собѣ. Але до поры, до часу онъ здержувавъ своѣй гнѣвъ.

Минули вже село и зближали ся до того мѣся, де тухольска кѣтловина замыкала ся, пропускаючи тѣлько вузкою скалистою брамою потѣкъ въ долину. Сонце вже похилило ся гетъ въ полудня и стояло надъ вершиною лѣса, купаючи свое косо промѣне въ журчачихъ филихъ потока. Одъ скалъ, що затѣснявали выплывъ потока въ тухольской долины, лежали вже довгі тѣни; въ самѣй тѣсенинѣ було сумрачно, холодно и слизько. Доломъ розбивала ся вода потока о величезне, купами ту навалене камѣня, а въ горѣ высоко шумѣли величезні смереки и буки. Понадъ самымъ потокомъ, въ обохъ бокѣвъ, вели проковані въ скалахъ выгѣдні стежки — такожь дѣло Тухольцѣвъ. Якась дрожь проняла Мирославу, коли входила въ тоту дивовижну „камѣнну браму“: чи то одъ пануючого ту холоду, чи одъ вохкости, чи Богъ знае одъ чого, — она взяла батька за руку и притисла ся до него.

— Яке страшне мѣсце! — сказала она, зупиняю-

чись въ самѣй тѣснинѣ и озираючись кругомъ та до горы. И справдѣ, мѣсце було незвычайне, дике. Протѣкъ бувъ вузкій, може на три сяжнѣ, не бѣльше, за-вширки, и такъ гладко прорѣзанный рвучою гѣрскою водою въ пѣсковѣй скалѣ, що незнающій бувъ бы мѣгъ присягнути, що се людскихъ рукъ работа. А передъ самымъ проходомъ стоявъ на сторчѣ величезный камѣнный стовпъ, у споду гетъ пѣдмытый водою и для того тоншій, а въ горѣ немовъ головатый, порослый папоротю та карловатыми берѣзками. Се бувъ широко звѣсный *Сторожъ*, котрый, бачилось, пильнувавъ входу въ тухольску долину и готовъ бувъ упасти на кожного, кто въ ворожѣй цѣли вдиравъ ся-бъ до сего тихого, щасливого закутка. Самъ Тугаръ Вовкъ почувъ якійсь холодъ за плечима, вирнувши на того страшного Сторожа.

— Тѣфу, яка небезпечна каменяка! сказавъ онъ, — такъ нависла надъ самымъ проходомъ, що бачить ся, туй-туй упаде!

— Се святой камѣнь, боярине, — сказавъ поважно Максимъ, — ему що весны складають вѣнки зъ червоного огнику, — се нашъ Сторожъ тухольскій.

— Ехъ, все у васъ ваше, все у васъ святе, все у васъ тухольске, — ажъ слухати обридло! скрикнувъ Тугаръ Вовкъ. Немовъ то поза вашою Тухольщиною вже й свѣта нема!

— Для насъ и справдѣ нема свѣта, — ѳдкававъ Максимъ. Мы надъ все любимо свѣй кутикъ, — коли бы такъ каждый другій любивъ свѣй кутикъ, то певно всѣ люде жилибъ на свѣтѣ спокѣйно и щасливо.

Максимъ въ своѣй невиннѣй щирости й не розумѣвъ, якъ чутко вколовъ онъ въ сердце боярина тыми словами. Онъ не зауважавъ такожь, якими злобными очима позирнувъ на него Тугаръ Вовкъ. Звертаючи ся до Мирославы, Максимъ зачавъ далѣ спокѣйнымъ, теплымъ голосомъ:

— А про той камѣнь, про нашего Сторожа, я вамъ розкажу, що чувъ ѳдъ батька. Давно то, дуже давно дѣялось, ще коли велиты жили въ нашихъ горахъ. То ту, де теперь наша Тухля, стояло велике озеро; сеся

кѣтловина була ще зовсѣмъ замкнута и тѣлько черезъ верхъ текла вода. Озеро се було заклѣте; въ нѣмъ не було нѣчого живого, нѣ рыбки, нѣ хробачка; въ него звѣрина, котра напилася, мусѣла згинути. а птиця, що хотѣла перелетѣти понадъ него, мусѣла впасти въ воду и утопити ся. Озеро було пѣдъ опѣкою Мораны, богинѣ смерти. Але разъ стало ся, що царь велитѣвъ посваривъ ся въ Мораною и щобъ зрѣбити чѣй на перекѣръ, ударивъ своимъ чародѣйскимъ живущимъ молотомъ о скалу и розваливъ стѣну, такъ що вся вода въ заклѣтого озера выплыла и стратила свою дивну силу. Цѣла околиця раптомъ ожила пѣсля того благодатного удару: дно озера стало ся плодючою долиною и зазеленѣло ся буйными травами та цвѣтами; въ потоцѣ завели ся рыбы, помѣжъ камѣнемъ всяка гадъ, въ лѣсахъ звѣрина, въ воздухѣ птиця. За те розлютила ся Морана, бо она не любить нѣчого живого, и заклѣла царя велитѣвъ въ отсей камѣнь. Але долину самѣй не могла нѣчого зрѣбити, бо не могла назадъ вернути мертвящои воды, що выплыла въ озера; якъ бы була вернула назадъ всю воду до краплины и заткала отсей въ скалѣ выбитый прохѣдъ, то булабы зновъ царицею нашихъ гѣръ. А такъ, то хочъ царь велитѣвъ и не живѣ, то и Морана не має вже ту власти. Але царь велитѣвъ не зовсѣмъ погибѣ. Онъ трѣває въ тѣмъ камени и пильнує сеи долины. Кажуть, що колись Морана ще разъ збере свою силу, щобъ нею звоювати нашу Тухольщину, але отсей заклѣтый Сторожъ упаде тогдѣ на силу Мораны и раздавить еѣ собою.

Зъ дивнымъ чутѣмъ слухала Мирослава тои повѣсти; глубоко она щемѣла чѣй въ серци, — чѣй такъ бажало ся стати пѣдъ рукою того доброго и животворного царя велитѣвъ до бою въ силою Мораны; кровь живѣйше заграла въ еи молодѣмъ серци. Якъ сильно, якъ горячо любила она въ тѣй хвили Максима!

А Тугаръ Вовкъ, хочъ и слухавъ Максимови повѣсти, але, бачилось, не дуже вѣривъ въ ню, тѣлько ще разъ обернувъ ся, позирнувъ на камѣнного тухольского Сторожа и въ погордою усмѣхнувъ ся, немѣвъ подумавъ

собѣ: отъ дурній смерды, въ якѣй дурниці покладають свою гордѣсть и свою надѣю!

Вже нашѣ пѣшоходы минули вузкій протѣкъ тухольскаго потока и выйшли на ясный свѣтъ. Передъ ихъ очима раптомъ розкинулася довга, крутыми горами обмежена долина Опору, котра генъ-генъ сходила ся въ долиною Стрыя. Сонце вже клонило ся на захѣдъ и горячимъ пурпуромъ меркотѣло въ широкихъ филяхъ Опора. Тухольскій потѣкъ скаженими скоками и зъ лютымъ шумомъ гуркотѣвъ до долу, щобъ скупати ся въ Опорѣ. Ёго вода, прямо ѣдбиваючи въ собѣ заходову червонь, выглядала мовъ бурхаючи зъ величезной раны кровь. Докола шумѣли темнѣючи вже лѣсы.

Хвилю стояли нашѣ пѣшоходы, наповаючись тою безсмертною и живущою красою природы. Максимъ немовъ вагувавъ ся на якѣйсь думцѣ, котра засѣла въ его головѣ и насилу просила ся на волю. Далѣ ѣнъ зѣбравъ ся зъ ѣдвагою и приблизивъ ся до Тугара Вовка, тремтячи и червонѣючись.

— Боярине-батьку, — сказавъ ѣнъ незвычайно мягкимъ и несмѣлымъ голосомъ.

— Чого тобѣ треба?

— Позволь менѣ бути твоимъ найщирѣйшимъ слугою....

— Слугою? Щожъ, се не трудне, — прійди зъ батькомъ и наймись, коли конче хочешъ на службу.

— Нѣ, боярине, не такъ ты зрозумѣвъ мене... Позволь менѣ бути твоимъ сыномъ!

— Сыномъ? Алежь у тебе є свѣй батько, и якъ чую, далеко лѣпшій и справедливѣйшій и мудрѣйшій ѣдъ мене, коли завтра буде мене судити!

Бояринъ гѣрко, ѣдовито всмѣхнувъ ся.

— Я хотѣвъ сказати, — поправивъ Максимъ, — хотѣвъ сказати ще не такъ. Боярине, ѣддай за мене доньку свою, котру я люблю дужше жита свого, дужше душѣ своєї!

Грѣмъ зъ ясного неба не бувбы такъ перелякавъ Тугара Вовка, якъ тѣ горячій, намѣтній слова молодого легиня. Унъ ѣдступивъ два кроки назадъ и прошибаю-

чимъ, въ гнѣву и погорды вмѣшанымъ поглядомъ мѣривъ бѣднаго Максима ѡдъ нѡгъ до головы. Лице его було недобре, ажъ сине, зубы ему зацѣпило, губы дрожали.

— Смерде! — скрикнувъ ѡнъ наразъ, ажъ дооколичнѣ горы залунали тымъ проклятымъ окликомъ, — що се за слова смѣєшь ты говорити до мене! Повтори ще разъ, бо се не може бути, щобы я справдѣ чувъ те, що менѣ причуло ся.

Грѡзный крикъ боярина збудивъ и въ Максимѣ его звичайну смѣлѡсть и рѣшучѡсть. Ѣнъ выпростувавъ ся передъ бояриномъ, мовъ молодой, пышный дубчакъ, и сказавъ лагѡднымъ, але певнымъ голосомъ:

— Нѣчого злого я не сказавъ тобѣ, боярине, — нѣчого такого, що бы приносило нечесть тобѣ або твоѣй доньцѣ. Я просивъ тебе о руку твою доньки, котру я люблю, якъ би нѣкто въ свѣтѣ не буде любити. Не вжежь мѣжь твоимъ боярскимъ а моимъ мужицкимъ родомъ така велика пропасть, щобъ би любовь не могла перебути. Тай чимъ жежь ты такъ дуже высшій ѡдъ мене?

— Мовчи, смерде! перебивъ его лютымъ крикомъ Тугаръ Вовкъ. Рука моя судорожно стискає рукоять меча, щобъ ваткати нимъ твою глупу гортань. Одно тѡлько ратувъ тебе ѡдъ мови мести — а се то, що ты нынѣ выратувавъ доньку мою въ небезпеченьства. Инакше лягбы ты въ тѡй хвили трупомъ за такой слова. И ты, бевумный, мѡгъ подумати, мѡгъ посмѣти, пѡдносити очи свои до неї, до мови доньки?... Се за то, що я и она говоримо въ тобою по людски, а не копаємо тебе, якъ собаку! И ты думавъ, що ратуючи ѡдъ паворѡвъ медведя ты здобувъ еѣ для себе, якъ бранку? О, нѣ! Коли-бъ мало на таке прійти, то волѣлабъ она згинути въ кровавыхъ обнятяхъ дикого звѣря, анѣжь малабы тобѣ дѡстати ся!

— Нѣ, боярине, — не такъ кажи! Волѣвбы я згинути въ лапахъ медведя, анѣжь бы мавъ оденъ би волосокъ бути ушкоджений.

Мирослава ѡдвернула ся при тыхъ словахъ, щобъ

скрыти одъ батька и одъ Максима довго здержувані слёзы, що теперь брызнули зъ ей очей. Але Тугаръ Вовкъ не зважавъ на ню и говоривъ дальше.

— И ты, подлый хамовъ роде, смѣешь рѣвнати ся во мною? во мною, котрый вѣкъ звѣкувавъ мѣжъ князями, котрый удостоивъ ся княжой похвалы и надгороды за рицарскій дѣла, котрого донька може выбирати собѣ жениха мѣжъ найпершими и найславнѣйшими молодцами въ краю? И я мавбы дати еѣ тобѣ, смердови, до твого тухольского гнѣда, де бы она зѣвляла, всохла и пропала въ нуждѣ? Нѣ, нѣ, иди геть, бѣдный хлопче, ты не сповна розуму, ты сказавъ свои слова въ нападѣ божевѣльства!

Максимъ бачивъ теперь, що его надѣвъ розбитѣ, що бояринъ надто высоко цѣлитъ, надто гордо глядитъ на него. Хоть и якъ тяжело приходилось ему, але нѣчого було дѣлати.

— Боярине, боярине, — сказавъ онъ сумнымъ, теплымъ голосомъ, — за надто ты высоко поднявъ ся на крылахъ гордости, — але уважай! Доля тыхъ звичайно найвыше подноситъ, котрыхъ думавъ найнизше зопхнути. Не горди бѣдными, не горди низкими, не горди робучими, боярине, — бо кто ще знае, до котрой кто керницѣ прійде воду пити!

— Ты ще смѣешь менѣ науки давати, гаде? — скрикнувъ разлюченый Тугаръ Вовкъ, и очи его заблещали безумнымъ гнѣвомъ. — Прочь менѣ зъ очей, а то, Богомъ кленусь, не буду нѣ на що зважавъ, а просажу тя отсимъ ножемъ, якъ просадивъ нынѣ рано медведя!

— Не гнѣвай ся, боярине, за слова дурного хлопця, — одказавъ все спокойный Максимъ. Прощай! Прощай и ты, моя зоре, що блиснула менѣ такъ пречудно на одну днину, а теперь мусишь на вѣки для мене померкнути! Прощай и будь щаслива!

— Нѣ, годѣ мовчати, — сказала наразъ Мирослава, рѣшучо обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугарь Вовкъ, мовь остовпѣлый, глядѣвъ на свою доньку и вже ажъ теперъ не знавъ, що єму робити.

— Доню, а се що ты кажешъ? — скрикнувъ ѡнъ.

— Те, що чувшь, таточку. Ѡддай мене за Максима! Я поѣду за него.

— Дурна дѣвчино, сего не може бути!

— Стрѣбуй, а побачишь, що може.

— Ты въ горящѣ говоришь, доню, — ты перелякала ся дикого звѣря, ты недужа!...

— Нѣ, таточку, я здорова, и кажу тобѣ ще разъ. и кленусь передъ оттымъ яснымъ солнцемъ, що саме своими золотыми устами дотыкае ся землѣ, що сей молодець мусить бути моимъ! Солнце, будь свѣдкомъ!

И ватымъ она взяла за руку Максима и горячо прилипла устами до его устъ. Тугарь Вовкъ не мѡгъ стямити ся, не мѡгъ здобути ся и на оденъ рухъ, и на одно слово.

— А теперъ, молодче, йди домѡвъ и не лякай ся нѣчого. Мирослава присягла, що буде твоею, и Мирослава зумѣе додержати присяги. А мы, таточку, спѣшѣмо до дому! Онде въ долину наша хата, — а отъ и нашѣ гости надходятъ.

И сказавши се, дивна дѣвчина взяла нетямного въ дѣву батька за руку и пошла въ нимъ долѣ горою. А Максимъ довго ще стоявъ на мѣсци, очарованный, щасливый. Въ концѣ прочунавъ ся, и упавши лицомъ на землю, помоливъ ся заходячому солнцю, такъ якъ молили ся его дѣды и прадѣды, якъ моливъ ся тайкомъ и его батько. Ѡдтакъ вставъ и тихою ходою пошовъ до дому.

III.

За селомъ Тухлею, туйже близъ водопаду, стояла насередъ поля величезна липа. Нѣкто не затиливъ, коли єѣ засаджено и коли она розросла ся така здорова та конариста. Позаякъ Тухля була осада не дуже давна и деревина, яка росла на тухольскоѣ долину, була геть-геть молодша ѡдъ той липы, то ѣ не диво, що тухольскѣй на-

родъ уважавъ еѣ найдавніѣйшимъ свѣдкомъ давнины и окружавъ великимъ почитанемъ. Тухольцѣ вѣрили, що тота липа — даръ походячій прямо ѡдъ ихъ споконвѣчного добродѣя, царя велитѡвъ, котрый засадивъ еѣ власноручно на тухольскоѣй долині на знакъ своєї побѣды надъ Мораною. Зъ пѡдъ корѣня липы била нора погожої воды, котра ѡтакъ, тихо журчачи по дрѡбныхъ камѣнцяхъ, вплывала до потока. Се було мѣсце копныхъ зборѡвъ тухольскихъ, мѣсце сѣльського вѣча, котре въ старовину становило всю и єдину власть въ рускихъ громадахъ.

Довкола липы бувъ широкій, рѡвный майданъ. Рядами стояли на нѣмъ до схѡдъ сонця гладкі камѣнні брылы, призначені на стѡльцѣ, де сѣдали старцѣ громадскі, батьки родинъ. Кѡлько було такихъ батькѡвъ тѡлько и камѣнныхъ стѡльцѣвъ. Поза ними було мѣсце вѡльне. Пѡдъ липою, надъ самымъ жереломъ, стоявъ чотырогранный камѣнь зъ проверченою въ серединѣ дѣрою; тутъ на часъ рады виставляло ся копне знамено. А обѡчъ зроблене було друге пѡдвышенє для бесѣдника, т. є. для того, кто въ якѡй небудь справѣ говоривъ; ѡнъ виступавъ изъ свого мѣсця и входивъ на се пѡдвышенє, щѡбъ весь народъ мѡгъ єго чути.

На другій день пѡсля боярскихъ ловѡвъ густо тухольского народа роило ся по копнѡмъ майданѣ. Гамѡръ ишовъ по долині. Старцѣ громадскі йшли повагомъ изъ села оденъ за однимъ и засѣдали на своихъ мѣсцяхъ. Шумно збирала ся молодѣжь и ставала поза ними широкимъ пѡвѡкругомъ. И жѣнки сходили ся, хочъ не такъ численно: ѡдъ рады громадской жаденъ дорослый громадянинъ, чи мужъ чи жѣнка, не бувъ выключеный. И хочъ рѣшаючій голосъ мали тѡлько старцѣ-батьки, але при нарадѣ вѡльно було и молодѣжи и жѣноцтву подавати свѡй голосъ пѡдъ розвагу старцямъ.

Сонце пѡднялось уже высоко на небѣ, коли зъ села, послѣдній за всѣми, надѡйшли закличники, несучи передъ собою тухольске копне знамено. Появленє ихъ вызвало загальный шепѡтъ мѣжь громадою, а коли они наблизили ся, все утихло. Закличники, тричи покло-

нившись громадѣ, выйшли пѣдъ липу и познимали шапки зъ головъ. Вся громада зрѣбила то само.

— Чесна громадо, — ѡдозвали ся закличники, — чи воля ваша нынѣ раду держати?

— Такъ, такъ! загула громада.

— То нехай же Богъ помагае! сказали онѣ и пѣд-
нявши високо въ гору копне знамено, встрѣмили его въ
дѣрку, продовбану въ камени. Се бувъ знакъ, що рада
зачата.

Затымъ вставъ изъ свого мѣсця найстаршій въ
зборѣ, Захаръ Беркутъ, и повѣльнымъ, але твердымъ
крокомъ выступивъ пѣдъ липу и дотуливши ся ви ру-
кою, наблизивъ ся до пливучои въ ви корѣня норы и
припавши на колѣна, помазавъ собѣ нею очи и уста.
Се була звичайна, стародавна церемонія, котра знаме-
новала очищенє устъ и проясненє ока, потрѣбне при та-
комъ важномъ дѣлѣ, якъ рада народна. За симъ сѣвъ
на пѣдвышенє мѣсце, звернений лицемъ до народа,
т. е. до схѣднои стороны неба.

Захаръ Беркутъ, се бувъ сивый якъ голубъ, звышь
90-лѣтний старецъ, найстаршій вѣкомъ въ цѣлѣй тухоль-
скѣй громадѣ. Батько осьми сынѣвъ, изъ котрыхъ три
сидѣли вже разомъ зъ нимъ мѣжъ старцями, а наймо-
лодшій Максимъ, мовъ крѣпкій дубъ мѣжъ осичиною
вызначавъ ся мѣжъ всѣмъ тухольскимъ парубѣцтвомъ.
Высокій ростомъ, поважный поставою, строгій лицемъ,
богатый досвѣдомъ житя и знанємъ людей та обставинъ,
Захаръ Беркутъ бувъ правдивымъ образомъ тыхъ да-
вныхъ патріархѣвъ-батькѣвъ и провѣдникѣвъ цѣлого на-
рода, про котрыхъ говорятъ намъ тысячолѣтнї пѣсни.
Помимо глубокои старости Захаръ Беркутъ бувъ ще
сильный и кремѣзный. Правда, ѡнъ не робивъ уже коло
поля, не гонивъ овецъ въ полонину а нѣ не ловивъ звѣря
въ лѣсовыхъ нетрахъ, — але проте працювати ѡнъ не
перестававъ. Садъ, пасѣки и лѣвки, — се була его ро-
бота. Скоро лишень весна завитае въ тухольскї горы,
Захаръ Беркутъ уже въ овоѣмъ саду, копле, чистить,
пѣдрѣзуе, щепить и пересажуе. Дивували ся громадяне
его знаню въ садѣвництвѣ, тымъ бѣльше дивували ся,

що він не кривъ ся въ тымъ знанемъ, але радо навчавъ кожного, показувавъ и заохочувавъ. Пасѣвка его була въ лѣсѣ, и каждой погôднои днини Захаръ Беркутъ ходивъ въ свою пасѣку, хочъ дорога була утяжлива и досыть далека. А вже найбôльшимъ добродѣемъ уважали Тухольцѣ Захара Беркута за его лѣвки. Коли було настане часъ, мѣжъ Зелеными святыми а святомъ Купайла, Захаръ Беркутъ въ своимъ наймолодшимъ сыномъ Максимомъ иде на кôлька день, а неравъ и на цѣлый тыждень въ горы за вѣлемъ и лѣками. Правда, чисті и прості звичаѣ тодѣшного народа, свѣжій тухольскій воздухъ, обширній и здоровій хаты и ненастанна, хочъ и надсильна праця, все те вкупѣ хоронило людей ôдъ частыхъ и заравливыхъ слабостей. За то частѣйше лучали ся калѣцтва, раны, на котрі певно нѣякій знахоръ не умѣвъ такъ скоро и такъ гарно зарадити, якъ Захаръ Беркутъ.

Але не въ тôмъ всѣмъ покладавъ Захаръ Беркутъ головну вагу свого старечого житя. „Чоловѣкъ тôлько такъ довго вартъ жити, — говоривъ онъ частенько, — якъ довго може помагати другимъ. Коли онъ ставъ для другихъ тягаромъ, а хôсна не приносить имъ нѣякого, тодѣ онъ уже не чоловѣкъ а завада, тодѣ онъ уже й жити не вартъ. Хорони мене Боже, щобъ я коли небудь мавъ стати ся тягаромъ для другихъ и вѣсти ласкавый, хочъ и якъ заслуженый хлѣбъ!“ Тѣ слова, то була провôдна золота нитка въ житю Захара Беркута. Все, що онъ робивъ, що говоривъ, що думавъ, те робивъ, говоривъ и думавъ онъ зъ поглядомъ на добро и хосенъ другихъ, громады. Громада, то бувъ его свѣтъ, то була цѣль его житя. Видячи, що медведѣ и другі дикі звѣрѣ часто калѣчатъ худобу и людей въ горахъ, онъ, ще молодой чоловѣкъ, задумавъ научити ся лѣчити раны, и покинувши батькôвскій дôмъ, выбравъ ся въ далеку незнакому дорогу до одного славного ворожбита, котрый, чутка була, умѣвъ замовляти стрѣлы й кровь. Але примова того лѣкаря показала ся пустою. Захаръ Беркутъ, прійшовши до него, обѣцявъ ему десять куницъ платы, щобъ научивъ его свои примовы. Во-

рожить приставъ. Але Захарови не досыть було научити ся на слѣпо, онъ хотѣвъ попереду переконати ся, чи лѣкъ ворожитѣвъ добрый. Онъ вынявъ свой нѣжъ и задавъ собѣ нимъ глубокоу рану въ удо.

— На, замовь! — сказавъ онъ до зачудуваного лѣкаря.

Примова не удала ся.

— Е, сказавъ лѣкаръ, се для того не удае ся, що ты самовѣльно задавъ собѣ рану. Такой раны замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепска твоя примова, и менѣ еи не потрібно. Я потребуу такой примовы, котра не пыталабъ, чи рана самовѣльна, чи нѣ, а залѣчила-бъ всяку.

И затымъ Захаръ Беркутъ покинувъ ворожитѣ и пошовъ дальше, розпытувати лѣпшихъ лѣкарѣвъ. Довго блукавъ ся онъ по горахъ и долахъ, ажъ поки по роцѣ блуканя не зайшовъ до Скитскихъ*) монаховъ. Мѣжь ними бувъ оденъ, столѣтний старецъ, що довгі часы пробувавъ на Атоньскѣй горѣ и читавъ тамъ богато старыхъ грецкихъ книгъ. Той монахъ умѣвъ чудно лѣчити раны и бравъ ся научити свой штучъ каждого, кто проживе зъ нимъ рѣкъ въ доброй влагодѣ и покажеть ему чоловѣкомъ щирога сердца и чистои души. Богато вже учениковъ приходило до старого, вѣчно задуманого и вѣчно сумуючого монаха, але нѣ одного онъ не вподобавъ, нѣ оденъ не проживъ зъ нимъ условленого року и не вынѣсь его тайниковъ лѣкарскихъ. Про сего то лѣкаря прочувъ Захаръ Беркутъ и рѣшивъ ся ѡдбути его пробу. Прійшовши до Скитского монастыря, просивъ, щобъ заведено его до старца Акинтія, и отверто росказавъ ему про цѣль своего приходу. Сивобородый, понурый дѣдъ Акинтій принявъ его безъ супереки — и Захаръ выбувъ рѣкъ. Онъ вернувъ ся зъ Скита новымъ чоловѣкомъ; его любовь до громады стала ще го-

*) Пишучи про Скитскій монастырь опираюсь ту не на историчномъ фактѣ, а на переказѣ народномъ, що ѡдноситъ монастырь той до первопочатковъ христіанства въ нашѣй земли.

рячѣйша и сильнѣйша, зго слова плыли хрустальною, чистою филою, були спокѣйні, розумні и тверді якъ сталь, а противъ всякої неправды острі якъ бритва. Въ своѣй дволѣтній вандрѣвцѣ Захаръ Беркутъ пѣзнавъ свѣтъ, бувавъ и въ Галичи и въ Кіевѣ, бачивъ князѣвъ и ихъ дѣла, пѣзнавъ воякѣвъ и купцѣвъ, а его простый, але могучій розумъ складавъ усе бачене и чуте, зерно до зерна, въ скарбницю памяти, яко матеріялы для мысли. Онъ вернувъ ся зъ вандрѣвки не тѣлько лѣкаремъ, але и громадяниномъ. Бачучи по долахъ, якъ князѣ и ихъ бояре силують ся ослабити и розѣрвати громадскі вольні порядки по селахъ, щобы опѣсля розѣднанихъ и розрѣжненихъ людей тымъ лекше повернути въ невольникѣвъ и слугъ, Захаръ Беркутъ переконавъ ся, що для его братѣвъ-селянъ нема иншого ратунку и иншої надѣѣ, якъ тѣлько добре улажене и розумне ведене та розвиване громадскихъ порядкѣвъ, громадской спѣльности та дружности. А зъ другого боку ѡдъ старця Акинтія и ѡдъ другихъ бувалыхъ людей онъ чимало наслухавъ ся про громадскі порядки въ пѣвнѣчній Руси, въ Новгородѣ, Псковѣ, про добробутокъ и розцвѣтъ тамошнихъ людей, и все те запалювало его горячу душу до бажаня — ѡдати цѣле своє жите на поправу и скрѣплене добрыхъ громадскихъ порядкѣвъ въ своѣй рѣдній Тухольщинѣ.

Сѣмдесять лѣтъ минуло ѡдъ того часу. Мовъ стародавній дубъ-великанъ стоявъ Захаръ Беркутъ середъ молодого поколѣня и мѣгъ теперъ бачити плоды свои довголѣтної дѣяльности. И певно, що не безъ радости мѣгъ онъ глядѣти на нихъ. Мовъ одна душа стояла тухольска громада дружно въ праці и вживаню, въ радости и въ горю. Громада була для себе и судією и указчикомъ у всѣму. Громадске поле, громадскі лѣсы не потребували сторожа — громада сама, вся и завсѣгды, бачно берегла своє добро. Бѣднихъ не було въ громадѣ; земля выстачала прожитку для всѣхъ, а громадскі шпѣхлѣрѣ та стодолы стояли завсѣгды отворомъ для потребуючихъ. Князѣ и ихъ бояре зависливимъ окомъ глядѣли на те жите, въ котрѣмъ для нихъ не було мѣ-

сця, въ котрѣмъ ихъ не потребовано. Разъ въ рѣкъ зѣвдывъ въ Тухольщину князѣвскій збѣрщикъ податкѣвъ, и громада старалась якъ найборше повбути ся немилото урядового гостя: черезъ день або два онъ выѣздивъ обладованный всякимъ добромъ — бо податки въ великѣй мѣрѣ платили Тухольцѣ натурою. Але въ Тухольщинѣ збѣрщикъ податкѣвъ князѣвскихъ не бувъ такимъ самовладнымъ паномъ, якъ по иншихъ селахъ. Тухольцѣ добре уважали, що належить ся збѣрщикови а що князеви, и не попускали ему зробити надъ ними нѣякого надъужитя.

Але не тѣлько въ самѣй Тухольщинѣ видный и спасенный бувъ впливъ Захара Беркута; его знали люде на кѣльканайцятъ миль довкола, по рускѣй и угорскѣй сторонѣ. Тай то знали его не лишъ яко чудовного лѣкаря, що лѣчитъ раны и всякѣ болѣзни, але й не менше якъ чудовного бесѣдника та порадника, котрый „якъ заговорить, то немовъ Богъ тобѣ въ серце вступає“, а якъ порадить чи то одному чоловѣкови, чи й цѣлоѣй громадѣ, то хочъ цѣлый майданъ старцѣвъ набери, а и тѣ вкупѣ певно лѣпшой рады не придумаютъ. Одъ давна Захаръ Беркутъ прѣйшовъ бувъ до того твердого переконаня, що якъ чоловѣкъ самъ оденъ середъ громады слабый и безрадный, такъ и одна громада слаба, и що тѣлько спѣльне порозумѣне и спѣльне дѣлане многихъ сусѣдныхъ громадъ може надати имъ силу и може въ кождѣй громадѣ поокремо змѣцнити свободнѣй порядки громадскѣй. Тожъ нѣколи, працуючи всѣлякими способами для своєї Тухольщины, Захаръ не забувавъ и про сусѣднѣй громады. Онъ за молодыхъ часѣвъ часто ходивъ по громадахъ, бувавъ на ихъ копныхъ зборахъ, старавъ ся пѣзнати добре ихъ потреби и людей, и всюды рады и намовы его змагали до одного: до скрѣпленя дружныхъ, товарискихъ и братерскихъ звязкѣвъ мѣжь людьми въ громадахъ и мѣжь громадами въ сусѣдствѣ. А звязки тѣ були тодѣ ще досыть живѣй и сильнѣй; ще розвѣдаючи князѣвщина та боярщина не здужала була ихъ до рѣшты порозривати, — тому и не диво, що пѣдъ проводомъ такъ всѣми любленого, такъ досвѣдченого и

громадскому дѣлу ѡдданого чоловѣка, якъ Захаръ Беркутъ, тѣ звязки живо ѡдновили ся и окрѣпли. Особливо звязокъ зъ громадами рускими, живучими по угорскѡмъ боцѣ, бувъ дуже важнымъ дѣломъ для Тухольщины, ба й для цѣлои стрыйскои верховины, богатои въ вовну и кожухи та за те досыть убогои въ хлѣбъ, котрого мали подостаткомъ загѡрнѣи люде. Отжежь то одно зъ головныхъ старанъ Захара було — провести зъ своеи Тухольщины просту и безпечну дорогу на угорскѣи бѡкъ. Довгѣи лѣта ѡнъ носивъ ся зъ тою гадкою, переходивъ въ довжъ и въ ширъ тухольскѣи полонины, розмѣрковуючи, куды бы найлѣпше, найбезпечнѣйше и зъ наименшимъ коштомъ можна провести дорогу, а заразомъ старавъ ся звѡльна и ненастанно наклонювати верховинскѣи громады по однѡмъ и другѡмъ боцѣ Бескиду до того дѣла. При кождѡй нагодѣ, на кождѡй громадскѡй радѣ ѡнъ не переминувъ показувати на корысти и потребу такои дороги, поки въ кѡнци не добивъ ся свого. Бѡльше якъ десять громадъ зъ близшой и дальшой окружности прислали до Тухлѣ своихъ выборныхъ на раду громадску, на котрѡй обговорюватись мало побудоване новои дороги. Се бувъ радѡсный день для Захара. інъ не тѡлько принявъ ся радо самъ повиычувати, куды мае йти дорога, а такожь черезъ цѣлый часъ, поки буде она будувати ся, надзырати за роботою, але крѡмъ того выправивъ чотырехъ своихъ сынѡвъ до работы, а пятый его сынъ, коваль, мавъ изъ своєю перевѡзною кузнею все бути на мѣсци работы для направи потрѣбныхъ орудѣй. Кожда громада высылала по кѡльканайцять робѡтникѡвъ, заосмотреныхъ въ свѡй хлѣбъ и свою страву, — и пѡдъ проводомъ невтомимого Захара дорога була збудована въ однѡмъ роцѣ. Корысти ей ѡдѣи разу для всѣхъ стали очевиднѣи. Звязокъ зъ богатыми ще тодѣ угро-рускими громадами ожививъ всю верховину: почала ся жива и обѡпѡльно хосенна обмѣна здобуткѡвъ працѣ: туды йшли кожухи, сыръ овечѣи, та й цѣлѣи отары на зарѣзъ, а ѡдтамъ пшениця, жито та полотна. Але не тѡлько для такого обмѣнного торгу була выгѡдною тухольска дорога: она була такожь проводомъ для всѣлякихъ вѣстей

про жите громадъ по однѣмъ и по другѣмъ боцѣ Бескиду, була живою ниткою, котра вязала до купы дѣтей одного народа, розбитыхъ мѣжъ двома державами.

Правда, тухольска дорога була не перша така нитка. Давнѣйша и колись далеко славнѣйша була скѣльска дорога. Але галицко-рускимъ князямъ она зъ многихъ причинъ не злюбила ся, менше може для того, що піддержувала живый звязокъ мѣжъ громадами по сѣмъ и по тѣмъ боцѣ Бескида и черезъ те скрѣплювала у однихъ и у другихъ вольнѣ громадскѣ порядки, якъ радше для того, що туды частенько мадарскѣ королѣ и дуки впадали зъ войсками до Червоной Руси. Отъ тому то галицкѣ та перемыскѣ князѣ старались коли не зовсѣмъ замкнути, то бодай укрѣпити тоту входову браму въ свои границѣ, а звѣсно, що таке „укрѣплене“, зроблене по державному и для державныхъ цѣлей, мусѣло выйти на шкоду громадъ и громадской самоуправы. Князѣ понасаджували здовжъ скѣльскои дороги своихъ боярѣ, понадаровували имъ изъ громадскихъ земель обширнѣ грунты и посѣдища и вложили на нихъ обовязокъ — пильнувати скѣльскои брамы, въ разѣ военного нападу спиняти непрѣтеля военными дружинами, набраными зъ окolicныхъ громадъ, а такожъ засѣками, т. е. деревяными та камѣнными запорами, котрыми въ тѣсныхъ мѣсцяхъ завалювано дорогу, чинячи єѣ при якѣй-такѣй оборонѣ зовсѣмъ непрохѣдною для ворожихъ воякѣвъ. Розумѣе ся, що тѣ обовязки цѣлымъ своимъ тягаромъ спадали на селянъ, на громады. Они не тѣлько тратили часть своихъ споконвѣчныхъ земель, на котрыхъ розсѣдали ся бояре, але мусѣли крѣмъ того ставити варты, давати дружинникѣвъ боярамъ, робити засѣки, ба, на случай военного часу пѣдданѣ були зовсѣмъ боярскимъ ровказамъ и боярскому судови. Очевидна рѣчь, що бояринъ обдарованный такими широкими правами, стававъ ся силою въ селѣ и зовсѣмъ природно стремѣвъ до побѣльшеня и укрѣпленя своей силы. Щобы збогатѣти, бояре закладали на шляху свои власнѣ засѣки-рогачки и побирали зъ нихъ и въ спокѣйныхъ часахъ оплату ѣдъ всякого проѣздячого, що мусѣло спинити живый

рухъ по скѣльскѣй дорозѣ, ослабити живѣ звязки мѣжъ громадами. А рѣвночасно зъ ослабленемъ тыхъ звязкѣвъ мусѣвъ ити и упадокъ вѣчевыхъ, вольныхъ порядкѣвъ въ самыхъ громадахъ. Власть боярска не могла и не хотѣла обѣчь себе терпѣти другои, громадскои власти; мѣжъ боярами а громадами мусѣло прѣйти до довгои и тяжкои боротьбы, котра въ кѣнци выйшла на некорысть громадъ. Правда, въ тѣмъ часѣ, коли йде наше оповѣдане, боротьба тота ще далеко не була скѣнчена, а декуды, въ самотныхъ гѣрскихъ селахъ ще й вовсѣмъ не почала ся, — и се були, можъ сказати напевно, найщасливѣйшѣ закутки тодѣшної Руси. До такихъ щасливыхъ закуткѣвъ належала и Тухольщина, а дорога, проведена черезъ Бескидъ на Угры, остаточно убезпечила еи добробутокъ. Тухольска дорога не була ще въ рукахъ боярскихъ, була вѣльна для каждого, хочъ громадяне прилягающихъ до неи селищъ, якъ червоно-русского такъ и угорского боку, пильно стерегли еи ѡдъ всякого ворожого нападу и давали собѣ взаимно знати о всякомъ гровачѣмъ небезпеченьствѣ, котре въ такѣй спосѣбъ ѡдбывало ся завчасу и тихо, сполучеными силами всѣхъ заинтересованныхъ тымъ дѣломъ громадъ. Не диво затымъ, що лежачи при тѣй дорозѣ, на серединѣ мѣжъ Угорщиною а Пѣдгѣремъ, Тухольщина змагала ся не тѣлько добрымъ побутомъ, але и свободнымъ громадскимъ ладомъ. Своимъ примѣромъ она освѣжувала и пѣддержувала всю дооколичну верховину, а особливо тѣ села, въ котрыхъ уже були княжѣ бояре, т. е. въ котрыхъ почалась уже руйнуюча боротьба мѣжъ давнымъ громадствомъ а новымъ панствомъ. Горяче слово и велика повага Захара Беркута причинювали ся немало до того, що поки що бѣльша часть громадъ держала ся добре въ тѣй боротьбѣ, що бояре не могли такъ швидко росширювати своѣи власти, якъ имъ сего бажало ся, и мусѣли жити въ добрѣй злагодѣ зъ громадами, пѣдлягаючи въ часахъ супокою ихъ копнымъ судамъ и засѣдаючи въ нихъ поручъ зъ другими старцами, якъ рѣвнѣ зъ рѣвными. Але такѣй станъ бувъ боярамъ дуже немилый, они ждали военного часу, якъ не знати якого празнику,

бо тодѣ усмѣхалась имъ надѣя — разомъ захопити всю власть въ свои руки, а при тѣй способності розбити до кривхты ненависнѣй порядки громадскѣй, такъ щобы разъ захоплена власть уже й не потребувала виходити зъ ихъ рукъ. Але часу военного не було. Володѣющій въ Червонѣй Руси князь Данило Романовичъ, хочъ и якъ бувъ ласкавый для бояръ — не то що єго батько — але допомогти имъ богато не мѣгъ, занятый то стараннями о королѣвску корону, то спорами князѣвъ, що дерлись за великокняжій кѣвскій престолъ, то въ кѣнци забезпечуванемъ свого краю противъ новому, доси нечуваному ворогови, Монголамъ, котрѣ передъ десятима роками, мовъ страшна громова хмара, появились були на схѣднѣхъ границяхъ Руси, въ наддонскихъ степахъ, и побили зѣбранныхъ рускихъ князѣвъ въ страшнѣй и дуже кровавѣй битвѣ надъ рѣкою Калкою. Але зъ надъ Калки, нагло, немовъ наполошенѣй хоробростю Русичѣвъ, они вернули ся назадъ, и осьъ уже десятый рѣкъ наставъ, а о нихъ не були нѣчого чути. Тѣлько глуха тревога ходила по народѣ, мовъ горяча вѣтрова филия ходить по дозрѣваючѣмъ житѣ, и нѣкто не знавъ, чи филия уляже ся, чи може нажене зъ собою грѣвну, градову тучу. А найменше знали се и надѣяли ся сего князѣ та бояре. Они спокѣйно по погромѣ надъ Калкою приняли ся за свою давну роботу — споры за наслѣде престолѣвъ и пѣдкопуване свободнѣхъ та самоуправнѣхъ громадскихъ порядкѣвъ. Нерозумнѣй! Они пѣдрывали дуба, котрый ихъ кормивъ! Колибъ були свою власть и свою силу повернули на скрѣплюване, а не на пѣдкопуване тѣхъ порядкѣвъ по громадахъ и живыхъ звязкѣвъ мѣжъ громадами, то Русь наша певно не булабъ упала пѣдъ стрѣлами та топорами Монголѣвъ, але булабъ остояла ся проти нихъ, якъ глубоко вкорѣненный дубъ-великанъ остоюе ся проти осѣнной бурѣ!

Щаслива була наша Тухольщина, бо доси якось обминали єѣ неситѣй очи князѣвъ и бояръ. Чи то для того, що лежала она такъ ѣддалѣкъ ѣдъ свѣта, мѣжъ горами та скалами, чи може для того, що надто великого богатства въ нѣй не було, — дѣсять того, що бояре

якось не мали охоты пробирати ся въ той закутокъ. Але и се щастє не було вѣчне. Разомъ однои гарной днини вѣхавъ въ тухольскій горы бояринъ, Тугаръ Вовкъ, и не кажучи нѣкому й слова, почавъ на горбѣ надъ Опо-ромъ; ѡддалѣкъ ѡдъ Тухлѣ, але на тухольскѡмъ грунті, будувати собѣ дѡмъ. Тухольцѣ въ зачудованя въ разу мовчали и не спиняли нового гостя, далѣ почали допы-тувати ся его, кто ѡнъ, ѡдки и зачимъ приходить сюда? — Я бояринъ князя Данила — гордо ѡдповѣдавъ имъ Тугаръ Вовкъ, — за мои заслуги князь надгородивъ мене землями и лѣсами въ Тухольщинѣ. — Алежъ се землѣ и лѣсы громадскій! — ѡдповѣдали ему Тухольцѣ. — Се мене нѣчого не обходить, — ѡдказувавъ бояринъ, — идѣтъ и у князя допоминайте ся. Я маю его грамоту и бѡльшъ нѣ о чѡмъ знати не хочу! — Тухольцѣ ки-вали головами на такій боярскій слова и не казали нѣ-чого. А бояринъ мѣжъ тымъ починавъ собѣ все въ горда, все похвалявъ ся княжою ласкою та княжою волею, хочъ впрочѣмъ на разѣ й не стѣснявъ нѣ въ чѡмъ Тухоль-цѣвъ и не мѣшавъ ся въ ихъ громадскій дѣла. Тухольцѣ, а особливо молодшій, въ разу чи то въ цѣкавости, чи въ звичайной гостинности, частенько сходили ся въ бо-яриномъ и робили ему деякі прислуги, — ажъ наразъ, мовъ сокирою втявъ, перестали ходити и очевидно во-всѣмъ уникали его. Се въ разу здивувало, а далѣ и роз-лютило боярина и ѡнъ почавъ теперъ чинити Тухоль-цямъ всякій пакости. Дѡмъ его стоявъ якъ разъ надъ тухольскою дорогою, и ѡнъ, идучи за примѣромъ дру-гихъ бояръ, поставивъ на дорозѣ величезну рогачку и жадавъ ѡдъ проѣздячихъ для себе мыта. Тѡлькожъ Ту-хольцѣ були тугій народъ. Они почули ѡдъ разу, що ту починає ся рѣшуча боротьба, и постановили за радою Захара Беркута стояти твердо и неѡдступно при своихъ правахъ до крайнои крайности. Заразъ въ тыждень по выставленю рогачки выслала тухольска рада громадска своихъ ѡдпоручникѡвъ до Тугара Вовка. ідпоручники поставили передъ нимъ питанє:

— Що ты робишь, боярине? За що спираєшь до-рогу?

— Такъ менѣ хоче ся! — ѡдказавъ гордо бояринъ. Коли вамъ кривда, то йдѣть жалѣйтесь на мене до князя.

— Алежъ се дорога не княжа, а громадска.

— То мене нѣчого не обходить!

Зъ тымъ ѡпоручники ѡддалили ся, але варазъ же по ихъ ѡходѣ прійшла въ Тухлѣ цѣла юрба сѣльскои молодѣжи въ сокирами и тихесенько порубала рогачку на дрѣбнѣй куснѣ, наклала въ неи огонь и спалила недалеко ѡдъ боярскаго двора. Бояринъ лютивъ ся въ своѣмъ дворѣ, клявъ поганыхъ смердѣвъ, але супротивляти ся имъ не мавъ смѣлости, и на разѣ не робивъ уже другои рогачки. Першій нападъ на громадскѣ права бувъ ѡдбитый, але Тухольцѣ не радували ся завчасно, — они добре знали, що се тѣлько першій нападъ и що за нимъ треба надѣяти ся другихъ. И справдѣ такъ оно стало ся. Одного дня прибѣгли до Тухлѣ ѡвчарѣ, голосячи сумну вѣсть, що боярскѣ слуги згоняють ихъ изъ найкрасшой громадскои полонины. Не вспѣли ще ѡвчарѣ до ладу росказати свого, коли въ тѣмъ прибѣгли лѣсничѣ громадскѣ, кажучи, що бояринъ ѡдмѣрюе и запальковуе для себе величезный кусень найкрасшого громадскаго лѣса. Зновъ громадска рада выслала ѡпоручникѣвъ до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдишь громаду?

— Я беру тѣлько те, що менѣ мѣй князь дарувавъ.

— Алежъ се не княжѣ, а громадскѣ землѣ, — князь не мѣгъ дарувати того, що до него не належить.

— Ну, то йдѣть на князя жалѣйте ся, — ѡдказавъ имъ бояринъ и ѡдвернувъ ся ѡдъ нихъ.

Ѳдъ той поры почала ся правдива вѣйна мѣжъ бояриномъ а Тухольцями. То разъ Тухольцѣ зженуть боярскѣ стада въ своихъ полонинѣхъ, то боярскѣ слуги зженуть отары тухольскѣ. Лѣса, загарбаного бояриномъ, стерегли и громадскѣ и боярскѣ лѣсничѣ, мѣжъ котрыми неразъ приходило до сварки и бѣйки. Се лютило боярина чимъ разъ дужше, и ѡнъ въ кѣнци казавъ убивати тухольску худобу, придыбану на загарбанныхъ полонинахъ, а одного громадскаго лѣсничого, придыбаного въ загарбанѣмъ лѣсѣ, велѣвъ привязати до дерева и сѣчи

терновими рѳзками мало що не на смерть. Сего було вже за много тухольскої громадѳ. Многї голоса обѳзвали ся за тымѳ, щобы, по давньому звичаю, до боярина приложити право о непокрѳнѳмѳ и шкрѳдѳмѳ громадянѳ, розбѳйнику та влодѳю, и выгнати его зѳ обсягу громадскихѳ земель, а дѳмѳ его вруйнувати до тла. Велика часть громадянѳ пристала на то, и певно, що круто прїйшлось бы було тодѳ бояринови, коли-бѳ Захарѳ Беркуть не бувѳ высказавѳ тои думки, що не належить ся засуджувати нѳкого, не выслухавши впередѳ его оправдана, и що за тымѳ справедливѳсть домагав ся — закликати боярина попередѳ всего на громадскїй копный судѳ, дати ему можнѳсть вытолковати ся, и ажъ потѳмѳ поступити зѳ нимѳ такѳ, якѳ громада при повнѳмѳ спокою и розвазѳ осудить. Тои розумнои рады послухала тухольска громада.

Певно нѳкто вѳ нынѳшнѳмѳ зборѳ не понимавѳ такѳ добре важности сеи хвилѳ, якѳ Захарѳ Беркуть. Онѳ бачивѳ, що тутѳ цѳле дѳло его житя важить ся на ѳстрою засуду громадского. Тай кобы то вѳ тѳмѳ засудѳ ишло тѳлько о просту справедливѳсть, то Захарѳ бувѳбы спокѳйный и покладавѳ бы вѳ повнѳ на громадскїй розумѳ. Але ту приходило ся розважати — першїй разѳ на тухольскѳмѳ копнѳмѳ судѳ — и другї, постороннїй, а безмѳрно важнїй зглядѳ, котрї запутували дѳло майже до безвыхѳдности. Захарѳ понимавѳ добре, що засудѳ, чи прихильный чи неприхильный для боярина, грозить громадѳ великимѳ небезпеченьствомѳ. Прихильный засудѳ, т. е. признанє не такѳ права, якѳ силы по сторонѳ боярина, разѳ на завсѳгды упокорить передѳ нимѳ громаду, ѳддасть ему вѳ руки не тѳлько загарбанї лѳсы и полонины, але й цѳлу громаду, буде першимѳ и найтяжшимѳ выломѳмѳ вѳ вольнѳмѳ громадскѳмѳ устрою, надѳ котрого ѳдновленємѳ и скрѳпленємѳ онѳ черезъ сѳмдесять лѳтъ ненастанно трудивѳ ся. А засудѳ неприхильный, проганяющїй боярина зѳ громады, грозить такожь немалымѳ небезпеченьствомѳ. Анужь бояринѳ зумѳе пѳдмовити князя, розбудити его гнѳвѳ, переконати его, що Тухольцѳ—бунтѳвники? Се може стя-

гнути велику бурю або и цѣлковиту руину на Тухольщину, якъ подобній засуды кѣлька разѣвъ уже стягали руину на другі громады, узнані князями за бунтовничі и ѡддані боярамъ та ихъ дружинамъ на розграблене та на знищенє. Оба тѣ важкі выходы нынѣшної рады наповняли сердце старого Захара великимъ сумомъ, и ѡнъ щиро моливъ ся духомъ передъ починомъ рады до великого Дажбога-Сонця, щобъ той просвѣтивъ розумъ его и его громады и давъ имъ найти праву стежку середъ всѣхъ тыхъ трудностей.

— Чесна громадо! — такъ зачавъ ѡнъ свою бесѣду. Не буду ѡдъ васъ скривати, тай впрочѣмъ вы и самі то добре знаєте, які важкі и великі дѣла чекають нынѣ нашего громадского розсуду. Коли поглядаю на те, що кругъ насъ робить ся и що намъ грозить, то такъ и здаєсь менѣ, що наше дотеперѣшне спокѡйне громадске житє пропало безповоротно, що теперъ наступає для насъ всѣхъ пора — показати въ дѣлѣ, въ боротьбѣ, чи наші порядки громадскі справдѣ мѡцні и добрі, чи можуть выдержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на насъ, и то не зъ одного боку, се вы знаєте и почувте ще ѡширно на нынѣшній радѣ, тожъ о тѡмъ я теперъ не буду говорити. Я хотѣвбы тѡлько показати вамъ и вбити незнищимо въ тямку вашу тото становище, на котрѡмъ бы намъ, по моѣй думцѣ, треба стояти, твердо стояти до крайної крайности. Впрочѣмъ и тутъ нѣ я, нѣ нѣкто другій не має власти надъ вами: схочете, то послухаете, а не схочете — воля ваша! Тѡлькожъ вамъ кажу, що нынѣ мы стоимо на розстайній дорозѣ, нынѣ намъ прійдєсь выбрати: сюды чи туды. Тожъ годить ся намъ, людямъ старымъ и досвѣдченымъ, добре выяснити собѣ той выбѡръ и тѣ дороги, на котрі ѡнъ насъ може повести, и те мѣсце, на котрѡмъ мы стоимо теперъ!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре ѡдъ пятидесяти лѣтъ скликає насъ на громадскі нарады, ѡдъ пятидесяти лѣтъ чує наші слова и бачить наші дѣла. Чи знаєте вы, що выражають его знаки? Святі и поважні старцѣ, батьки наші, зробили

его и передали менѣ его значѣне. — Захаре, — сказали они, — колись, въ хвили найгрознѣйшого небезпеченства, коли жите наверне супротивну филью на громаду и загровить еи порядокъ, — тодѣ ты ѡдкрыєшь громадѣ, що значить се знамено, а варазомъ ѡдкрыєшь, що на нѣмъ спочиває наше и нашего Духа-опѣкуна благословенство, що ѡдступлене ѡдъ тои дороги, котру вказує те знамено, буде наибольшимъ нещастемъ для громады, буде початкомъ еи цѣлковитого упадку!

Захаръ утихъ на хвилю. Его бесѣда зробила велике, до глубины потрясающе вражене на всѣхъ громадянѣ. Всѣхъ очи звернені були на знамено, котре на высокѡй жердцѣ, встроменѡй въ камѣнь, стояло передъ громадою, блискотѣло срібною оковою на своихъ кѡнцяхъ и повѣвало кармазиною хоруговою, немовъ переливалось живою кровю.

— Я доси не говоривъ вамъ о тѡмъ нѣчого, — бесѣдувавъ Захаръ дальше, бо часы були спокѡйні. Але нынѣ пора се зробити. Глядѣть на него, на се знамено наше! Зъ одного здороваго пня выроблений весь той суцѣльный ланцухъ, сильный и немовъ замкнутый въ собѣ, а прецѣнь свободный въ кождѡмъ поединчѡмъ кѡлечку, готовый принять всякѣ звязки. Сей ланцухъ, то нашъ рѡдъ рускѣй, такѣй, якѣй выйшовъ зъ рукъ добрыхъ, творячихъ духѡвъ. Коже кѡльце въ тѡмъ ланцусѣ, то одна громада, нерозрывно, зъ природы самои звязана зъ всѣми другими, а прецѣнь свободна сама въ собѣ, немовъ замкнута сама въ собѣ, живуча своимъ власнымъ житемъ и вдоволяюча свои потреби. Тѡлько тота суцѣльнѡсть и свобода кождои поединчои громады робить всю цѣлѡсть суцѣльною и свободною. Нехай тѡлько одно кѡльце пукне, роспаде ся само въ собѣ, то и цѣлый ланцухъ роспаде ся, одноцѣлый его звязокъ розѡрве ся. Отъ, такъ и упадокъ вольныхъ громадскихъ порядкѡвъ въ однѡй громадѣ есть раною, котра приносить недугу, ато й заразу для цѣлого тѣла нашої святои Руси. Горе громадѣ, котра добровѡльно станесь тою раною, котра не уживе всѣхъ силъ и способѡвъ, щобъ

удержати себе при здоролі! Лѣпше бы було такої громади счезнути зъ лица землѣ, запасти ся въ безодню!

Послѣдні слова Захара, сказані грѣзнымъ, піднесенымъ голосомъ, приглушили въ ушахъ слухаючої громады шумъ водопаду, що недалело гримавъ собою о камѣнь и мовъ живый стовпъ хрустало, играючого проти сонця всѣми барвами веселки, здвиравъ ся блискучою пасмугою понадъ головами громады. Захаръ говоривъ дальше:

— Гляньте ще разъ на те знамено! Каждый кѣлець его ланцуха скованый блискучими сребренными оковами въ гарні узоры. Оковы ті не обтяжають кѣльца, а додають ему оздобы и тривкости. Такъ само кожда громада має свои дорогоцінні установы и порядки, породжені потребами, упорядковані розумомъ мудрыхъ батьківъ нашихъ. Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тільки для того, що свободні, що не вяжуть нікого доброго въ добромъ діланю, а вяжуть лишъ злого, що хотѣвбы шкодити громаді. Порядки тоті и громады не вяжуть, а тільки додають їй силы и власти для охорони всего, що добре и хосенне, а для знищення всего, що зле и шкодне. Коли-бъ не тоті сребрені оковы, деревяні обручки легко моглибы попукати и вся одноцѣлѣсть ланцуха пропалабы. Такъ само якъ бы не наші святі громадскі установы, то й вся громада пропалабы. Уважайтежъ, чесна громадо! Злодійскі руки простягають ся, щобы обдерти ті сребрені оковы зъ нашего кѣльца, щобы ослабити и ногами потоптати нашъ ладъ громадскій, при котромъ намъ такъ добре жило ся!

— Нѣ, мы не попустимо имъ того! крикнула разомъ однодушно громада. — Станемо въ оборонѣ своєї свободы, хочбы прійшлося намъ и послѣдну краплю крови пролити!

— Добре, діти! — сказавъ зрушений Захаръ Беркутъ, — такъ оно й треба! Вѣрте менѣ, се духъ нашего великого Сторожа прорѣкъ зъ васъ! Вы его силою вгадали значенє той хоругви, що повѣває на нашомъ знаменѣ. Чому она червона? Бо значить кровь! До по-

слѣднои краплѣ крови повинна боронити громада своєї свободи, свого святого ладу! И вѣрте менѣ, недалеко та хвиля, котра справдѣ потребує одъ насъ крови! Будьмо готовѣ и вѣ пролити въ своѣй оборонѣ!

Въ тѣй хвилѣ очѣ всѣхъ громадянъ немовъ на даний знакъ звернули ся въ сторону села. Тамъ на шляху, що вѣвъ одъ села попри водопадъ въ горы, показала ся невеличка громада пышно построєныхъ, оружныхъ людей. Се йшовъ у всѣй своѣй okazałości на тухольську раду бояринъ Тугаръ Вовкъ въ своєю дружиною. Помимо горячої весняної днини бояринъ бувъ въ повнѣй рицарскѣй збруѣ: въ панцирѣ въ зелѣзної, блискучої бляхи, въ такихъ же набедренникахъ и нагольнникахъ и въ блискучѣмъ спижевѣмъ шоломѣ въ повѣваючою поверхъ него китою изъ косиць когута. При боцѣ у него телѣпавъ ся въ похвѣ тяжкій боевой мечъ, черезъ плечѣ перевѣшений бувъ лукъ и сайдакъ въ стрѣлами, а за поясомъ стремѣвъ топѣръ, поблискуючи широкимъ сталенымъ остремъ и бронзомъ набиванымъ обухомъ. Поверхъ всеи тої страшной збруѣ на знакъ супокѣйного свого намѣру бояринъ накинувъ вовчу шкѣру, въ пащею переробленою въ защѣпку на груди, и въ лабами, котрѣ острыми кѣгтями обхапували его поясъ. Докола боярина ишло десять воякѣвъ, лучникѣвъ и топѣрникѣвъ, поубираныхъ въ такѣ-жъ вовчѣй шкѣры, але безъ панцирѣвъ. Мимоволѣ стрепенула ся тухольска громада, побачивши наближенє тої вовчої дружини; всѣ поняли, що се именно є той ворогъ, котрый напосѣвъ ся на ихъ свободу и незалежнѣсть. Але поки що они ще не надѣйшли, а Захаръ кѣнчивъ свою бесѣду.

— Ось надходить бояринъ, котрый хвалить ся, що въ милости для него князь подарувавъ ему нашѣ землѣ, нашу свободу, насъ самыхъ. Бачте, якъ гордо несесь онъ въ тѣмъ почутю княжѣой милости, въ тѣмъ почутю, що онъ княжѣй слуга, що онъ рабъ! Намъ не потрібно милости одъ боярина и нѣващо ставати намъ рабами — се причина, для чого онъ ненавидить насъ и прозиває насъ смердами. Але мы знаємо, що гордѣсть его пуста и що правдиво свободному чоловѣкови личить не гордѣсть, а

супокѣйна повага и розумъ. Захвайтежъ проти него тоту повагу и той розумъ, щобъ не мы упокоряли его, а самъ онъ въ глубинѣ свого сумлѣня почувъ ся упокоренымъ! Я скѣнчивъ.

Тихій шепѣтъ вдоволеня и радѣсної рѣшучости перейшовъ по громадѣ. Захаръ сѣвъ на своє мѣсце. Хвилию стояла мовчанка на майданѣ, поки Тугаръ Вовкъ не наблизивъ ся до рады.

— Здорові були, громадо! — сказавъ онъ, дотыкаючи рукою свого шолома, але не знимаючи его зъ головы.

— Здоровъ будь и ты, боярине! — ѡдповѣла громада.

Тугаръ Вовкъ гордымъ, безпечнымъ поступомъ выйшовъ передъ громаду и ледво окинувши єѣ окомъ, проговоривъ:

— Вы вазвали мене передъ себе — и ось я. Чого хочете ѡдъ мене?

Слова тѣ сказаніи були рѣзкимъ, гордымъ голосомъ, котрымъ бояринъ очевидно хотѣвъ показати громадѣ свою высшѣсть. При тѣмъ онъ не дививъ ся на громаду, але обертавъ въ рукахъ своѣй топѣръ и немовъ любувавъ ся блескомъ его ѡстри та обуха, показуючи явно, що глубоко погорджує тою цѣлою радою.

— Мы вазвали тебе, боярине, передъ судъ громадскій, щобъ, закимъ осудимо твои поступки, выслухати твого слова. Якимъ правомъ и въ якѣй цѣли ты робишь кривды громадѣ?

— На судъ громадскій? — повторивъ немовъ зачудуваный Тугаръ Вовкъ, обертаючись лицемъ до Захара. Я княжій слуга и бояринъ. Нѣкто не має права судити мене, окрѣмъ князя и рѣвныхъ менѣ бояръ.

— О тѣмъ, боярине, чій ты слуга, мы не будемъ зъ тобою сперечати ся, — се насъ нѣчого не обходить. А про твое право поговоримо опѣсля. Теперъ тѣлько будь ласкавъ сказати намъ: ѡдкѣля прійшовъ ты въ наше село?

— Зъ столичного княжого мѣста Галича.

— А кто кававъ тобѣ йти сюды?

— Мѣй и вашъ панъ, князь Данило Романовичъ.

— Говори о собѣ, а не о насъ, боярине! Мы вольніи

люде и не знаємъ нѣякого пана. А чогожъ казавъ тобѣ твоѣй панъ ити въ наше село?

Лице боярина облило ся червоню злости за тыми словами Захара. Хвилю онъ вагувавъ ся, чи одповѣдати дальше на его допытуня, далѣ погамувавъ своѣй невчасный порывъ.

— Онъ казавъ менѣ бути сторожемъ его земель и его пѣдданныхъ, воеводою и начальникомъ Тухольщины, и давъ менѣ и моимъ потомкамъ въ вѣчне посѣданя землѣ тухольскѣй въ надгороду за мою вѣрну службу. Ось его грамота, его печать и пѣдпись!

При тыхъ словахъ бояринъ въ гордымъ рухомъ вынявъ изъ за широкого ремѣнного пояса княжу грамоту и пѣднѣвъ еѣ въ гору, показуючи громадѣ.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказавъ спокѣйно Захаръ, — мы не вмѣємо ви читати, а печать твого князя для насъ не законъ. Радше самъ ты скажи намъ, кто се такій, той твоѣй князь?

— Якъ то? — скрикнувъ здивованный бояринъ, — вы не знаете князя Данила?

— Нѣ, не знаємо нѣякого князя.

— Владѣльца всѣхъ земель, всѣхъ селъ и мѣстъ одѣ Сяна ажъ до Днѣпра, одѣ Карпатъ ажъ до устя Буга?

— Мы не видали его нѣколи и у насъ онъ не владѣлецъ. Адже пастухъ, владѣлецъ отары, стереже ви одѣ вовка, гонить еѣ въ жаръ полудня до холодного потока а въ холодъ ночи до теплои и безпечнои кошары. А князь чи робить се зъ своими пѣдвладными?

— Князь робить зъ ними ще бѣльше, — одповѣвъ бояринъ. Онъ давъ имъ мудрѣй права и мудрыхъ судѣвъ, посылавъ имъ своихъ вѣрныхъ слугъ, щобы боронили ихъ одѣ врага.

— Не по правдѣ сказавъ ты се, боярине, — замѣтивъ строго Захаръ. Бачъ, сонце на небѣ закрыло свое ясне лице, щобъ не слухати твоихъ кривыхъ слѣвъ! Мудрѣй права нашѣй походять не одѣ твого князя, а одѣ дѣдовъ и батьковъ нашихъ. Мудрыхъ судѣвъ княжихъ мы не видали доси и жили тихо, въ згодѣ и ладѣ, судячись самѣй громадскимъ розумомъ. Батьки нашѣй въ

давна учили насъ: оденъ чоловѣкъ — дурень, а громадскій судъ — справедливый судъ. Безъ княжихъ воеводѣвъ жили батьки нашѣ, жили и мы доси, и, якъ бачишь, хаты нашѣ не попустошенѣ и дѣти нашѣ не забранѣ до вражої неволѣ.

— Такъ було доси, але ѡдъ теперъ не такъ буде.

— Якъ буде ѡдъ теперъ, сего мы не знаємо и ты, боярине, не знаєшь. Одно ще тѣлько скажи намъ: твоѣй князь чи справедливый чоловѣкъ?

— Весь свѣтъ знає и подивляє вго справедливѣсть.

— То ѡнъ певно и тебе выславъ, щобъ ты въ нашихъ горахъ насаджавъ справедливѣсть?

Бояринъ змѣшавъ ся симъ простымъ питанємъ, але по хвилевѣмъ вагованю сказавъ: — Такъ.

— А якъ думавъ, боярине, чи справедливый владѣтель може несправедливо кривдити своихъ пѣдвладныхъ?

Бояринъ мовчавъ.

— Чи може ѡнъ несправедливими поступками насадити въ ихъ сердцахъ справедливѣсть и кривдячи ихъ, вѣднати для себе любовь и повагу?

Бояринъ мовчавъ, играючись ѡстремъ своего топора.

— Глядижь, боярине, — заключивъ Захаръ. — Уста твої мовчатъ, але совѣсть твоя каже, що се не може бути. А прецѣнь твоѣй справедливый князь зробивъ се зъ нами, зъ нами, котрыхъ ѡнъ не бачивъ и не знає, котрыхъ добромъ и щастємъ ѡнъ не турбує ся, котрѣмъ не вчинили нѣчого злого, але противно, що року складають ему богату данину. Якъ ѡнъ мѣгъ се зробити, боярине?

Тугаръ Вовкъ блиснувъ гнѣвно очима на Захара и сказавъ:

— Плетешъ дурницѣ, старый. Князь нѣкого не може скривдити!

— А прецѣнь насъ скривдивъ, оттою самою грамотою, котрою ты такъ хвалишь ся! Бо зважай лишень: чи не скривдивбы я тебе, якъ бы безъ твоєи волѣ знявъ зъ тебе оттой блискучей панцырь и давъ вго мому сынови? А таке саме дѣло князь твоѣй зробивъ зъ нами.

Що для тебе панцырь, то для насъ земля и лѣсъ. Одь вѣкѣвъ мы уживали ихъ и берегли, якъ ока въ головѣ, — а ту наразъ приходишь ты въ имени своего князя и кажешь: „Се мое! мой князь давъ менѣ се въ надгороду за мои великѣ заслуги!“ И прогоняешь нашихъ пастухѣвъ, убиваешь нашего лѣсничого на нашѣй власнѣй землѣ! Скажижь, чи можемо мы уважати твоего князя справедливымъ чоловѣкомъ?

— Ты помиливъ ся, старче! — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Всѣ мы — власнѣсть князя, въ всѣмъ що маємо: въ худобою и землею. Князь оденъ вѣольный, а мы его невѣольники. Его ласка, то наша воля. Онъ може зрѣбити въ нами, що хоче.

Мовъ ударъ обуха въ тѣмѣя, такъ оглушили тѣ слова Захара Беркута. Онъ похиливъ свою сиву голову до долу и довгу хвилю мовчавъ, не знаючи, що й казати. Мертвецки понуро мовчала и вся громада. Вкѣнци Захаръ вставъ. Лице его яснѣло. Онъ пѣднѣсь руки до горы, до сонця.

— Сонце преясне! — сказавъ онъ, — ты благотворне, вольне свѣтило, — не слухай тыхъ огидныхъ слѣвъ, котрѣ осмѣливъ ся сей чоловѣкъ сказати передъ лицемъ твоимъ! Не слухай ихъ, забудь, що они сказанѣ були на нашѣй, доси й помысломъ такимъ не оскверненѣй землѣ! И не карай насъ за нихъ! Бо безкарно ты не пропустишь ихъ, то знаю. И коли тамъ, въ тѣмъ Галичи, кругъ князя, наплодилось богато такихъ людей, то ты вѣотри ихъ въ лица землѣ, але за кару не погуби разомъ въ ними всего нашего народа! — И ватымъ Захаръ успокоивъ ся, сѣвъ и зновъ звернувъ ся до боярина.

— Мы чули, боярине, твое переконане, — сказавъ онъ. Не повторяй его другѣй разъ передъ нами, нехай оно при тобѣ остане ся. Послухай же теперь, яка наша думка про твоего князя. Послухай и не розгнѣвай ся! Самъ бачишь и знаешь, що ѣтця и опѣкуна мы въ нѣмъ бачити не можемо. Отець знае свою дитину, ви потреби и бажаня, а онъ не знае насъ и не хоче знати. Опѣкунъ береже своего пѣдручного ѣдъ ворога, ѣдъ всякои шкоды, — князь не береже насъ нѣ ѣдъ слоты нѣ ѣдъ

тучѣ нѣ одѣ граду нѣ одѣ медведя — а се нашѣ найгѣршѣ вороги. Онѣ голосить, правда, що береже насѣ одѣ нападѣвъ угорскихѣ. Але якѣ береже насѣ? Насылаючи на насѣ ще гѣршихѣ ворогѣвъ, нѣжѣ Угры — своихѣ несытыхѣ боярѣ въ ихѣ дружинами. Угры нападуть, заберуть, що можна, и пѣдутѣ, — бояринѣ якѣ нападе, то вже й осяде и не вдоволить ся нѣякими добычами, а радѣ бы насѣ всѣхѣ на вѣки поробити рабами. Не ѣтцемѣ и ѣпѣкуномѣ мы уважаемо твоего князя, але карою божою, вѣсланою на насѣ за грѣхи нашѣ, одѣ котрой мусимо ѣдкупуватись що-рѣчными данинами. Чимѣ меньше мы о нѣмѣ знаемо а онѣ о насѣ, тымѣ лѣпше для насѣ. И кобы вся наша Русѣ могла повбути ся нынѣ его въ всѣма его ватагами, то певно булабы ще щаслива и велика!*)

Въ дивнымѣ чутемѣ въ серци слухавѣ Тугарѣ Вовкѣ тыхѣ горячихѣ слѣвъ старого бесѣдника. Хочѣ выхованный при княжѣмѣ дворѣ и вопсованный гнилю та пѣдлотою, онѣ все таки бувѣ рицарѣ, воякѣ, чоловѣкѣ, и мусѣвъ ѣдчути серцемѣ хочѣ крыхту того чутя, котре такѣ сильно порушувало серце Захара Беркута. А при тѣмѣ же онѣ далеко не по щирѣй совѣсти высказавѣ бувѣ свои слова про неограничену власть князя; его душа и сама неравъ бунтовала ся проти тои власти, а тутѣ онѣ тѣлько хотѣвъ заслонити показомѣ на княжу власть свои власнѣ забаги такоижѣ власти. Не диво, що слова Захара запади ему въ душу глубше, а нѣжѣ онѣ самѣ того бажавѣ. Онѣ першѣй разѣ въ щирымѣ поди-

*) Погляды, котрѣ высказуе ту Захарѣ Беркутѣ, можуть уважати ся характеристикою поглядѣвъ тогочасного простого народа на князѣвъ и ихѣ кровавѣ межиусобицѣ. Пригадуемо, що подѣбнѣй погляды найшли ѣдголосѣ навѣтъ у нашего лѣтописця въ ѣповѣданю про спѣвака Митусу, котрого за бунтѣвнѣй бесѣды и ѣпокоѣрибѣсть князь Данило казавѣ зловити и укарати смертею. Розумѣе ся, що наводячи такѣ погляды для характеристики часу и людей, мы тымѣ не хочемо уймити ваги и значѣня личности князя Данила, котрый мѣжѣ всѣми володѣтелями руско-галицкихѣ земель вызначуе ся яко чоловѣкѣ незвычайный, симпатичный и, по своему, якѣ на тѣ часы досытъ демократичный та ѣбдареный политичнымѣ розумомѣ.

вомъ глянувъ на него, але варавомъ и жаль ему зробило ся того велита, котрого упадокъ, по его думцѣ, бувъ близкій и неминуцій.

— Старче, старче, — сказавъ онъ, — жаль менѣ твого сивого волоса и твого молодечого сердца. Довгий часъ проживъ ты на свѣтѣ, здавсь навѣтъ, що занадто довгий! Живучи сердцемъ въ давнинѣ и въ горячихъ думкахъ молодости, переставъ ты понимати нові теперѣшні часи, ихъ погляды и потребности. То що давно було, не мусить бути и теперь анѣ вѣчно. Все, що живе — переживає ся. Пережили ся и твои молодечі думы о свободѣ. Важкі теперь часи надходять, старче! Они домагають ся конечно одного, сильного владника въ нашомъ краю, котрый бы въ однѣмъ осередку згромадивъ и въ свою руку унявъ всю силу цѣлого народа для обороны его передъ надтягающимъ зо сходу ворогомъ. Ты, старче, не знаєшь всего того, и тобѣ здавсь, що часи давні ще тревають!

— И тутъ ты помыливъ ся, боярине, — сказавъ Захаръ Беркутъ. Неприлично старому въ молоді мрѣвѣ вдавати ся а на сучаснѣсть очи жмурити. Алежь тричи неприлично ему помѣтувати ся доброго для того, що оно старе, а хапати за лихе для того, що оно нове. Се звычай молодикѣвъ, и то зле выхованыхъ молодикѣвъ. Ты закидаєшь менѣ, що я не знаю того, що кругъ насъ дѣє ся. А мѣжь тымъ не знати ще, кто зъ насъ двоихъ бѣльше и докладнѣйше се знає. Ты натякнувъ менѣ на страшного ворога, що грозить намъ зо сходу, и высказавъ думку, що наближене того ворога вымагає згромадження всей силы народной въ однихъ рукахъ. Теперь я скажу тобѣ, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибѣгъ княжій посланецъ, котрый вѣстивъ тобѣ о новѣмъ нападѣ страшныхъ Монголѣвъ на нашу краину, о тѣмъ, що они по довгѣмъ опорѣ заняли святой Кієвъ и зруйнували его до тла, и теперь безконечною хмарою тягнутъ на нашѣ червонорускі земли. Мы, боярине, знали о тѣмъ ще передъ тыжнемъ и знали про княжого посланця, выправленого въ тѣ стороны, и про его вѣсти. Княжій посланецъ прибувъ по-

зненъко — нашѣ посыланцѣ далеко скорѣйше ходять. А теперѣ послухай, що стало ся познѣйше! Монголы давно вже заляли нашу Червону Русь, понищили богато городѣвъ и селѣ и роздѣлили ся на двѣ рѣки. Одна пошла на захѣдъ, мабуть по дѣ Судомирѣ, въ польску краину, — а друга иде горѣ долиною Стрыя въ нашѣ стороны. Правда, боярине, що ты о томъ не знаешь?

Тугарѣ Вовкѣ въ подивомѣ, майже въ страхомѣ глядѣвъ на старого Захара.

— А ѣди ты се знаешь, старче? — спытавъ ѣнѣ.

— Я и се тобѣ скажу, щобѣ ты знавъ, яка сила въ громадахъ и ихъ вольномъ союзѣ. Въ всеми подгорскими громадами стоимо мы въ звязку: они обовязанѣ намъ а мы имъ доносити якъ найшвидше всякѣ вѣсти, важнѣ для громадского житя. Подгорскѣ-жь громады стоятъ въ звязкахъ въ дальшими, покутскими и подольскими, — тожь про все, що дѣе ся на нашѣй Червонѣй Руси для насъ важного, иде блискавкою вѣсть ѣдъ громады до громады.

— Що вамъ въ вѣстей, коли помочи собѣ не можете!

— Правду скававъ ты, боярине! Подольскѣ и покутскѣ громады не можуть собѣ помочи, бо они зѣссанѣ и обдертѣ князями та боярами, котрѣ не дають имъ мати свое оруже а нѣ вправляти ся въ робленю нимъ. Отъ и бачишь, боярине, що се значить: единити силу народа въ однихъ рукахъ! Щобѣ зъединити въ однихъ рукахъ силу народа, треба ослабити силу народа. Щобѣ одному надати велику власть надъ народомъ, треба кождѣй громадѣ ѣдобрати еи свободу, треба розбити громадскѣ звязки, обезоружити громадскѣ руки. А тодѣ всякимъ Монголамъ отверта дорога въ нашу краину. Бо поглянь теперѣ на нашу Русь. Твоѣй владникъ, твоѣй могучѣй князь Данило пропавъ десь безъ вѣсти. Замѣсть обернути ся до своего народа, ѣддати ему его свободу и зробити въ него живу, непобориму запору проти монгольского наѣзду, ѣнѣ, поки Монголы руйнують его край, побѣгъ до угорского короля, его благаючи о помѣчь. Але Угры не покvapнѣ намъ помагати, хочъ и имъ

самымъ гровить та сама залива. Теперъ Данило твоѣй счезъ десь, кто знае, може незадовго его побачать въ таборѣ монгольскаго хана, яко его вѣрнаго пѣдданника, щобы цѣною неволѣ и пониженя передъ сильнѣйшимъ купити собѣ власть надъ слабшими!

Бояринѣ слухавъ того оповѣданя, и вже голова его почала укладати пляны: що дѣяти? якъ выкористати таку пору?

— Такъ кажешъ, Монголы гровять нападомъ и отсимъ горамъ?

Захаръ якось значучо усмѣхнувъ ся на те запытане.

— Гровять, боярине.

— И щожъ вы думаете робити? Пѣддавати ся, чи боронити ся?

— Пѣддаватись имъ не можна, бо всѣхъ, кто имъ пѣддае ся, женуть они въ свою службу и то въ першій ряды, въ найтяжшій боѣ.

— Значить ся, вы хочете боронитись?

— Що сила наша, стрѣбуемъ зробити.

— Коли такъ, то приймають мене за свого воеводу. Я васъ поведу до бою проти Монголѣвъ!

— Постѣй, боярине, — мы ще не дѣйшли до выбору воеводы. Ты ще не вытолкувавъ ся зъ своихъ поступковъ въ нашѣй громадѣ. Твою щирую волю до службы громадѣ мы приймаемо, але батьки нашѣ казали намъ, що до чистаго дѣла й чистыхъ рукъ треба. А чи будуть твои руки чистѣ до такого дѣла, боярине?

Тугаръ Вовкъ змѣшавъ ся троха такимъ наглымъ зворотомъ, а далѣ сказавъ:

— Старче, громадо, — покиньмо давнѣй уразы! Воротъ зближае ся, зѣєднаймо свои силы проти него! Доправдуючись свои уразы, вы можете тѣлько пошкодити дѣлу, а хѣсна нѣякого собѣ не добудете.

— Нѣ, боярине, не говори сего! Не свои уразы мы доправдуемось, але самой правды. А правда, хочъ и коле въ очи, але зашкодити не може нѣкому и нѣколи. Неправдою прийшовъ ты до насъ, боярине, не по правдѣ поступавъ зъ нами, — и якъ же мы можемо повѣрити тобѣ начальство надъ собою въ вѣйнѣ зъ Монголами?

— Старче, ты, бачу, завзявъ ся роздратувати мене?

— Боярине, уважай, що ту судъ громадскій а не забава! Скажи менѣ, осѣдаючи на тухольскій землі, чи хотѣвъ ты бути членомъ громады, чи нѣ?

— Я присланный ту княземъ яко воевода.

— Мы сказали тобѣ, що не признаємо права твого надъ нами, а особливо права на нашу землю. Не тыкай, боярине, нашихъ земель и нашихъ людей, а тодѣ може мы приймемъ тебе до свои громады, якъ рѣвного мѣжъ рѣвныхъ.

— Отъ якъ! — скрикнувъ гнѣвно Тугаръ Вовкъ. Отъ яка ваша справедливѣсть! То я мавъ бы нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки ѡдъ смердѣвъ?

— Щожъ, боярине, — инакше ты не можешъ бути нашимъ громадяниномъ, а неналежачого до громады громада и терпѣти у себе не схоче.

— Не схоче терпѣти? — насмѣшливо скрикнувъ Тугаръ Вовкъ.

— Батьки нашѣ казали намъ: шкѣдного и непотрѣбного члена громады, розбѣйника, конокрада, або посторонного, котрый бы безъ волѣ громады забиравъ громадскій землѣ, зъ родиною такого прогнати зъ границъ громадскихъ, а дѣмъ его розвалити и зрѣвнати зъ землею.

— Ха, ха, ха! — зареготавъ ся силуванимъ смѣхомъ бояринъ, — то вы, вы смѣлибъ мене, княжого боярина, надѣленого княжою ласкою за мои заслуги, рѣвнати зъ розбѣйниками и конокрадами?

— Щожъ, боярине, — а скажи самъ по совѣсти, чи лѣпше ты поступаешь зъ нами, якъ розбѣйникъ? Аджежъ землю нашу забиравъ — наше наибѣльше и єдине добро. Людей нашихъ гонишь и вбиваешь на смерть, худобу нашу стрѣляєшь! Чи такъ роблять чеснѣ громадяне?

— Старче, покинь таку мову, я ви слухати не можу, она тыкає мою честь!

— Постѣй боярине, я ще не скѣнчивъ, — сказавъ спокѣйно Захаръ Беркутъ. Отсе ты згадавъ про свою честь, и разъ въ разъ говоришь про свои великѣ за-

слуги. Будь ласкавъ, скажи намъ, якѣ се твои заслуги, щобъ и мы могли ихъ вшанувати!

— Въ дваццати битвахъ я проливавъ кровь свою!

— Кровь свою проливати, боярине, се ще не заслуга. И розбѣйникъ неразъ проливае кровь свою, а вгожъ за те вѣшають. Скажи намъ, проти кого и за кимъ ты воювавъ?

— Проти князя кѣвского, проти князѣвъ волынскихъ и польскихъ и мазовецкихъ...

— Досыть, боярине, — тѣ вѣйны, се ганьба, не заслуга, и для тебе и для князѣвъ. Се чисто розбѣйницькѣ вѣйны.

— Я воювавъ и проти Монголѣвъ надъ Калкою.

— И якъ же ты воювавъ проти нихъ?

— Якто якъ? Такъ якъ повиненъ бувъ воювати, не вступаючи въ мѣся, поки раненый не дѣставъ ся до неволѣ.

— Отсе ты добре сказавъ, — не знаємо тѣлько, чи се правда.

— Якъ не знаєте, то й не мѣшайте ся въ те, чого не знаєте.

— Постѣй, боярине, не насмѣхай ся надъ нашимъ незнанемъ. Постараємось переконати ся. — И за тымъ Захаръ вставъ и звертаючи ся до громады, сказавъ:

— Чесна громадо, — вы чули признане боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи можете кто свѣдчити за нимъ або противъ нему?

— Я можу? — озвавъ ся голосъ въ мѣжѣ народа. Мовъ стрѣлою пораженный, стрепенувъ ся бояринъ на той голосъ, и першій разъ уважно, въ якоюсь тревогою поглянувъ на громаду.

— Кто може свѣдчити, най выйде передъ громаду и свѣдчить! сказавъ Захаръ.

Передъ громаду выйшовъ нестарый ще чоловѣкъ, калѣка, безъ руки и ноги, навкрестъ перекалѣченный. Лице его було порыте глубокими шрамами. Се бувъ Воякъ Митко, якъ звала его громада. Передъ кѣлькома

лѣтами зайшовъ онъ до громады на кули, расповѣдаючи страшнѣйшіе вѣсти про Монголѣвъ, про битву надъ Калкою, про погрому рускихъ князѣвъ и про смерть тыхъ, що дѣстали ся до неволѣ а ѡдтакъ пѡдчасъ обѣду монгольскихъ полководцѣвъ удушеніе були пѡдъ дошками, на котрыхъ Монголы засѣли. Онъ, Митко, такожь бувъ въ той битвѣ въ дружинѣ одного боярина, и разомъ зъ нимъ дѣставъ ся до неволѣ, зъ котрой опѡсля чудомъ якимсь уйшовъ. Довго блукавъ ся онъ по селахъ и мѣстахъ святой Руси, поки въ кѡнци не зайшовъ и до Тухлѣ. Тутъ ему сподобало ся жити, а позаякъ умѣвъ своєю одною рукою плести скуснѣй кошѣ и знавъ богато пѣсенъ та оповѣданъ про далекий краѣ, то громада приняла его въ свои члены, живила его и зодягала за чергою, загально люблячи и поважаючи его за раны, понесеніе въ вѡйнѣ зъ наѣздникомъ, и за его чесный, веселый характеръ. Отъ той то Митко теперь выйшовъ свѣдчити проти боярина.

— Скажи намъ, вояче Митку, — почавъ пытати его Захаръ, — ты знавъ сего боярина, проти которого хочешъ свѣдчити?

— Знаю, — ѡдповѣвъ твердымъ голосомъ Митко. Въ его дружинѣ я служивъ и бувъ въ битвѣ надъ Калкою.

— Якежь свѣдоцтво хочешъ ты вложити противъ него?

— Мовчи, пѣдлый рабе! — скрикнувъ поблѣднувши бояринъ. — Мовчи, а то туй буде конецъ твоему нужденному житію!

— Боярине, я теперь не рабъ твоѣй, але вѡльный громадянинъ, и тѡлько моя громада може велѣти менѣ мовчати. Я доси мовчавъ, але теперь менѣ велятъ говорить. Чесна громадо! свѣдоцтво мое противъ боярина Тугара Вовка велике и страшне: онъ зра — — —

— Мовчавъ доси, то мовчи ѡдтакъ! — ревнувъ бояринъ, блиснувъ топѡръ, и Митко воякъ, зъ розлупаною головою, окровавленный упавъ до долу. Охнула громада и зѡрвала ся на ноги. Страшный крикъ роздавъ ся докола.

— Смерть ему! смерть! Онъ зганѣбивъ святѡсть суду! На радѣ мужа нашего забивъ!

— Смерды погані! — скрикнувъ до нихъ бояринъ, — не боюсь васъ! Отъ такъ буде кождому, кто поважитъ ся ткнути мене чи рукою, чи словомъ. Гей, мои вѣрніи слуги, сюда до мене!

Лучники и топѳрники, хочъ саміи блѣдіи и тремтѣчи, окружили боярина. Грѳзній, червоный въ люто-сти, стоявъ ѳнѣ посередѣ нихъ въ кровавымъ топоромъ въ руцѣ. На знакъ Захара громада утихла.

— Боярине, — сказавъ Захаръ, — ты смертельно провинивсь проти Бога и громады. Ты на судѣ забивъ свѣдка, нашего громадянина. Що ѳнѣ хотѣвъ проти тебе свѣдчити, мы не дѳзнали ся и не хочемо знати, — нехай твоя совѣсть тебе судить. Але своимъ убійствомъ ты признавъ ся до вины и нову вину поповнивъ. Громада не може тебе терпѣти на своѣй земли. ѳддали ся въ мѣжъ насъ! Черезъ три дни ѳдъ нынѣ прійдуть нашій люде, щобъ розвалити твоїи дѳмъ и загладити на-вѣтъ слѣдъ твого бутя у насъ.

— Нехай приходять! — крикнувъ люто бояринъ. — Побачимо, кто чїи слѣдъ загладить. Я плюю на вашъ судъ! Радъ побачити того, кто приступить до мого дому! Ану, мои слуги, ходѣмо въ сего поганого збору!

Бояринъ ѳддаливъ ся въ своими слугами. Довгїи часъ стояла мовчанка въ зборѣ. Молодцѣ вынесли кроваве тѣло Митка Вояка.

— Чесна громадо, — сказавъ Захаръ, — чи воля ваша поступити въ бояриномъ Тугаромъ Вовкомъ такъ, якъ батьки нашій велѣли поступати въ такими людьми?

— Такъ, такъ! — загула громада.

— Когожъ выбираете до сповнення волѣ громадской?

Выбрано десять молодцѣвъ, мѣжъ ними и Максима Беркута. Важко було Максимови пріймати сей выбѳръ. Хочъ и якъ ненависный бувъ ему бояринъ, але все таки ѳнѣ бувъ ѳтцемъ тои, котра мовъ чаромъ опанувала его сердце и его мысли, за котру ѳнѣ ѳддавъ бы бувъ житя. А теперъ, о горе, и она була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але прецѣвъ Максимъ не ѳдпиравъ ся ѳдъ выбору. Хочъ и якъ тяжке для него було задане, сповнити засудъ громадскїи, все таки ѳнѣ въ глубинѣ

серця свого радувавъ ся тымъ: аджежъ при тѣй способности ѡнъ побачить єѣ! А може єму удасть ся якъ небудь потѣшити єѣ, влагодити хочъ своєю щиростю острый засудъ громады?...

А мѣжъ тымъ рада громадска ишла далѣ своєю чергою. Прикликано посланцѣвъ ѡдъ сторонѣскихъ громадъ, щобъ въ ними нарадитись надъ тымъ, якъ боронити ся проти нападу Монголѡвъ.

— Зруйновані мы, — говоривъ посланецъ пѡдгѡрскихъ громадъ. Села наші попалені, худобы зрабовані, молодѣжъ выгибѡла. Широкою рѣкою розлили ся пожары и знищене по Пѡдгѡрю. Князь не давъ намъ нѣякои обороны, а бояре, що тисли насъ въ часы спокою, зрадили насъ въ потребѣ.

Посланцѣ въ Корчина и Сколього говорили:

— Намъ грозить залива. Понизше Синевѡдска на рѡвинѣ бѣлѣють ся вже шатры Монголѡвъ. Иде ихъ сила незличима, и мы ѣ думати не можемо о бою и опорѣ, але забираємо все и утѣкаємо въ лѣсы та въ горы. И въ долѡвъ цѣлыми громадами утѣкають люде въ горы. Бояре наші зачали було робити засѣвки на шляху, але якось вагують ся. Шепчуть люде, що хотять запродаати шляхи наші Монголамъ.

Посланцѣ въ другихъ верховинѣскихъ громадъ говорили:

— У насъ урожаѣ лихій, а теперъ въ долѡвъ набѣгло до насъ богато народа. Передновинокъ тяжкій. Ратуйте насъ и нашихъ гостей, допоможѣть перебути чорну годину!

Посланцѣ въ загѡрныхъ громадъ сказали:

— Чули мы, що залива монгольска иде въ угорску краину. На Бога и богѡвъ батькѡвъ нашихъ вzywаємо васъ, сусѣде и брaтa, спинѣть тоту страшну хмару, не допустѣть ѣй звалити ся въ нашу краину! Ваші села — твердынѣ; кожда скала, кожда дебра ваша стане за тысячу воякѡвъ. А скоро разъ они перевалять ся за горы, то вже тамъ нѣяка сила ихъ не спинить и всѣ мы погибнемо марно. Мы готові дати вамъ помѡчь, якои зажадаєте, и хлѣбомъ и людьми, тѡлько не опу-

скайте рукъ , не тратьте надѣѣ, ставайте до бою въ поганымъ наѣвдникомъ !

Тодѣ Захаръ Беркутъ сказавъ :

— Чесна громадо и вы чеснѣ послы сусѣдскѣ ! Всѣ мы ту чули, яка страшна хмара иде на нашу краину. Военнѣ силы выступали проти нихъ и погибли. Сила ихъ велика, а нещаснѣ порядки на нашихъ долахъ дозволили имъ зайти ажъ въ сердце нашего краю, передъ порѣгъ нашої хаты. Князѣ и бояре потратили головы або зраджують край свѣй очевидячки. Що намъ ту зробити ? якъ намъ боронити ся ? Я думавбы, що намъ поза границѣ нашої Тухольцины удавати ся не можна. Шляху нашего при вашѣй помочи, чеснѣ загѣрнѣ громадяне, мы чень оборонимо. Але скѣльського шляху мы оборонити не можемо. Се буде ваше дѣло, чеснѣ скѣльскѣ громадяне, а колибъ намъ удало ся наше дѣло, то мы и вамъ радо пѣдемо допомагати.

На те сказали скѣльскѣ пѣсланцѣ :

— Знаємо мы, батьку Захаре, що вамъ нѣякъ ити насъ боронити и що въ тѣй тяжкѣй годинѣ треба, щобъ кождѣй попередъ всего за себе стоявъ. Але зважте лишень, що нашѣ громады не такѣ щасливѣ, якъ ваша, що бояре забрали насъ въ руки и они держать сторожу надъ засѣнками и проходами. А якъ они схотятъ выдати ихъ Монголамъ, то щожъ мы порадино ? Але одного мы надѣємось, и се чень спасе насъ : що Монголы не пѣдутъ на вашъ шляхъ и що затымъ вы, забезпечивши свѣй шляхъ вартою, будете могли рушити намъ въ помѣчь.

— Ехъ, громадяне, громадяне, — сумовито, але и въ докорѣмъ сказавъ Захаръ, — и сила, бачить ся, у васъ въ рукахъ, и розумъ въ головахъ, якъ у мужѣвъ, а бесѣда ваша дитиняча ! Покладаєте надѣю на „чень“ та на „кто знає“. Аджежъ сего будьте певнѣ, що скоро намъ не грозити'ме небезпеченьство, то мы громадами прѣйдемо вамъ на помѣчь. Але попередъ всего вамъ належалось бы забезпечити ся проти нашихъ власныхъ ворогѣвъ — боярѣ. Доки въ ихъ рукахъ засѣнки и проходы, доти вы и дыхнути бѣспечно не можете. Кождои хвилѣ сей прехитрый рѣдъ може продати васъ. Пора вамъ не

дрѣмать, але вдарити въ звонъ и громадами поскидати зъ себе тѣ пута, въ котрѣ обпутала васъ боярска несытѣсть и княжа сваволя. Поки сего не буде, поти и мы не зможемо вамъ допомочи.

Сумно похилили головы скѣльскій посланецъ на тѣ Захаровѣ слова.

— Ехъ, батьку Захаре, — скавали они, — знаешъ ты нашихъ громадянъ, а говоришь, немовъ бы зовсѣмъ ихъ не знавъ. Зломана у нихъ давна ѡдвага, притоптана ихъ воля. За твою раду дякуємо тобѣ и передамо вѣ нашимъ громадамъ, але чи подутъ они за нею?... Ехъ, кобы ты бувъ мѣжъ ними и сказавъ имъ свое слово!

— Не вжежъ таки, чеснѣ сусѣде, мое слово у громадянъ вашихъ може мати бѣльшу вагу, нѣжъ ихъ власна потреба, нѣжъ ихъ власный розумъ? Нѣ! Колибъ такъ було, то нѣчого вже и мое слово вамъ не поможе, то вже пропали нашѣ громады, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилило ся зъ полудня, коли тухольска громада по скѣнченѣй радѣ вертала до села. Безъ радѣсныхъ спѣвѣвъ и выкрикѣвъ, сумно, повагомъ ишли старѣ и молодѣ, повнѣ важкихъ думъ. Що то принесуть имъ будущѣ дни?

Посланецъ стороньскихъ громадъ, поѣнесенѣ на дусѣ и захоженѣ, порозходили ся. Тѣлько копне знамено, знакъ силы и згоды громадской, повѣвало високо и весело въ воздухѣ и весняне небо яснѣло пречистымъ блакитомъ, немовъ не бачучи земной журбы та тревоги.

IV.

Широкою рѣкою плыли по Руси пожары, руина та смерть. Страшенна орда монгольска зъ далекои степовой Азѣи налетѣла нашу краину, щобъ на довгѣ вѣки въ самѣмъ корени поѣтяти ей силу, розбити ей народне житѣ. Найпершѣ мѣста: Кѣвъ, Каневъ, Переяславъ упали и були зруйнованѣ до основы; ихъ слѣдомъ пошли тысячѣ селъ и меншихъ городѣвъ. Страшный начальникъ монгольскѣй, Бату-ханъ, прозванный Батыемъ, ишовъ на

чолѣ свои стотысячной орды, женучи передъ собою въ четверо тѣлько всякихъ полоняникѣвъ, котрѣ мусѣли бити ся за него въ першихъ рядахъ, — ишовъ повдовжъ рускои землѣ, розпускаючи широко свои загоны и бродячи по колѣна въ крови. О якѣмъ небудь опорѣ на рѣвнѣмъ поли нѣщо було и думати, тымъ бѣльше, що Русь була розвѣднана и роздерта внутрѣшними межеусобицями. Декуды ставили опорѣ мѣщане въ своихъ мурахъ, и не привычнѣ до веденя правильной облоги, Монголы мусѣли неразъ тратити богато часу, добуваючи брамъ и мурѣвъ топорами. Але слабѣ твердынѣ падали, бѣльше черезъ зраду и пѣдкупство, нѣжъ силою поборенѣ. Цѣль походу страшнои орды були Угры, богата краина, замешкана племенѣмъ спорѣдненымъ зъ Монголами, ѣдъ котрого великѣй джигисханъ монгольскѣй домагавъ ся, щобъ ему пѣддало ся. Угры не хотѣли пѣддати ся, и страшенный похѣдъ монгольской орды мавъ имъ показати мѣсть великого джигисхана. Зъ трехъ бѣкѣвъ разомъ, пѣсля пляну Батыя, мала впасти орда до Угорщины: зѣ сходу въ землю семигородску, зъ заходу изъ землѣ моравскои, и зъ пѣвночи черевъ Карпаты. Въ тѣй цѣли орда пѣдѣлила ся на три части: одна пѣдъ проводомъ Кайдана пѣшла бесарабскими степами въ Волощину, друга пѣдъ проводомъ Петы ѣддѣлила ся ѣдъ головнои орды въ земли волынѣкѣй и поперекъ Червонои Руси, черевъ Пѣснеско, змагала къ верхѣвамъ рѣки Днѣстра, щобъ перейти вѣ въ брѣдъ, а далѣ розлила ся по Пѣдгѣрю шукаючи проходѣвъ черевъ Карпаты. Взятѣ до неволѣ мѣсцевѣ люде, а такожъ деякѣ бояре-зрадники, провадили Монголѣвъ горѣ рѣкою Стрыѣмъ на скѣльскѣй шляхъ, и вже, якъ говорили пѣсланцѣ Корчинскѣй, ихъ шатры бѣлѣли ся на рѣвнинѣ понизше Синевѣдска.

Вечерѣло. Густѣ сумерки лягали на Пѣдгѣре. Лѣсистѣ тухольскѣ горы задымыли ся, мовъ невеличимъ вульканы, готовлячись выбухнути. Стрый шумѣвъ по камѣнныхъ брѣдахъ и пѣнивъ ся по закрутинахъ. Небо покрывалось зорями. Але и на земли, на широкои надстрийскѣй рѣвнинѣ почали розбѣликуватись якѣсь свѣтила, зъ разу де-де, рѣдко, мовъ несмѣло, далѣ чимъ

равъ густѣйше, сильнѣйше, — поки врештѣ цѣла рѣнина, якъ далеко око засягне, не покрыва ся ними, не розжеврѣла ся кровавымъ облискомъ. Мовъ море, порушене легкимъ вѣтромъ, такъ меркотѣвъ той облискъ надъ долиною, то живѣйше палахкотячи, то мовъ расплываючись у темнѣючѣмъ просторѣ. Се палали нѣчнѣй огнища въ таборѣ Монголѣвъ.

Але генъ-генъ въ ѡддали, де кѣнчилось те меркотяче море, палали иншѣ свѣтила, страшнѣй, широкѣй, бухаючѣй розливы огнянѣй, горѣли околичнѣй села и хуторы, окружаючи широкою огненною пасмугою табѣръ монгольскѣй. Тамъ бушували загони Монголѣвъ, рабуючи та мордуючи людей, забираючи въ неволю та нищачи до основы все, чого не можна було забрати.

Смеркомъ уже вѣхало вузкою полониною поверхъ синевѣдскихъ гѣръ двоє люда на невеличкихъ, но крѣпкихъ гѣрскихъ коникахъ. Оденъ зъ вѣздцѣвъ, мужчина вже въ лѣтахъ, бувъ въ рицарскѣмъ строю, въ збруи, въ мечѣмъ и топорѣмъ, зъ шоломомъ на головѣ и зъ пикою припятою до сѣдла кѣньского. Зъ пѣдъ шолома сплывало довге и густе, сивѣюче вже волосѣ на его плечѣ. Навѣтъ густѣ сумороки, що хмарою лежали на горахъ и величезными клубами котили ся зъ ярѣвъ и дебрѣвъ чимъ равъ выше на верхи, не могли на его лици закрити выразу глубокого невдоволення, гнѣву и якоисъ слѣпой завзятости, що що-хвилѣ розливавъ ся по нѣмъ то вѣдкимъ, прикрымъ смѣхомъ, то понурою хмарою, — що немѣвъ шарпавъ его суставы неспѣдѣванными, судорожными рухами и дававъ ся въ знаки его гарному коневѣ.

Другѣй вѣздець, то була молода, гарна дѣвчина, одѣта въ полотняну, шовковыми нитками перетыкану одежу, зъ невеличкимъ бѣбровымъ колпакомъ на головѣ, котрый не мѣгъ вмѣстити въ собѣ еи богатого, буйного, золотисто-жовтого волосѣ. Черезъ плечѣ у неѣ перевѣшенный бувъ лукъ зъ турового рога и сайдакъ зъ стрѣлами. Еи чорнѣй, палкѣй очѣ ластѣвками лѣтали докола, любуючись рѣвными, филястыми контурами верховины и темнѣючими, сытыми барвами лѣсѣвъ та полонинъ.

— Що за гарна краина, таточку! — скрикнула она звѣткимъ, сребнымъ голосомъ, коли конѣ ихъ на хвильку зупинили ся на крутомъ пригорку, черезъ котрый они въ трудомъ пробирали ся, щобъ передъ цѣлковитымъ стемненемъ дійти до цѣли. — Що за чудово гарна краина! — повторила она вже тихѣйшимъ, нѣжнѣйшимъ голосомъ, озираючись позадъ себе и тонучи поглядомъ въ незглубимо темныхъ зворахъ.

— А що за поганий народъ живе въ тѣй краинѣ! — гнѣвно одрѣзавъ ѣздець.

— Нѣ, таточку, сего не говори! — сказала она смѣло, але заразъ же якось змѣшала ся, и значно понизивши голосъ, додала по хвили: Я не знаю, але народъ тутешній менѣ подобавъ ся...

— О, я знаю, що ѡнъ тобѣ сподобавъ ся! — скрикнувъ въ докоромъ ѣздець, — а радше, що сподобавъ ся тобѣ оденъ зъ того народа, той проклятый Беркутъ! О, я знаю, що ты готова батька свого покинути для него, що ты перестала вже любити батька для него! Та що дѣяти, — така вже дѣвоча вдача! А тѣлько я кажу тобѣ, дѣвчино: не вѣрь тому поверховому блескови! Не вѣрь гадюцѣ, хочъ коралевыми барвами мѣнитъ ся!

— Алежъ таточку, що за думки шибать по твоѣй головѣ! И якими прикрыми словами ты докоряєшь мене! Я призналась тобѣ, що люблю Максима и присягла передъ сонцемъ, що буду его. Але я ще не его, я ще твоя. А хочъ и его буду, то я не перестану любити тебе, таточку, нѣколи, нѣколи!

— Алежъ дурна дѣвчино, — ты не будешъ его, о томъ и думати нѣщо! Хиба ты забула, що ты боярска дочка, а ѡнъ смердъ, ѡвчаръ?...

— Нѣ, таточку, не говори сего! Ѣнъ такій рицаръ, якъ и другій рицарѣ — нѣ, ѡнъ лѣпшій, смѣлѣйшій и чеснѣйшій ѡдъ всѣхъ тыхъ боярчукѡвъ, якихъ я доси бачила. Впрочѣмъ, таточку, дарма вже ѡдмовлювати — я присягла!

— Що значить присяга дурной, ослѣпленой дѣвчины?

— Нѣ, таточку, я не дурна и не ослѣплена! Не

въ порывѣ дикой страсти, не безъ вагованя и думаня я зробила се. Навѣтъ не безъ высшой волѣ, таточку!

Послѣдній слова сказала она якимсь приглушеннымъ, таємничимъ голосомъ.

Бояринъ цѣкаво обернувъ ся до неи.

— Ну, а се що зновъ? Яка высша воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дѣвчина, запинаячись та звольняючи фвды. Въ ночи передъ тымъ днемъ, коли мы мали рушити на медведѣвъ, — показала менѣ въ снѣ мати. Така була, якою я послѣдній разъ бачила єѣ: въ бѣлой одежи, въ распущенымъ волосемъ, але въ лицемъ румянымъ и яснымъ, мовъ сонце, въ радѣстю на устахъ и усмѣхомъ та безмѣрною любовю въ ясныхъ очехъ. Она приступила до мене въ розпростертыми руками и обняла мене, сильно притискаючи до груди.

— Мамо! сказала я — бѣльше не могла нѣчого скавати въ радости-роскоши, котра наповняла цѣле мое существо.

— Мирославо, дитя мое єдине, — говорила она лагѣднымъ, мягкимъ голосомъ, що и доси тремтить менѣ въ серци, — слухай, що я тобѣ скажу. Велика для тебе хвиля зближає ся, доню! Серце твоє пробудить ся и заговорить. Слухай свого серця, доню, и йди за єго голосомъ!

— Такъ, мамо! сказала я, тремтячи въ якоись не-сказанои роскоши.

— Благословлю-жъ твоє серце! — И сказавши те, она розвѣяла ся зяпахущимъ леготомъ, а я прокинулась. И сердце мое справдѣ заговорило, таточку, и я пѣшла за єго голосомъ. На мнѣ благословенство мамы!

— Алежъ, дурна дѣвчино, се бувъ сонъ. О чѣмъ ты въ день думала, те въ ночи и приснилось тобѣ! А впрочѣмъ — додавъ бояринъ по недовгѣй хвили, — впрочѣмъ ты вже й не побачишь єго нѣколи!

— Не побачу? скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хиба ѡнъ умеръ?

— Хочѣбы и сто лѣтъ живъ, то таки не побачишь

его, бо мы... мы не вернемось уже бѣльше въ тѣ проклятыя стороны.

— Не вернемось? А се для чого?

— Для того, — сказавъ бояринъ въ силованымъ супоковмъ, — що тѣ твои добрыя люди, а попередъ всѣхъ той старый чортъ, батько твоего укоханого Максима, рѣшили на своѣй радѣ — выгнати насъ изъ своего села, розвалити нашъ дѣмъ и зрѣвнати его въ землю! Але постойте вы, хамово племя, познаете вы, въ кимъ маєте дѣло! Тугаръ Вовкъ, се не тухольскій вовкъ, — ѡнъ и тухольскимъ медведямъ зумѣе показати зубы!

Болющо тѣохнуло въ серци Мирославы, коли почувла тѣ слова.

— Выгнали насъ, таточку? И за щожь насъ выгнали? Певно за того лѣсничого, що ты казавъ такъ немилосердно бити, хочъ я въ слѣзми благала тебе, пустити его на волю?

— Якъ ты все те тямишь! — пѣдхопивъ злѣсно Тугаръ, хочъ въ серци глубоко вколело его те оскаржене въ устѣ доньки. — О, я знаю, що колибъ ты була на тѣй радѣ, то и ты була-бъ стала за ними противъ своего батька! Щожь дѣяти, — батько старый, понурый, не вмѣе блискати очима анѣ зѣхати, а тобѣ хочесь не такого товариша! И що въ того, що батько отсе передъ часомъ посивѣвъ, стараючись забезпечити твою долю, а той новый, милѣйшій, молодшій товаришъ може десь теперь въ своихъ Тухольцяхъ руйнуе нашу хату, послѣдне и єдине наше пристановище на свѣтѣ!

Мирослава не вытерпѣла тыхъ ѣдкихъ докорѣвъ, — горячі слѣзы брыснули въ ѣи очей.

— Нѣ, се ты, ты не любишь мене, — сказала она, заливаючись слѣзми, — и я не знаю, що ѡдвернуло сердце твоє ѡдъ мене? Я-жь не дала тобѣ нѣякои причины! Самъ ты учивъ и наказувавъ мене жити по правдѣ и говорити правду! Не вжежь теперь наразъ правда такъ дуже опротивѣла тобѣ?...

Бояринъ мовчавъ похиливши голову. Они зближалися вже до верха горы и ѣхали вузкою дорогою помѣжь высокими буками, котры зовсѣмъ заслонювали передъ

ними небо. Конѣ, здані на власну волю, самі шукали собѣ стежки середъ пѣтьмы и въ часта форкаючи туюпали звѣльна по похилѣй каменистѣй дорозѣ пѣдъ гору.

— Кудыжъ мы ѣдемо, коли насъ вигнано въ Тухольщины? — спытала наразъ Мирослава, отираючи рукавомъ слѣзы и пѣдводячи до горы голову.

— Въ свѣтъ за очи, — ѣдкававъ батько.

— Тыжъ кававъ, що ѣдемо до одного боярина въ гостину.

— Правда опротивѣла менѣ: я сказавъ неправду.

— То кудыжъ ѣдемо?

— Куды сама хочешъ. Менѣ все одно. Може ѣхати до Галича до князя, котрому я наприкривъ ся и котрый радъ бувъ мене позбути ся? О, хитра се штука, той князь! Використати силу чоловѣка, высати его, мовъ спѣлу вишню, а кѣстку кинути геть — на те ѣнѣ якъ разъ. И якій радъ бувъ ѣнѣ, коли я попросивъ его о даровизну земель въ Тухольщинѣ! Иди, сказавъ менѣ, нехай лишень тутъ не бачу тебе! Иди и угрывай ся въ тыми смердами о нужденну межу, лишъ сюды не вертай! Ну що: може ѣхати намъ до него, жалѣти ся на Тухольцѣвъ, просити напроти нихъ княжой помочи?...

— Нѣ, таточку! — говорила Мирослава. Княжа помѣчь злого не направить, а тѣлько ще дужше погѣршитъ.

— А видишь, — сказавъ бояринъ, не богато зважаючи на послѣдній слова дѣньки. — Ну, а може вертати намъ до Тухлѣ, до тыхъ проклятыхъ хлопѣвъ, до того чорта Беркута, и просити ихъ о ласку, пѣддати ся ихъ карѣ, зречи ся свого боярства и благати ихъ, щобъ насъ приняли до своєї громады, якъ рѣвнѣй рѣвныхъ, и жити въ ними такъ якъ они, въ ѣвцями вкупѣ, мѣжъ ѣвсомъ и гноємъ?

Постава Мирославы незамѣтно, мимоволѣ простувала ся, лице ви прояснювалось при тыхъ словахъ.

— А якъ гадавъ, таточку, чи они прѣймили-бъ насъ? спытала она живо.

— Кто знае! сказавъ грьяко бояринъ. Се ще якъ бы ласкаві були ихъ хамскій величества и ихъ надвѣличество Захаръ Беркутъ!

— Таточку, — а чомужь намъ не стрѣбувати сего? Тухольцѣ не люблять неправды; они хочъ и засудили насъ, то може по своему праву. А може... може и вы, таточку, дечимъ... своимъ острымъ поступованемъ причинились до того? А коли-бъ лагѣдно, по людски въ ними....

— Прокляте на нихъ! — перервавъ еѣ Тугаръ Вовкъ, — не нагадуй менѣ о нихъ! До иныхъ мы судѣвъ, до иныхъ помѣчникѣвъ удамо ся! Ось поглянь долами!

— Ахъ Боже, се що такого? скрикнула Мирослава.

Они стали саме на вершкѣ горы и передъ ними, мовъ силою чарѣвъ, розкинула ся широка стрыйска долина, залита моремъ пожарѣвъ и огнищъ. Небо жеврѣло ся кровавымъ ѣблискомъ. Немовъ въ пекла несли ся въ долины дивнѣй голосы: ирзане коней, хряскѣтъ збруѣ, переклики вартowychъ, гомѣнъ сидячихъ при огнищахъ чорныхъ, мохнатыхъ людей, а генъ-генъ далеко роздирающѣ сердце войки мордованыхъ старцѣвъ, жѣнокъ и дѣтей, вязаныхъ и веденыхъ въ неволю мужчинъ, рыкъ скотины и грохѣтъ валячихъ ся будынкѣвъ, а пѣсля того величезнѣй водопады искоръ, мовъ роѣ золотистыхъ комахъ, збивали ся ажъ пѣдъ небо. Въ кровавѣмъ розблиску огнѣвъ видѣли ся тутже въ долинѣ надъ рѣкою довгѣй, безконечно довгѣй ряды чотырогранныхъ шатрѣвъ, передѣленѣй ѣдъ себе широкими ѣдступами. Люде мовъ мурашки снували помѣжь шатрами и громадились коло огнищъ. Мирослава стала на той видъ мовъ остовпѣла, не можучи ѣдорвати ѣдъ него очей. Навѣтъ старый, понурый бояринъ не мѣгъ рушити ся въ мѣсця, потапаючи очима въ тѣмъ лянѣмъ, кровавѣмъ морѣ, ловлячи носомъ запахъ гѣрского дыму и крови, вслухуючись въ сумѣшный гамѣръ, въ войки, стоны и радѣснѣй крики побѣды. Навѣтъ конѣ пѣдъ нашими ѣздцями почали тремтѣти всѣмъ тѣломъ, стричи ухами и форкати нѣздрыми, немовъ лякали ся йти дальше.

— Тату, про Бога святого, се що таке? — скрикнула Мирослава.

— Нашѣй союзники, — сказавъ понуро Тугаръ Вовкъ.

— Ахъ, се мусятъ бути Монголы, о котрыхъ приходѣ говоривъ народъ въ такую тревогоу?

— Такъ, се они!

— Нищителѣ рускои землѣ!

— Наші союзники проти тыхъ проклятыхъ смердѣвъ и ихъ громадѣвства.

— Тату, се загибель наша! Якъ не стане хлопѣвъ, то кто кормити буде бояръ?

— Не бѣй ся, не вродилась ще тота буря, котра зможе до кореня знищити те пѣдле насѣне!

— Алежъ, таточку, Монголы не щадятъ нѣ хаты нѣ двора нѣ князѣвскои палаты! Самъ же ты росповѣдавъ, якъ они подусили князѣвъ пѣдъ дошками.

— И се добре! Нехай ихъ дусятъ, тыхъ крукѣвъ хижихъ! Але боярина не задусили нѣякого. Ще разъ кажу тобѣ: се наші союзники!

— Алежъ, таточку, ты хотѣвбы входить въ союзъ въ тыми дикарями, обагреными кровю нашего народа?

— Що мене то обходитъ, кто они и якій они? Крѣмъ нихъ мы не маємо виходу. А нехай они собѣ будуть и самі влѣ духи, щобъ тѣлько помогли менѣ!

Мирослава, вся блѣда, тревожными очима глядѣла на свого батька. Кровавый ѣдблискъ огнявъ, що освѣчувавъ околицю, робивъ лице его страшнымъ и дикимъ и меркотѣвъ на его шоломѣ, немовъ обнимавъ лице его кровавымъ вѣнцемъ.

— Якій ты страшный, таточку, — прошептала Мирослава. Я не пѣзнаю тебе!

— Говори смѣло, говори, донечко! — сказавъ въ jakimсь кровавымъ насмѣхомъ батько. Я знаю, що ты хотѣла сказати! Ты хотѣла сказати: я не можу дальше йти въ тобою, я покину тебе, зрадника ѣтчины, а верну ся до свого милого, до свого вѣрного Беркута! Скажи, скажи се отверто — и покинь мене. Я пѣду, куды зве мене доля, и буду до кѣнца жита свого старати ся о твоѣ добро!

Могучій голосъ боярина ставъ ся при кѣнци якійсь мягкій, тремтячій, зрушующій, що Мирослава выбухла

голоснымъ плачемъ и вскочивши зъ коня, кинулась батькови на шію, гѣрко ридаючи.

— Охъ, таточку, — хлыпала она, — якъ ты рвешъ мое сердце! Чимъ я такъ тяжко провинилась передъ тобою? Я-жъ знаю, що ты любишь мене! Я... я не покину тебе нѣколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невѣльницею до послѣднего духу, лишь не йди туды, не подавай своего чесного имени на вѣчну ганьбу!

Ридаючи, она впала батькови до нѣгъ и обнимала руками его колѣна, обливала слѣзами его руки. Не выдержавъ Тугаръ Вовкъ, канули слѣзы и зъ его старыхъ очей. Онъ поднявъ Мирославу и крѣпко притисъ еѣ до груди.

— Доню моя, — сказавъ онъ лагѣдно, — не жалуйся на мене! Горе наповнило горестію мое сердце, гнѣвомъ налило мои мысли. Але я знаю, що твое сердце — щире золото, що ты не покинешъ мене въ дняхъ печали и борѣбы. Аджержъ самѣ мы теперь на свѣтѣ, нѣ до кого намъ прихилити ся, нѣ ѣдъ кого ждати помочи, а тѣлько ѣдъ себе самыхъ. Выбору не маємо. Берѣмо помѣчь, де еѣ найдемо!

— Таточку, таточку! — говорила зъ слѣзами Мирослава. Гнѣвъ проти Тухольцѣвъ заслѣпивъ тебе и пхавъ тебе въ погибель. Нехай и такъ, що нещасливѣ мы — а чи задля того мусимо бути зрадниками своего краю? Нѣ, радше згинуты намъ зъ голоду пѣдъ плотомъ!

— Молода ты ще, доню, горяча, палка, а не знаешь, якъ смакуе голодъ, якъ смакуе нужда. Я зазнавъ ихъ и хочу устеречи тебе ѣдъ нихъ. Не перечъ же менѣ! Ходи, ѣдѣмо до цѣли! Що буде, то буде, долѣ своего не обѣдемо!

И онъ спявъ своего коня острогами. Дармо Мирослава хотѣла спинити его — онъ погнавъ долѣ горою. Ридаючи, слѣдувала за нимъ Мирослава. Въ своей непоборимѣй дитячѣй вѣрѣ она все ще думала, що зможе ухоронити батька ѣдъ погибели, ѣдъ вѣковистои ганьбы — ѣдъ зрады своего краю. Она бѣдна и не знала, якъ глубоко еи батько бувъ уже застрягъ въ тѣмъ огиднѣмъ багнѣ, якъ безповоротно онъ уже впавъ въ безодню,

такъ, що для него справдѣ не було иншого виходу, якъ падати глубше, ажъ до дна.

Чимъ дальше вѣздили въ долину, тымъ густѣйша пѣтьма обхапувала ихъ, тымъ менше могли що-небудь бачити, крѣмъ блиманя огнищъ и жеврѣня ѡддаленыхъ пожарѡвъ. За то гомѡнъ и ревъ стававъ ся чимъ разъ голоснѣйшій, оглушающій. Дымъ выѣдавъ имъ очи, захапувавъ ѡддыхъ въ груди. Бояринъ прямувавъ до першого огнища, що палало середъ поля. Се була монгольска сторожа. Наближаючись, они бачили пять люда въ кожухахъ, оберненихъ волосемъ до горы, въ такихже пелехатыхъ, остроко̀нчастыхъ колпакахъ, въ луками на плечехъ и въ топорами въ рукахъ.

Ажъ близь варты Мирослава дѡгнала батька и сѣпнула его за рукавъ.

— Таточку, Богомъ святымъ молю тебе, вертаймо ѡдси!

— Куды?

— Ходѣмъ до Тухлѣ!

— Нѣ, пропало вже! Пѡдемъ, але не въ униженою просьбою! Пѡдемо въ гостѣ—и радъ я побачити, чи твои Беркуты посмѣють теперь выгоняти насъ!

Въ тѡй хвили Монголы почувли приходячихъ и въ дикимъ крикомъ похапали за луки и окружили ихъ.

— Кто ѣде? закричали рѡжными голосами, то по нашому, то по своему.

— Поклонникъ великого Джингисхана! — сказавъ по монгольски Тугаръ Вовкъ. Монголы стали, выпуливши очи на него.

— Ты ѡдки, що за оденъ, за чимъ приходишь? спытавъ оденъ, очевидно начальникъ сторожѣ.

— Не твое дѣло, — ѡдповѣвъ остро, на монгольскѡй мовѣ, бояринъ. — Кто веде вашу силу?

— Внуки великого Джингисхана: Пета бегадиръ и Бурунда бегадиръ.

— Идижь и скажи имъ, що „Калка рѣка по болотѣ тече а въ Донъ впадае“. А мы на твоѣй поворотъ заждемъ коло огнища.

Зъ рабскимъ пошанованемъ розступили ся Монголы

передъ незнакомымъ прїѣзжимъ, що говоривъ ихъ мовою тай ще такимъ певнымъ тономъ, до якого они привыкли одъ своихъ хановъ та бегадировъ. Въ одной хвили начальникъ варты здавъ свое мѣсце на другого, а самъ допавши коня, погнавъ до табору, о якои може четверть милѣ оддаленого одъ вартового огнища.

Тугаръ Вовкъ и Мирослава позлавили въ коней, котрі декто въ вартовыхъ сейчасъ ввiali, обчистили, напоили и припiali на мужицкѣй, житомъ засѣянѣй нивѣ. Прїѣзжі гостѣ приступили до огнища, грѣючи надъ нимъ руки, въ котрі щипавъ ихъ весняный нѣчный холодъ. Мирослава тремтѣла цѣлымъ тѣломъ, мовъ у лихорадцѣ; она була блѣда и не смѣла пѣднести очей на батька. Ажъ теперъ, почувши въ батьковыхъ устѣ монгольску мову и побачивши, въ якимъ пошанованемъ Монголы сповняли его волю, она догадала ся, що батько ѣи не одъ нынѣ знае ся въ тыми страшными нищителями рѣднои зѣмлѣ и що правдивою мусить бути тота вѣсть, котра глухо шепталась при дворѣ князя Данила, немовъ то Тугаръ Вовкъ въ битвѣ надъ Калкою врадивъ Русь Монголамъ, выповѣвши имъ напередъ цѣлый плянъ битвы, уложеный рускими князями. Правда — говорили вѣсти. — доказу на те певного нема, а то-бъ бояринови прїйшлося понести голову на колоду; бояринъ стоявъ въ битвѣ въ першѣмъ рядѣ и при першѣмъ замѣшаню взятый бувъ до неволѣ. Але дивнымъ выдавалось декому его швидко увѣльненѣ безъ окупу, хочъ бояринъ боживъ ся, що Монголы выпустили его, шануючи его хоробрѣсть. Дѣло було темне, а тѣлько то певне було, що при княжѣмъ дворѣ всѣ почали якось сторонити одъ Тугара и самъ князь не довѣрявъ ся ему по давному. Бояринъ въ кѣнци почувъ тоту вѣсть и попросивъ князя о даровизну земель въ Тухольщинѣ. Не допытуючись, для чого задумавъ бояринъ покидати Галичъ и для чого хоче закопати ся въ такѣй лѣсистѣй пустыни, тай ще въ молодѣю дочкою, — князь Данило давъ ему даровизну — очевидно радъ бувъ его позбутися. И при одѣзздѣ въ Галича якось холодно прощали ся всѣ въ бояриномъ, довголѣтнимъ товаришемъ, оружя. Все то згадала те-

перъ въ однѣй хвилѣ Мирослава, и все то, що тодѣ дивувало и гнѣвало єѣ, — стало теперъ яснѣ и зрозумѣле передъ єѣ очима. Такъ, значить ся, вѣсти и шепты говорили правду! Такъ, значить ся, батько єѣ одѣ давно, одѣ десяти лѣтъ бувъ въ порозумѣню зъ Монголами, бувъ зрадникомъ! Мовъ придавлена, мовъ пѣдкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прекрасну голову до долу. Серце єѣ дуже болѣло: она чула, якъ въ нѣмъ одна за другою рвали ся найсильнѣйшій и найсвятѣйшій нитки — нитки дитячої любви и поважання. Якою самотною, якою круглою сиротою чулась она теперъ на свѣтѣ, хочъ туй коло неї сидѣвъ єѣ батько! Якою нещасною чулась она теперъ, хочъ батько недавно ще запевнювавъ єѣ, що все робить для єѣ щастя!

Але и бояринъ сидѣвъ теперъ якійсь невеселый: єго рѣшуче серце тисли очевидно якійсь важкій думы. Не знати, о чѣмъ думавъ онъ, але очи єго глядѣли незмигаючи въ полонѣнь огнища, слѣдили уважно за загараємъ червоныхъ мовъ розжарене зелѣво полѣнь, що трѣскали въ огни, злизувані полонѣнями. Чи се було спокѣйне думанє чоловѣка, що дѣйшовъ до своєї цѣли, чи може яке тревожне прочутє будущины холодною рукою вхопило єго за серце и печать мовчаня положило на єго чоло? Тѣлькожь и онъ, старый розважный чоловѣкъ, уникавъ погляду Мирославы, лишъ глядѣвъ и глядѣвъ въ огнище на миготячі искры и попелѣючі полѣна.

— Доню! — сказавъ онъ въ кѣнци стиха, не пѣводячи на ню очей.

— Чому ты вчера не вѣбивъ мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу вдержуючи слѣзы въ очехъ. Голосъ єѣ, хочъ тихій, вѣнувъ на боярина ледовымъ холодомъ. Онъ не найшовъ на те пытанє ѡдповѣди и мовчавъ и вдивлювавъ ся въ огнище, поки не прибѣгъ вартовый зъ табору.

— Внуки великого Джингисхана шлють свѣй привѣтъ новому другови и просятъ єго до свого шатра на военну раду.

— Ходѣмъ! — сказавъ коротко бояринъ и пѣднявъ ся зъ мѣсця. Мирослава встала такожь, але ноги єѣ ѡд-

мовляли послуху. Тѣлькожь не часъ теперъ бувъ вертати ся. Въ однѣй хвили Монголы привели ихъ коней, высадили Мирославу и окруживши ихъ обов повели до табору. Монгольскій таборъ бувъ розложеный въ величезнѣмъ чотырокутнику и обкопанный глубокимъ ровомъ. Въ кождѣмъ боцѣ чотырокутника було по дванацять входѣвъ, окруженныхъ оружною вартою. Хочь неприятель нѣякій не гровивъ таборови, то все таки его стережено чуйно — таке вже було военне правило Монголѣвъ, зовсѣмъ въ суперечнѣсть зъ христіанскимъ рицарствомъ, котре не дорѣвнувало Монголамъ анѣ въ вѣйсковѣй карности, анѣ въ умѣлости тактики та керованя великими масами.

Вартові при входѣ табору дикими голосами перекликали ся зъ вартовыми, що вели боярина зъ донькою, а ѡдтакъ переняли незвычайныхъ гостей и повели ихъ до шатра своихъ начальникѣвъ. Хочь и якъ придавлена була Мирослава своимъ бодемъ и встыдомъ, що выпалювавъ горячій румянецъ на еи дѣвочѣмъ лиці, то всежь она була надто смѣлои вдачѣ, надто свободно и по рицарски вихована, а щобъ не зацѣкавити ся роскладомъ табора и всѣмъ новымъ та невиданымъ окруженемъ. Быстрымъ окомъ окинула она провожающихъ вартовыхъ. Низкі, пѣсидковаті ихъ поставы, повбирані въ овечій кожухи, черезъ котрі перевѣшанный бувъ у кождого лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами, выглядали мовъ медведѣ або якій другій дикій звѣрѣ. Лиця безъ заросту, зъ выстаючими вилицями и пѣдъочными кѣстями, зъ маленькими и глубоко впалыми очима, що ледво блищали ся зъ вузкихъ, подовжно прорѣзанныхъ повѣкъ, зъ невеликими, приплескаными носами, выглядали якось тидко, ѡдразливо, а жовтава ихъ барва, що въ ѡбблиску огнищъ переливала ся въ якійсь зеленковатый ѡдтѣнокъ, робила ихъ ще страшнѣйшими та ѡдразливѣйшими. Зъ похнюплеными до долу головами и зъ горляною, спѣвучою мовою они подобали на вовкѣвъ, що шукають, кого-бъ пожерти. Шатры ихъ, якъ Мирослава зъ близька приглянула ся, зроблені були зъ войлоку, роспятиго на чотырехъ жердкахъ, звязанныхъ въ горѣ до купы, и на-

крыті були въ верху для забезпеки одъ дожджу великими шапками зъ кôньскои шкôры. Передъ шатрами стояли на жердкахъ понастромлюваній головы людскій, кровавій, зъ застиглымъ выразомъ болю и роспуки на блѣдыхъ, посинѣлыхъ, меркотячимъ свѣтломъ огнищъ дивовижно освѣченныхъ лицахъ. Холодный пôтъ выступивъ на чоло Мирославы на сей видъ; вѣ, геройску, смѣлу дѣвчину, мучила думка, що швидко и ви голова такъ само стримѣти буде денебудъ передъ шатромъ якого монгольскаго бегадира. Та нѣ, она волѣла бѣ теперь тлѣти въ пожарѣ и стримѣти яко кровава трофея передъ шатромъ побѣдителя, анѣжъ своими живыми очима оглядати тѣ трофеѣ, зъ когрыхъ кожда недавно ще була живымъ чоловѣкомъ, думала, працювала и любила, — анѣжъ ити вдовжъ сего страшнаго табору на безчесне, зрадницке дѣло!

— Нѣ, нѣ, — думалось їй, — не буде того! Я не пôду дальше! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу его ôдвести одъ его проклятого намѣру!

Мѣжъ тымъ они стояли передъ шатромъ начальника, Петы, любимця Батыевого. Шатеръ не ôдзначувавъ ся одъ прочихъ шатрôвъ зъ верха нѣчимъ окрôмъ припатои на вершку жердки зъ трема бунчуками; за то въ серединѣ бувъ далеко пышнѣйше, по азіятски, улаженный. Тôлькожъ анѣ бояринъ анѣ Мирослава до середины шатра не входили, бо начальникôвъ монгольскихъ застали передъ шатромъ, коло огнища, на котрôмъ невôльники пекли двоухъ баранôвъ. Побачивши приходящихъ, начальники схопили ся всѣ вразъ на рôвнїи ноги и похапали до рукъ свою збрую, хочъ впрочѣмъ не поступали ся зъ мѣсця, щобы стрѣчати ихъ. Знаючи монгольскій звичай, бояринъ кивнувъ доньцѣ, щобъ осталась позаду, а самъ, знявши зъ головы шоломъ а зъ плечей лукъ, приступивъ до нихъ зъ поклономъ и ставъ мовчки, зъ похилеными до землѣ очима, о три кроки передъ головнымъ начальникомъ Петою.

— Ôдъ якого царя приносишь намъ вѣсти? — спытавъ его Пета.

— Я не знаю нѣякого царя крѣмъ великого Джингисхана, пана всего свѣта! — сказавъ бояринъ. Се була звичайна формула по́дданя. Пета за симъ поважно, але радо, простягъ бояринови руку.

— Въ пору приходишь, — сказавъ Пета, — мы дожидали свого союзника.

— Я знаю свѣй обовязокъ, — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Въ однѣмъ лишень я переступивъ вашъ звичай: я привѣвъ доньку свою до табору.

— Доньку? сказавъ зачудуваный Пета. Хибажъ ты не знаешь, що звичай нашъ забороняе женщинамъ вступати въ збѣръ воякѣвъ?

— Знаю. Але щожъ я мавъ зробити зъ нею? У мене нема дому, нѣ родини, нѣ дружины! Крѣмъ мене и великого Джингисхана она не має нѣякои опѣки! Мѣй князь радъ бувъ позбути ся мене зъ свого мѣста, а тѣ проклятѣ смерды, мои невольники, збунтували ся противъ мене.

— Але всежъ таки ту она не може остати ся.

— Я прошу внукѣвъ великого Джингисхана, позволить ѣй остати ся нынѣшну нѣчь и завтрашній день, поки не вынайду для неи безпечного пристановища.

— Для другѣвъ нашихъ мы гостиннѣй, — сказавъ Пета, и ѣдтакъ, обертаючись до Мирославы, ѣнъ сказавъ ломаною рускою мовою:

— Зблизись, дѣвчина!

Мирослава ажъ затремтѣла, почувши тѣ зверненѣ до себе слова страшного монгольскаго начальника. Повными ненависти и погорды очима глядѣла она на того нищителя Руси, зовсѣмъ не слухаючи его слѣвъ.

— Зблизись, Мирославо! — сказавъ ви батько. Великій начальникъ монгольскаго войска ласкавый до насъ.

— Не хочу его ласки! — ѣдказала Мирослава.

— Зблизись, розказую тобѣ! — сказавъ грѣзно бояринъ. Мирослава неохѣтно зблизвила ся.

Пета своими малыми, блискучими очима поглядѣвъ на ню.

— Гарны дѣвчина! Жаль, що не остатись. Гляди,

дѣвчина, на свѣй татъ. Будь вѣрны великы Джингисханъ. Великы ласка буде! На тобѣ, дѣвчина, отсе коко, въ вашого князь Мстиславъ! Знакъ безпеченьства. Покажи монгольскы воякъ — усѣ пропуститъ, нѣчого злого не зрѣбитъ. А теперъ до шатра!

Зъ тыми словами Пета подавъ Мирославѣ въ пальця своего великій золотый перстень, здобутый нимъ въ битвѣ надъ Калкою зъ князя Мстислава. На перстени бувъ великій золотисто-зеленый бериль зъ вырѣзаными на нѣмъ фигурами. Мирослава вагувала ся принять даръ ѿдъ во-рога, може навѣтъ заплату за батькову зраду.

— Возьми, доню, сей знакъ ѿдъ великого внука Джингисхана, — сказавъ бояринъ. Се знакъ его великои ласки для тебе, дае тобѣ беспечный прохѣдъ въ таборѣ монгольскѣмъ. Намъ бо прійдесъ розстати ся, доню. Ихъ военный звичай забороняе женщинамъ бути въ таборѣ. Але зъ тымъ перстеномъ ты можешъ безопасно приходи и выходить, коли тобѣ запотребитъ ся.

Мирослава ще вагувалась. Але въ тѣмъ мовѣ нова якась думка шибнула ѣй въ голову — она взяла перстень и ѿдвертаючись, урванымъ голосомъ сказала: — Дякую!

Затымъ Пета казавъ ѿвести еѣ до окремого шатра, котре на борзѣ приготовано для еи батька, а Тугаръ Вовкъ оставъ ся самъ зъ монгольскими бегадирами, щобы радити военну раду.

Першій забравъ голосъ Пета, головный начальникъ сего ѿддѣлу, чоловѣчокъ лѣтъ коло сорокъ, типъ Монгола: невеличкій, повертливый, зъ хитро мигающими малыми, мовъ мышачими очима.

— Сѣдай, гостю, — сказавъ ѡнъ до боярина. Коли скажемо тобѣ, що мы дожидали тебе, то нехай се буде найвысша похвала твоєй вѣрности для великого Джингисхана. Але все таки ты троха за пѣвно прійшовъ. Войско наше вже третій день въ таборѣ стоитъ, а великій Джингисханъ, выправляючи насъ на западъ, до краю рабѣвъ своихъ Арпадѣвъ, наказувавъ намъ довше трехъ день безъ потребы нѣгде не задержуватись. Братъ нашъ, Кайданъ бегадиръ, що пѣшовъ черезъ край Воло-

хѡвъ, буде передъ нами въ домѣ Арпадѡвъ, здобуде ихъ столичне мѣсто,—и якужъ славу мы принесемъ зъ того походу?

На те сказавъ бояринъ:

— Я порозумѣвъ слова твои, великій бегадире, и ось що ѡдповѣмъ на нихъ. Вѣрный слуга великого Джингисхана не мѡгъ швидше прибути до вашего табору, бо ажъ вчера дѡзнавъ ся о походѣ вашѡмъ, а дѡзнавши ся прибувъ заразъ. Про задержку не жури ся. Шляхи нашѣ хочъ не широкѣ, такъ беспечнѣ. Брама въ царство Арпадѡвъ стане вамъ отворомъ, лишъ тѡлько застукайте.

— Якѣ шляхи и въ чѣихъ рукахъ? спытавъ коротко Пета.

— Оденъ шляхъ скѡльскѣй, ширшѣй, горѣ отсею рѣкою и дальше вузкимъ проваломъ. Ёго стережуть нашего князя бояре, котрѣ на нѣмъ поробили засѣвки. Але бояре не радо служатъ Данилови Романовичу, не радо стережуть засѣкѡвъ. Мала ѡбѣцянка склонить ихъ на сторону великого Джингисхана.

— Але чомужъ не бачимо ихъ въ нашѡмъ таборѣ? — спытавъ Пета.

— Годѣ имъ, великій бегадире. Народъ, середъ которого они живутъ и котрый мусить поставляти оружныхъ людей для обороны засѣкѡвъ, не радо зноситъ ихъ власть надъ собою. Духъ бунту и непокоры живе въ народѣ. Серце его тужить за давными порядками, де не було нѣ князѣвъ нѣ власти, де кожда громада жила для себе, а противъ спѡльного врага всѣ дружили ся по добрѡй волѣ и выбирали та скидали свою старшину. Въ горахъ тыхъ живе оденъ дѣдъ, которого прозвали бесѣдникомъ, и той роздуває полемѣнь непокоры въ имя тыхъ старыхъ порядкѡвъ. Народъ глядитъ на боярѣ, мовъ пастухи на вовка, и скоро бы тѡлько побачивъ, що бояре тягнуть въ сторону великого Джингисхана отверто, то побивбы ихъ камѣнемъ. Колижъ за приближенемъ вашей силы бояре пѡддадутъ ся вамъ и выдадутъ вамъ засѣвки — народъ пирсене, якъ полова ѡдъ вѣтру.

Пета слухавъ уважно бесѣды боярина. Насмѣхъ и погорда заблискотѣли на его тонкихъ губахъ.

— Дивні-жъ у васъ порядки! сказавъ онъ. Князь бунтує противъ своихъ слугъ, слуги противъ князя, князь и слуги противъ народа, а народъ противъ всякой власти! Дивні порядки! У насъ коли дрѣбні ватажки хотѣли бунтувати противъ великого Джингисхана, то той вгромадивъ ихъ до своего аула и окруживши аулъ своими вѣрными сынами, казавъ наставити ѿсѣмдесять великихъ котлѣвъ на жаръ, налити ихъ водою, а коли вода скипѣла, то не розбираючи нѣчиѣи вины, велѣвъ въ каждый котелъ вкинути по два бунтовники и варити ихъ такъ довго, поки тѣло зовсѣмъ не ѿдкипѣло ѿдъ кости. Тодѣ велѣвъ повинимати голі кѣстяки въ котлѣвъ, посадити ихъ на конѣ и поѿдвозити до поѿвладныхъ имъ племенъ, щобъ тѣ на примѣрѣ своихъ ватажкѣвъ учили ся послуху и покоры великому Джингисханови. Отъ такъ бы и васъ єи вчити. И мы навчимо васъ єи. Дякуйте богамъ, що вѣславъ насъ до сего краю, бо коли-бъ не мы, то вы певно, мовъ тѣ голодні вовки, пожерли-бъ одні другихъ.

Кровь постыла бояринови въ тѣлѣ при тѣмъ оповѣданю Монгола, — але онъ нѣ словечка не ѿдказавъ на тоє.

— Ну, а якійже вашъ другій шляхъ? — спытавъ дальше Пета.

— Другій шляхъ тухольскій, — ѿдказавъ бояринъ, — хочъ вузшій и не такъ рѣвний, але за то близшій и рѣвно беспечный. На тѣмъ шляху засѣлкѣвъ нема, анѣ княжихъ боярѣ нема. Самі хлопы пильнують єго.

— Хлопѣвъ вашихъ мы не боимо ся! — сказавъ зъ погордою Пета.

— И нѣщо ихъ бояти ся, — поѿхопивъ бояринъ. Они-жъ безъ оружя и безъ умѣлости военной. Тымъ шляхомъ я самъ можу вамъ бути провѣдникомъ.

— Але може на арпадскѣй сторонѣ шляхи тѣ сильно замкнені?

— Тухольскій не замкнений зовсѣмъ. Скѣльскій замкненный, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольскимъ шляхомъ до краю Арпадѣвъ?

— Для оружныхъ мужѣвъ до Тухлѣ день ходу. Въ Тухли переночувати а разомъ во свѣтомъ въ дорогу...

— А скѣльскимъ ?

— Вчисляючи, кѣлько часу треба на понищенє за-сѣкѣвъ, три дни ходу.

— Ну, то веде насъ тухольскимъ ! — сказавъ Пета.

— Позволь менѣ слово сказати, великій бегадире, — сказавъ оденъ изъ начальникѣвъ монгольскихъ, мужчина величезного росту и геркулесовой будовы тѣла, зъ лицемъ темно-оливковой барвы, одѣтый въ шкѣру степового тигра, — що все разомъ ажъ надто выразно свѣдѣчило о его походженю зъ туркоманьского племени. Се бувъ страшный, нетямно смѣлый и кровожадный воєвникъ, Бурунда-бегадиръ, супѣрецъ въ славѣ зъ Кайданомъ. Загоны монгольскій, котрї ѡнъ провадивъ, найстрашнѣйшу лишали по собѣ руину, найбѣльше число трупѣвъ, найширшу рѣку пожарѣвъ. Ѣнъ безмѣрно перевышавъ Пету своєю ѡдвагою : передъ его шатромъ кожного вечера було два разы бѣльше свѣжихъ головъ, нѣжъ передъ шатромъ всякого другого вояка. Але Пета не завидѣвъ ему той смѣлости, чуючи надто добре свою перевагу надъ Бурундою въ штуцѣ веденя великихъ масъ и керованя великими битвами та походами. Ѣнъ радо пускавъ Бурунду на найнебезпечнѣйшій мѣсця, державъ его въ запасѣ на найтяжшу, рѣшучу хвилю, немовъ непоборимый зелѣзный таранъ, — а тодѣ пускавъ его зъ ѡддѣломъ „крававыхъ Туркоманѣвъ“ — довершувати побѣды.

— Говори, брате Бурундо ! — сказавъ Пета.

— Позволь менѣ зъ десяти-тысячнымъ ѡддѣломъ ити тухольскимъ шляхомъ, а ты самъ поступай скѣльскимъ. Перейшовши на арпадскій бѣкъ ; я ударю зъ заду на тыхъ, що стережуть скѣльского шляху и прорѣвнаю тобѣ дорогу.

Пета зъ подивомъ глянувъ на Бурунду, немовъ се першій разъ вырвалось тому рубацѣ зъ устъ таке розумне слово. И справдѣ, плянъ Бурунды бувъ хочъ и смѣлый, та за те дуже розумный, и Бурунда бувъ единый смѣльчакъ до выконаня сего пляну.

— Добре, сказавъ Пета, — нехай буде по тво-
му! Выбирай собѣ воякѣвъ и рушай зъ ними заравъ
завтра.

— Позвольте ще й менѣ слово сказати, великѣ бе-
гадирѣ, — сказавъ Тугаръ Вовкѣ.

— Говори! — сказавъ Пета.

— Коли воля ваша слати часть свои силы тухоль-
скимъ шляхомъ, то позвольте менѣ пѣти напередъ зъ не-
величкимъ ѡддѣломъ и заняти вхѣдъ того шляху, за-
кимъ ще тухольскѣ смерды дѣзнають ся о вашѣмъ при-
ходѣ и заваять его засѣтками.

— Добре, иди! — сказавъ Пета. Коли хочешъ вы-
рушити?

— Сейчасъ, щобы ще завтра на полудень сповнити
свое дѣло.

— Коли такъ, то нехай се буде конецъ нашѣй радѣ
и нехай боги щастятъ нашѣй збруѣ! — сказавъ Пета
встаючи зъ мѣсця. Встали и прочѣ начальники. Тугаръ
Вовкѣ просивъ Петы, щобы вызначивъ для него ѡддѣлъ
смѣлыхъ мужѣвъ, а самъ пѣшовъ до шатра покрѣпити
ся и попрощати ся зъ донькою.

Въ темнѣмъ шатрѣ, на лѣжку покритѣмъ мягкими,
зработаными перинами, сидѣла Мирослава и гѣрко пла-
кала. По всѣхъ страшныхъ и несподѣванныхъ враженяхъ
сего вечера она ажъ теперъ мала часъ зѣбрати ся зъ
думками, розглянути добре свое теперѣшне положене,
въ котре втягнувъ еѣ батько. Положене те було справдѣ
страшне, бачилось навѣтъ, безвыхѣдне. Батько еи зрад-
никъ, монгольскѣй слуга; она въ монгольскѣмъ таборѣ,
на-пѣвъ гѣсть, на-пѣвъ бранка, а на всякѣй спосѣбъ круга
сирота. Ба навѣтъ послѣдна еи пѣдпора — непохитна вѣра
въ свѣй пророчѣй сонъ, въ благословенство матери и въ
свое щасте любовне зъ Максимомъ, — и тота вѣра те-
перь, при холоднѣй розвазѣ, зачала похитуватись, крова-
влячи еи сердце. Бо якимъ лицемъ стане она теперъ пе-
редъ Максимомъ? Якими словами роскаже ему о сво-
ѣмъ — добровѣльнѣмъ чи недобровѣльнѣмъ? — побутѣ
въ монгольскѣмъ таборѣ? Мовъ гадюки вертѣли еи сердце

тѣхъ питанъ, и она дала слѣзамъ волю, и плакала мовъ въ житѣмъ своимъ прощала ся.

Батько тихими, тревожными кроками приступивъ до ней, положивъ руку на ея плече, — она не по̀дводила головы, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню, Мирославо, — сказавъ онъ, — не плачь! Дастъ Богъ, все ще добре буде!

Мирослава мовъ не чула нѣчого; сидѣла недвижно, холодна, безъучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучнѣсть чекае тебе, а онъ... Що онъ? Завтра въ полудне онъ упаде трупомъ одъ мови шаблѣ.

— Кто? — скрикнула Мирослава роздирающимъ сердце голосомъ.

Бояринъ влякавъ ся того голосу и одступивъ ся одъ дочки, що зорвалась на ровнѣ ноги.

— Кто упаде трупомъ? повторила она. Онъ, Максимъ? Ты ведешь нападъ на Тухлю?

— Та нѣ, нѣ! — одпекувавъ ся бояринъ, — кто се сказавъ тобѣ?

— Самъ ты сказавъ! — наставала на него Мирослава. — Тату, скажи менѣ правду, що ты задумуешь? Не бѣй ся за мене! Я теперь и сама вже добре се бачу, що не можу бути Максимова, черезъ тебе не можу бути! О, ты ровумный, ты хитрый! Ты допровадивъ до своего! Не для того я не можу бути Максимова, що высша одъ него родомъ, — о нѣ! Я низша одъ него, я чуюсь безмѣрно низшою одъ него, бо онъ чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може и сама зрадница! Такъ тату! Ты дуже хитрый, такій хитрый, що ажъ себе самого перехитривъ! Ты кажешь, що мого щастя бажавъ, а ты вбивъ мое щасте. Але нехай и такъ! Що въ мене за хосенъ? Тѣлько скажи менѣ, що ты задумуешь напротивъ него?

— Алежь нѣчого, зовсѣмъ нѣчого! Онъ теперь може вже десь далеко въ горахъ.

— Нѣ, нѣ, нѣ, не вѣрю тобѣ! Скажи менѣ, що вы урадили въ Монголами?

— Говорили о тѣмъ, куды на Угры йти.

— И ты имъ хочешь выдати тухольскій шляхъ, щобы помстити ся на Тухольцяхъ!

— Дурна дѣвчино, — що менѣ мстити ся на нихъ! За дрѣбніи они для мови мести. Я хочу перепровадити Монголѣвъ на Угры, бо чимъ швидше поѣдутъ въ нашего краю, тымъ менше ту руины нароблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава. Але въ поворотомъ доруйнують, що теперъ цѣле лишать! И ты ведешъ ихъ на Тухлю, теперъ, заразъ?

— Нѣ, не на Тухлю. Я веду тѣлько оденъ малый ѡддѣлъ, щобъ обсадити вхѣдъ до Тухлѣ.

— Кто має браму, той має и хату! Але я розумѣю теперъ! Ты-жъ самъ казавъ недавно, онъ тамъ, на горѣ, що завтра Максимъ має въ тухольскими молодцами валити нашъ дѣмъ. А ты хочешъ зъ Монголами напасти на него, убити его...

Бояринъ выпуливъ на ню зачудуваніи очи; онъ почавъ бояти ся, чи не вѣдьма она — такъ страшно быстро вгадувала она, въ чѣмъ дѣло.

— Доню, забудь за него! — сказавъ онъ. Яка доля ему судила ся, така и буде.

— Нѣ, тату, — тымъ ты не зведешъ мене! Я иду, їду до Тухлѣ, я остережу его, спасу его ѡдъ твои засьдки! А коли въ ню попаде ся, то я стану обѣчь него и буду бороти ся равомъ зъ нимъ, до послѣдного скону, проти тебе, тату, и твоихъ поганныхъ союзникѣвъ!

— Дѣвчино, ты божевѣльна! — скрикнувъ бояринъ. Уважай, не доводи мене до гнѣву! Се хвиля рѣшуча.

— Що мене твоїи гнѣвъ обходить! — ѡдкажала холодно Мирослава. И що ты менѣ можешъ ще бѣльше злого зрѣбити послиа того, що доси зрѣбивъ? Коли убьешъ мене, то се буде тѣлько добродѣйство, бо и такъ менѣ не жити. Пусти мя!

— Нѣ, остань ту, нерозумна!

— Такъ, остань ту, поки ты спокѣйно не замордуешь того, кто дорожшій менѣ надъ жите мое! О нѣ, я не останусь!

— Остань! Богомъ кленусь тобѣ, що не поѣнесу руки свои на него!

— О, знаю, знаю, що се значить! — скрикнула Мирослава. — Ну, розумѣе ся, ты бояринъ, — дежъ бы ты по́дносивъ руку на смерда. Але своимъ дикимъ товаришамъ велишь всѣ затровні стрѣлы нацѣлити на его грудь!

— Нѣ! Коли вже таке твоє надъ нимъ милосерде, то ще разъ кленусь тобѣ, що нѣ я анѣ нѣкто зъ моєї дружини не ткне его, хочбы онъ незнати якъ нападавъ на насъ! Досыть тобѣ сего?

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною тревогою, и не могла нѣчого бѣльше сказати. Хибажъ она знала, чи досыть сего, чи нѣ? О, якъ рада була-бъ она пташкою злетѣти до него, щиримъ щебетаньмъ перестеречи его! Але годѣ було. Батько єи взявъ свою зброю и выходячи зъ шатра, сказавъ:

— Доню, ще разъ кажу тобѣ и закликаю тя: остань ся въ таборѣ, поки я не вернусь, а тодѣ роби собѣ, що твоя воля буде. А теперъ прощай!

Онъ вийшовъ, и заслона зъ войлоку, що служила замѣсть дверей, неспоко́йно захитала ся за нимъ. Зъ заломаными руками, образъ найтяжшого горя и найстрашнѣйшой тревоги, стояла Мирослава насередъ шатра, нѣма, перехилена напередъ, зъ отвореными устами, ухомъ ловячи послѣдній стукъ ко́ньскихъ копытъ, що глухли и нѣмѣли по мѣрѣ того, якъ оддалявъ ся на полудне оддѣлъ Монголѣвъ, веденый єи батькомъ на погибель Тухольщины.

V.

Зъ важкимъ серцемъ ишовъ Максимъ Беркутъ посередъ невеличкої ватаги тухольскихъ молодцѣвъ на сповненѣ волѣ громадской. Одъ малку вирѣсъ онъ въ глубокомъ почуваню своєї єдности зъ громадою и святости громадской волѣ, тожъ и теперъ, коли зовсѣмъ не въ пору для его сердца павъ на него почесный выбѣръ громады — прогнати зъ громадскихъ земель ворога громады, якого бачили Тухольцѣ въ бояринѣ, — и теперъ

ѡнъ не смѣвъ ѡдмовитись ѡдъ того порученя, хочъ сердце его рвало ся и краялось на саму думку, що буде мусѣвъ стрѣнути ся въ Мирославою, въ ви батькомъ, якъ въ ворогами, що буде може мусѣвъ бороти ся въ лучниками боярскими або и въ самымъ бояриномъ, проливати кровь людску въ очехъ тои, за котру ѡнъ самъ готовъ бувъ свою кровь пролити. Правда, ѡнъ твердо рѣшивъ ся зробити свое дѣло якъ можна найспокоѣйнѣйше и не доводити его ажъ до проливаня крови, але ктожь мѡгъ ему поручити, що бояринъ, знаючи его слабу сторону, самъ не буде шукати зачѣпки. Се лекше могло бути, якъ що.

— Але нѣ — думавъ собѣ Максимъ, — коли схоче мови крови, я не буду боронити ся, я надставляю ему свои груди добровѡльно, нехай бѣе! Житя ѡнъ не хоче менѣ дати, то нехай давъ смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай батьку мѡй, соколе сизый! Прощайте братьи и товаришѣ мои! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуйте и скажете: згинувъ для добра громады! Але вы не будете знати, що я самъ бажавъ и шукавъ смерти!

Такъ думавъ Максимъ, наближаючись до будынкѡвъ боярскихъ на горбку надъ Опоромъ. Дѡмъ боярина збудованый бувъ въ грубыхъ, въ чотыри гранки гладко обтесаныхъ и гиблемъ на споеняхъ выглаженныхъ ялицъ, будованыхъ въ угла, такъ якъ теперь ще будують нашѣ сѣльскѣ хаты. Покрытый бувъ грубыми драницями, обмазанными въ верха грубою верствою червоною, въ водѣ не розмокаючої глины. Ѳкна, якъ и у всѣхъ хатахъ, оберненѣ були на полудне; замѣсть шибокъ понапинанѣ були на рамахъ воловѣ мѣхурѣ, пропускаючѣ слабе, жовтаве свѣтло до середины. Входовѣ дверѣ въ передѣ и въ задѣ вели до обширныхъ сѣней, котрыхъ стѣны обвѣшанѣ були всѣлякимъ оружемъ, оленевыми и жубровыми рогами, шкѡрами въ дикѡвъ, вовкѡвъ и медведѣвъ. Въ сѣней на оба боки вели дверѣ до кѡмнатъ, обширныхъ, высокихъ, въ глиняными печами безъ коминѡвъ и въ деревяными, гарно вырѣзуваными полицями на всяку посуду. Одна свѣтлиця була бояринова, а друга,

по другомъ боцѣ сѣней, его доньки. Зъ заду були двѣ обширнѣ коморы: въ однѣй кухня, въ другѣй людска. Въ свѣтлицѣ боярина стѣны були обвѣшанѣ шкѣрами медведѣвъ, тѣлько надъ постѣлю висѣвъ дорогій заморскій килимъ, здобутый бояриномъ въ якѣмось походѣ. Тамъ же висѣли его луки, мечѣ и проча пѣдручна збруя. Свѣтлиця-жѣ Мирославы була крѣмъ мягкихъ шкѣръ по стѣнахъ и помостѣ пристроена въ цвѣты, а на стѣнѣ напроти ѡконъ, надъ ѿ лѣжкомъ, висѣло дороге, металево зеркало и обѣчь него деревяный, срѣбломъ окованый, чотыреструнный теорбанъ, любый повѣрникъ Мирославиныхъ мрѣй и снѣвъ дѣвочихъ. Ѳддалѣкъ ѡдъ дому, въ невеличкѣмъ яру, стояли стайнѣ, стодолы и прочѣй господарскѣ будынки; тамъ такожь була невеличка хата для скотарѣвъ. Але пусто и глухо було нынѣ въ просторѣмъ, боярскѣмъ домѣ. Боярина и Мирославы нема дома, слугъ бояринъ пѣддиравлявъ, худобу велѣвъ перегнати до череды сусѣдного корчиньского посадника; тѣлько лучники и топѣрники остави ся, тай тѣ якѣсь невеселѣ, не гомонятъ, не жартуютъ, анѣ пѣсенъ не спѣвають. Мабуть важнѣйше якесь жде ихъ дѣло, бо берутъ луки и стрѣлы, топоры и списы, а все те мовчки, сумовито, мовъ на смерть готуютъ ся. Що се такого?

Но ось оденъ, що стоявъ середъ шляху, мовъ на сторожи, давъ знакъ трубою, и въ повнѣй збруѣ всѣ дружинники стали въ рядъ передъ домомъ боярскимъ, пѣднявши списы, напаявши луки, мовъ до битвы. По шляху надѣйшла тухольска ватага и побачивши оружныхъ людей передъ боярскимъ домомъ, почала ѿ собѣ готувати ся до бою. Тревожными очима позирнувъ Максимъ на оружныхъ людей, чи нема мѣжъ ними боярина. Але на щастѣ боярина не було. Ѳдотхнувъ Максимъ немовъ гора зъ груди его звалила ся и смѣлѣйше почавъ порядкувати свою ватагу. Се и не довго часу забрало, и мовчки, зъ понатыгаными луками, зъ блискучими топорами и списками Тухольцѣ зближали ся въ рядъ до боярскихъ дружинниковъ. Не дальше пятидесяти кроковъ однѣ ѡдъ другихъ зупинили ся.

— Боярине Тугаре Вовку! — кликнувъ голосно Максимъ.

— Нема боярина Тугара Вовка, — ѡдповѣли дружинники.

— Такъ вы, вѣрній вѣго, слушайте, що я скажу вамъ ѡдъ имени тухольской громады! Пѡслала насъ громада, щобъ прогнати васъ волею чи неволею зъ земель тухольскихъ по засуду громадскому. Пытаємось васъ, чи уступитесь по волѣ, чи нѣ?

Дружинники мовчали.

— Пытаємось другій разъ! сказавъ Максимъ.

Дружинники мовчали, не спускаючи лукѡвъ.

— Пытаємось третій разъ! сказавъ пѡносячи голосъ Максимъ.

Дружинники мовчали, але стояли недвижно въ своѣй ворожбѣ пѡдставѣ. Дивно було Максимови, що се має значитись, але не зупиняючись довше, ѡнъ велѣвъ своимъ молодцямъ выпустити стрѣлы на дружинникѡвъ. Стрѣлы засвистѣли, мовъ змѣи, и перелетѣвши понадъ головы дружинникѡвъ, повбивали ся въ стѣну. Въ тѡй хвили дружинники, мовъ на данный знакъ, кинули збрую на землю и зъ простягнутыми руками ступили напроти тухольскихъ молодцѣвъ.

— Товаришѣ, братья! — скавали они. Не прогнѣвайтесь на насъ за наше мовчане. Мы дали слово бояринови, що стрѣtimo васъ ворожо, але мы не давали ему слова, проливати кровь вашу, и проливати еѣ за неправду. Мы були при судѣ громадскѡмъ и знаємо, що бояринъ скривдивъ громаду и що судъ громадскій справедливый. Робѣть, що вамъ повелено, и коли ласка буде батькѡвъ вашихъ, мы просити ихъ будемо, щобъ прийняли насъ до своєї громады. Не хочемо бѡльше служити бояринови!

Радѡсть Тухольцѣвъ, а особливо Максима, коли почувли тѣ слова, була безгранична. Заразъ всѣ покидали оруже на купу передъ боярскимъ домомъ и середъ голосныхъ, веселыхъ крикѡвъ обнимали и цѣлували своихъ новыхъ и неспѡдѣванныхъ товаришѣвъ, зъ котрыми передъ хвилею думали вступити въ смертельный бѡй.

А вжежъ Максимъ найдужше радъ бувъ въ того, що боязнъ его не справдила ся, що ему не довелось передъ очима Мирославы поборювати єи батька и прогоняти въ невѣсну даль тоту, въ котрою онъ радъ бы бувъ нѣколи не розстати ся. Радѣсть въ сумирного закѣнченя сеи немилои справы на хвилю заглушила въ нѣмъ всякій другій непевности. Въ товариствѣ веселыхъ боярскихъ дружинникѣвъ вѣшли Тухольцѣ до боярского дому, все въ зацѣкавленнѣмъ оглядаючи, хочъ нѣчого не тыкаючи. Зъ сердечнымъ трепетомъ наближавъ ся Максимъ до свѣтлицѣ Мирославы, надѣючись тутъ стрѣтити єѣ въ слезахъ або въ гнѣвѣ, бажаючи щиримъ словомъ потѣшити, успокоити єѣ. Але Мирославы не було въ свѣтлиці и се занепокоило Максима. Де она? подумавъ онъ и сейчасъ рѣшивъ ся спытати о те дружинникѣвъ, що мѣжъ тымъ вештали ся, приготовуючи на radoщахъ для своихъ тухольскихъ гостей братерску гостину. Але ѡдповѣдь дружинникѣвъ на подѣбне пытанє вовсѣмъ не вдоволила и не успокоила Максима. Бояринъ вчера рано выѣхавъ зъ донькою, але куды? за чимъ? коли верне? — не знати. Казавъ имъ выступити ворожо проти Тухольцѣвъ, але чи то побачивши ихъ понурі, неохочі лица, чи то може повзявши яку иншу думку, урвавъ бесѣду и ѡдѣхавъ. Отъ и все, що дѣзнавъ ся Максимъ ѡдъ новыхъ союзникѣвъ. Очевидна рѣчь, що такі вѣсти мусѣли сейчасъ закаламутити его чисту радѣсть, ба навѣть кинути тѣнь якогось пѣдозрѣня на дружинникѣвъ. Що се такого? Чи не крывсь въ тѣмъ зрада яка? Чи не хоче бояринъ зловити ихъ въ яку засѣдку? Але не хочачи всѣмъ въ голосъ выявлювати свого пѣдозрѣня, Максимъ шепнувъ тѣлько деякимъ зъ своихъ товаришѣвъ, щобъ мали ся на острозѣ, а самъ почавъ пильно и уважно переглядати весь дѣмъ ѡдъ горы ажъ до долу, не минаючи нѣ одной скрытки, нѣ одного закамарка. Нѣде не було нѣчого пѣдозрѣного.

— Гарна будова! — скававъ Максимъ до дружинникѣвъ, заставляючихъ столы, — але щожъ, мы мусимо єѣ розѣбрати. Звѣсна рѣчь, мы не будемо єи нѣ валити нѣ палити, але зложимо все порядно на купу, щобъ бо-

яринъ, коли запотребув, мѡгъ собѣ все те забрати. И все добро его мусить бути ему схоронене въ цѣлости.

Мѣжъ тымъ дружинники повиносили до сѣней великі дубові столы изъ свѣтлицъ, прикрыли ихъ бѣлою скатертю и заставили всѣлякою стравою и медомъ. Середъ радѡсныхъ окликѡвъ и спѣвѡвъ почала ся гостина. Тѡлькожъ чимъ довше сидѣли молодцѣ за столами, чимъ бѡльше ѣли и пили, тымъ бѡльше щезала якось ихъ радѡсть и веселѡсть. И хочъ мѣдъ пѣнивъ ся въ точеныхъ деревяныхъ кубкахъ, хочъ мясо печене на рожнахъ дымилось на тарѣлкахъ, хочъ щирі, товарискі слова гомонѣли ѡдъ одного кѡнца стола до другого, то все таки таемно тремтѣли чогось всѣхъ сердца, немовъ дожидали якоисъ страшной вѣсти. Дивна, недослѣдима а всѣмъ чутна тревога висѣла въ воздухѣ. Чи стѣны боярскаго дому давили вольныхъ громадянъ?...

Ось вставъ оденъ изъ боярскихъ дружинникѡвъ и пѡднимаючи въ гору кубокъ повенъ пѣнистого меду, почавъ говорити:

— Братя! Радѡсный сей день для насъ, и щобъ нѣяка страшна пригода...

Але не скѡнчивъ. Разомъ поблѣдъ и затремтѣвъ цѣлымъ тѣломъ. Всѣ бенкетуючі напруго посхапувались, выскакуючи, кто куды мѡгъ, перевернули столъ въ всѣма кубками и стравами.

— Що се? що се? — крикнули всѣ наравъ и перли ся до дверей. Хочъ и якъ дрѡбный на око и малозначучій бувъ знакъ — глухій стукъ кѡньскихъ копытъ, а прецѣнь якого безмѣрнаго переполоху нарѡбивъ ѡнъ въ боярскѡмъ домѣ. Одну хвилю истинне пекло було въ сѣнехъ: сей бѣгъ туды, той сюды, сей шукавъ того, той сего, а всѣ мѣшали ся и товпили ся безъ ладу, топчучи по кубкахъ и стравахъ, по бѣлой скатерти и по дубовѡмъ переверненѡмъ столѣ. Максимъ першій вырвавъ ся на двѡръ изъ тои замѣшанины и разъ тѡлько кинувши окомъ докола, пѡзнавъ всю величъ небезпеченства.

— До збруѣ, братя, до збруѣ! Монголы! Монголы! Той крикъ бувъ мовъ наглый ударъ грому. Всѣ

стали, мовь мертвѣ; безладна сумѣшка перемѣнила ся въ безладне остоупѣннѣ. Але и се тѣлько хвилю тревало. Грохѣтъ кѣньскихъ копытъ роздававъ ся все близше и близше, а наближенѣ небезпеченьства разомъ обудило всѣхъ зъ мертвоты. Аджежъ всѣ були смѣлѣ, сильнѣ, молодѣ! Аджежъ кождѣ зъ нихъ неразъ въ своихъ дѣтячихъ и молодечихъ снахъ бачивъ себе въ битвѣ, въ небезпеченьствѣ, въ кровавоѣ боротьбѣ зъ ворогомъ, и бажавъ и моливъ ся, щобъ сонъ ставъ ся явою, щобъ довелось ему колись ставати грудьми въ оборонѣ своего краю. А ось хвиля надѣйшла — и онижъ малибъ ви перелякати ся? Тѣлько на хвилю оглушила ихъ страшна вѣсть, страшна навва „Монголы“, — въ слѣдуючѣй хвили они вже були тымъ, чимъ були звичайно, вже кождѣ державъ въ рукахъ свою збрую, стоявъ въ рядѣ поручъ зъ другими, готовѣ до кровавого бою. Максимъ, мовь старѣй въ бояхъ посивѣлый начальникъ, выдававъ розказы и распоряджувавъ обороною.

— Головнѣ дѣло наше, товаришѣ, держати ся сихъ стѣнѣ. Поки ворогъ не выпре насъ ѡдъ сего дому и не окружитъ на вольноѣмъ полю, потѣ не маємо чого бояти ся. Дѣмъ сей, то буде наша твердыня!

И ѡнъ розставлявъ лучникѣвъ коло ѡконѣ, коло дверей, по два и по три, якъ до важности и доступности мѣсця. Деякѣ мали бути въ внутрѣ дому, щобъ доносити зъ боярскаго складу лучникамъ стрѣль и рога-тинѣ; головна-жъ сила мала стояти при входовыхъ дверехъ, щобъ въ разѣ потреби проломити ряды облягающихъ и ѡдбити ихъ ѡдъ дому.

А мѣжъ тымъ Монголы на рѣни надъ Опоромъ зупинили ся, позлавили зъ коней и роздѣливши ся на три ѡддѣлы, рушили пѣдъ горбокъ трема стежками. Очевидно провадивъ ихъ ктось добре знающѣй стежки и ходы, бо цѣлый той маневръ ѡдбувъ ся швидко, безъ вагованя и довшоѣ застановы. Маневръ той показувавъ ясно, що Монголы хотѣли зъ всѣхъ бокѣвъ ѡбѣйти и окружити дѣмъ ѡдъ разу.

Але кто се йде такъ завзято на чолѣ середного, головного ѡддѣлу Монголѣвъ? Глядять товаришѣ и очемъ

своимъ вѣры не ймутъ. Се не кто другій, якъ самъ властивецъ сего дому, гордый бояринъ Тугаръ Вовкъ.

— Нашъ бояринъ! Нашъ бояринъ! — скрикнули деякі дружинники, котрыхъ Максимъ, не довѣряючи ихъ щирости, поставивъ въ ряды въ сумѣшъ зъ Тухольцями.

— Такъ, вашъ бояринъ — монгольскій слуга, зрадникъ свои батькѣвщины! Не вжежъ вы и теперъ ще схочете додержувати ему вѣрности?

— Нѣ, нѣ! — скрикнули дружинники однодушно. Смерть зрадникови! Розобьемъ вражу роту, або самі погинемо въ оборонѣ свого краю.

Урадованый тымъ заявленемъ, сказавъ Максимъ:

— Простѣтъ, братя! Хвилю одну я несправедливо судивъ васъ, думаючи, що вы въ змовѣ зъ своимъ бояриномъ. Але теперъ бачу, що кривду робивъ я вамъ. Держѣмъ ся разомъ, близько стѣнъ, такъ щобы не могли насъ окружити, и стараймо ся завдавати имъ якъ наибѣльше страты. Монголы, якъ я чувъ, не добре умѣють вести облогу, а ще въ такѣй невеличкѣй силѣ. Чей намъ удасть ся одбити ихъ нападъ.

Бѣдный Максимъ! Онъ старавъ ся въ другихъ змовити надѣю, котра у него почала щевати одъ першої хвилѣ, коли тѣлько побачивъ Монголѣвъ, а тымъ бѣльше теперъ, коли переважаюча ихъ сила въ повнѣ розвернула ся передъ очима осажденныхъ. Але все таки его слова мали велику вагу у его товарищѣвъ, котрі неразъ уже мали случай переконати ся о его притомности духа и оглядности въ часѣ наибѣльшого небезпеченьства. Слѣпо полягаючи на его словахъ и розказахъ, каждый рѣшивъ ся пильнувати свого мѣсця до крайної можности, знаючи добре, що и сусѣдне мѣсце буде такъ само пильноване.

Но отъ Монголы широкимъ колесомъ въ три ряды обступили вже дѣмъ боярскій и камяній стрѣлы на лукахъ своихъ держали вже намѣреній на смѣлыхъ обсаженныхъ молодцѣвъ. Тѣлько що начальникъ не давъ ще знаку до бою. Начальникъ, бачить ся, хоче попереду пробовати ще намовы, бо ось онъ выѣхавъ зъ помѣжъ

рядѡвъ напередъ противъ головному ѡддѣлови обляженыхъ и каже:

— Рабы невѣрні! Погані смерды! Не вжежь зухвалѡсть ваша такъ безгранична, якъ и ваша дурнота, що вы хотѣлибы пѡднимати оружє на вѡйско великого Джингисхана, нынѣ безперечного пана всеи Руси? Пѡддайте ся ему безъ бою, то ѡнъ помилув васъ. Але тѣ, що захотятъ опирати ся его силѣ, будутъ нещадно роздавлені, якъ хробаки пѡдъ колесами воза.

На таку мову голосно и смѣло ѡдповѣвъ Максимъ Беркутъ:

— Боярине! Дуже не въ пору назвавъ ты насъ, сынѡвъ вольной громады, рабами! Ты поглянь на себе! Може до тебе така назва борше пристане, нѣжь до насъ. Адже до вчера ще бувъ ты рабъ княжій, а нынѣ ты вже рабъ великого Джингисхана и певно поливавъ молоко розлите по хребтѣ коня великого Джингисхана. Коли оно тобѣ смакувало, то ще зъ того не виходить, щобъ и мы були ласі на него. Великои силы великого Джингисхана мы не лякаємось. Она може насъ зробити трупами, але не зробить насъ рабами. А тебе, боярине, вся сила великого Джингисхана не зробить уже анѣ вольнымъ, анѣ чеснымъ чоловѣкомъ!

Остра и рѣзка була бесѣда Максимова. Иншимъ часомъ ѡнъ уважавбы на те, що передъ нимъ батько Мирославы, але теперъ ѡнъ бачивъ тѡлько ворога — нѣ, зрадника, чоловѣка, що потоптавъ самъ свою честь, котрому затымъ нѣяка честь не належить ся. Голосно радувались товаришѣ, почувши таку Максимову мову. А бояринъ ажъ пѣнивъ ся зо злости.

— Хлопе поганый! — кричавъ ѡнъ. Жди лишень, я тобѣ покажу, що завчасно ты похвалявъ ся своєю вольностью! Нынѣ ще кайданы забрязчатъ на твоихъ рукахъ и ногахъ! Нынѣ ще ты будешъ валяти ся въ поросѣ передъ начальникомъ монгольской силы!

— Швидше згинути! — ѡдказавъ Максимъ.

— Отже не згинешъ! — крикнувъ бояринъ. — Гей, дѣти, — озвався ѡнъ до Монголѡвъ ихною мовою, — далѣ на нихъ! Тѡлько сего обминайте, сего мусимо мати жи-

вого въ рукахъ!—И онъ давъ знакъ до бою. Залунавъ по горахъ и лѣсахъ роговій звукъ и урвавъ ся. Стишилось кругъ боярскаго дому, але се була страшна тиша. Мовъ гадюки свистѣли монгольскій стрѣлы; градомъ сыпались на боярску оселю. Правда, нападники були занадто далеко оддалені, а щоби стрѣлы ихъ могли трафляти оборонцѣвъ, або, трафивши, небезпечно ранити ихъ. Длятого Максимъ крикнувъ до своихъ товаришѣвъ, щоби теперъ ще не стрѣляли, щоби въ загаль щадили стрѣлъ и збруѣ, а уживали ихъ ажъ тодѣ, коли можна добре влучити ворога и однимъ ударомъ нанести ему значну страту. А щоби не одъ разу припустити напасникѣвъ до стѣнъ дому, онъ зъ своими выбраными товаришами уставивъ ся на подвѣрю, о якихъ дваццать крокѣвъ передъ входомъ, за мѣцнымъ дощанымъ остѣнкомъ — куснемъ недобудованого паркану. Парканъ бувъ якъ разъ въ хлопа высокій, и стрѣлы монгольскій не досягали молодцѣвъ. За те ихъ цѣльній хочъ и рѣдкій стрѣлы смертельно разили Монголѣвъ и стримували ихъ одъ наближеня. Страшно розлютивъ ся Тугаръ Вовкъ, побачивши те.

— Приступомъ до нихъ! — крикнувъ онъ, и збита громада Монголѣвъ пѣдъ его проводомъ кинула ся бѣгцемъ и зъ голоснымъ крикомъ идъ остѣнкови. За остѣнкомъ було тихо, немовъ все тамъ вымерло. Ось-ось уже Монголы добѣгають, ось-ось своимъ напоромъ обалять остѣнокъ — коли въ тѣмъ понадъ остѣнокъ вырвавъ ся, мовъ зъ землѣ вырѣсь, рядъ головъ и могучихъ раменъ — и свиснула громада сталеныхъ стрѣлъ — и ревнули зъ болю пораненій Монголы страшными головами. Половина ихъ упала, мовъ пѣдкошена, а друга половина пирсла навадъ, не дбаючи на крики и проклятя боярина.

— Гурра молодцѣ! Гурра Максимъ! Гурра Тухольщина! — закричали оборонцѣ и духъ вступивъ въ нихъ. Але бояринъ, не тямлячись зо злости, збиравъ уже другу громаду до нападу. Онъ поучавъ Монголѣвъ, якъ треба нападати и не розсыпати ся за першимъ ударомъ противника, але бѣгчи по трупахъ дальше. Мѣжь

тымъ и Максимъ поучавъ своихъ молодцѣвъ, що дѣяти, и въ пѣднесенымъ оружемъ ждали они нападу Монголѣвъ.

— Далѣ на нихъ! — крикнувъ бояринъ, и попередъ всего цѣлыми рядами пустили Монголы градъ стрѣлъ на противникѣвъ, а затымъ зновъ пустилась громада приступомъ на остѣнокъ. Зновъ передъ приближенемъ стрѣтили ихъ молодцѣ цѣльными стрѣлами, и зновъ половина нападающихъ въ страшнымъ крикомъ упала на землю. Але рѣшта вже не пирскала назадъ, але въ оглушающимъ крикомъ вергла ся далѣ и досягла остѣнка. Страшна хвиля була. Тонкій, дощаний остѣнокъ дѣливъ ѡдъ себе смертельныхъ ворогѣвъ, котрѣ, хочъ якъ близько себе були, не могли досягнути одні другихъ. Хвилю мовчали одні и другі, тѣлько швидкій, горячій ѡддыхъ чути було по обохъ бокахъ остѣнка. Раптомъ, мовъ на даний знакъ, загримали монгольскі топоры о остѣнокъ, але въ тѣй самѣй хвилі тухольскі молодцѣ сильными пѣдоймами пѣдважили въ гору остѣнокъ, поперли его плечима и обалили на Монголѣвъ. А разомъ въ тою хвилею, коли впавъ остѣнокъ, обалюючи своимъ тягаромъ передній рядъ Монголѣвъ, скочили напередъ молодцѣ, узбровні въ топоры на довгихъ топорщахъ, лупаючи ними черепы монгольскі. Забрызкала кровь, залунали крики и стоны ворогѣвъ — и зновъ розскочила ся юрба напасникѣвъ, лишаючи на мѣсци бою трупѣвъ и раненыхъ. И зновъ радѣсный крикъ оборонцѣвъ повитавъ побѣду товаришѣвъ, и зновъ ѡдповѣли на той крикъ Монголы градомъ стрѣлъ, а бояринъ лютыми проклятями. Але молодцямъ пріѣшлося теперь покидати свое высунене становище — и въ жалемъ прощали они те мѣсце, въ котрого такъ щасливо ѡдразили першій напады Монголѣвъ. Безъ нѣякои страты, безъ ранъ, въ повнѣй збруѣ и въ найкрасшѣмъ порядку, лицемъ до ворога, молодцѣ ѡдступили пѣдъ стѣны боярского дому.

Коли на полуденнѣмъ боцѣ двора молодцѣ такъ щасливо ѡдбивали напады Монголѣвъ, ишла завзята и не такъ щаслива боротьба на пѣвнѣчнѣмъ подвѣрю. И ту монгольскі стрѣлы пройшли безъ шкоды для осадже-

ныхъ. Тѣлькожь тутъ Монголы ѿдъ разу пѣшли на приступъ и осаженымъ прійшло дуже жарко. Они кинулись купою проти Монголѣвъ, але стрѣченіи були стрѣлами и мусѣли вертати ся, стративши трехъ раненыхъ, котрыхъ Монголы сейчасъ порубали на куснѣ.

Першимъ дѣломъ Максима було теперъ — обѣйти всѣ становища и оглянути добре свое положеніе. Живымъ ланцухомъ обступили Монголы хату и ненастанно сыпали на ню градомъ стрѣлъ. Осаженіи такожь стрѣляли, хочъ и не такъ густо. Максимъ ѿдъ разу побачивъ, що напасники намагають до того, щобъ вперти ихъ до внугра хаты, ѿдки бы они не могли стрѣляти, пѣсля чого легка мусѣла-бъ бути надъ ними побѣда. Затимъ головна рѣчь для оборонцѣвъ була — удержатись передъ стѣнами дому. Але тутъ они выставленіи були на густіи монгольскіи стрѣлы. Щобъ хочъ троха захистити ся ѿдъ нихъ, Максимъ велѣвъ пѣдрывати дверѣ, познимати верхняки зъ столѣвъ и поуставляти ихъ передъ кождимъ становищемъ, якъ великіи щиты. Зъ за тыхъ щитѣвъ беспечно и выгѣдно стрѣляли молодцѣ на Монголѣвъ, кепкуючи собѣ зъ ихъ стрѣлъ. А Максимъ ходивъ ѿдъ становища до становища, обдумувавъ новіи способы обороны и заохочувавъ товаришѣвъ своимъ словомъ и примѣромъ.

— Держѣмъ ся, товаришѣ! говоривъ ѿнѣ, — швидко въ Тухли почують крики або кто небудь побачить, що тутъ дѣе ся, и намъ прибуде помѣчь!

Пѣвъ години вже тревала осада. Монголы стрѣляли и кляли страшно „рускихъ пѣсѣвъ“, котріи не то що не пѣддавали ся имъ, але ще смѣли такъ уперто и щасливо боронитись. Тугаръ Вовкъ скликавъ знатнѣйшихъ ихъ ватажкѣвъ на нараду, щобъ обдумати якіи одностайный, рѣшучій ударъ.

— Приступомъ ити! — говоривъ оденъ.

— Нѣ, приступомъ трудно, — а стрѣляти, поки всѣхъ не пострѣляемо, — говоривъ другій.

— Постѣйте, — сказавъ Тугаръ Вовкъ, — на все буде часъ. Теперъ тѣлько о то йде, щобъ позганяти ихъ зъ меншихъ становищъ. Скеруйте наибѣльшіи нашіи силы

нѣбы до приступу, щобъ ѡдвести ихъ увагу, а мѣжъ тымъ маліѣ ѡдряды най рушати въ обохъ бокѡвъ до причѡлковыхъ, нестереженныхъ стѣнъ. Стѣны тѣ, правда, безъ ѡконъ, але все таки коли нашіѣ люде стануть пѡдъ ними, то будутъ имъ могли богато шкодити.

Ватажки пристали на тоту раду, бо они, несвѣдущіѣ въ подѡбныхъ маневрахъ, не умѣли-бъ и такой придумати. Заворушила ся монгольска сила, забрязчала збруя, заблискотѣли до сонця мечѣ та топоры, и смѣло стискали въ рукахъ свое оружє тухольскіѣ молодцѣ, готуючись до тяжкого бою. Але поки Монголы радились и ладились до удачного приступу, Максимъ такожъ не дрѣмавъ. Щаслива думка пріѣшла ему до головы. Въ дощанѡй крыши боярского дому були на всѣ чотыри боки проробленіѣ обширніѣ ѡкна, — и отъ въ тыхъ то ѡкнахъ Максимъ поставивъ пятѣхъ слабшихъ изъ своихъ людей, щобы пильнували ѡдтамъ всякіѣ рухи ворога, а такожъ старались въ своихъ беспечныхъ становищѣ шкодити ему чи то стрѣлами, чи камѣнемъ. Чотыри стояли при ѡкнахъ, а пятый готовый бувъ достачати имъ чого треба и доносити ѡдъ нихъ вѣсти товаришамъ на долину.

Заграли трубы и завыли дикими голосами Монголы, кидаячись на противникѡвъ. Та тѡлькожъ они не мали на думцѣ, дѡйти ажъ зустрѣту въ ними, але прибѣгши до пѡвъ ѡддаленя, разомъ зупинили ся и выпустили стрѣлы на осажженныхъ. Колижъ и осажженіѣ, що готовили ся на послѣдну, рѣшучу боротьбу, повитали ихъ градомъ стрѣлъ и причинили имъ богато ранъ и стратъ, то вся линія монгольска разомъ подала ся назадъ. Голосными насмѣхами повитали молодцѣ те ѡдступленє.

— А що, боярине, — крикнувъ Максимъ, — сила великого Джингисхана, бачить ся, заяче серце має: розжене ся и ѡдступить. Хибажъ не встыдно тобѣ, старому рицареви, ватажкувати надъ такими бездухами, що тѡлько юрбою смѣлѣ, мовъ бараны, а цѡединчо нѣкотрый и за пѡвъ мужа не стоитъ?

Бояринъ нѣчого не ѡдповѣдавъ на той насмѣхъ; ѡнъ добре бачивъ, що Максимъ завчасно смѣє ся. И самъ

Максимъ швидко побачивъ се. Радосный крикъ Монголѣвъ роздавъ ся тужъ за причѣлковыми стѣнами дому, на право и на лѣво разомъ. Пѣдчасъ уданого монгольскаго приступу они рушили проти тыхъ стѣнъ: се були стѣны безъ ѡконъ и дверей, тожъ товаришѣ и не такъ дуже пильнували ихъ. Правда, поставлені на подри молодцѣ побачили надходячихъ въ той бѣкъ Монголѣвъ, и кѣлька цѣльныхъ стрѣлъ упало въ даховыхъ ѡконъ на Монголѣвъ: але се не спинило ихъ, тымъ бѣльше, що стоячи при самѣй стѣнѣ, они дощанымъ окапомъ заслонені були ѡдъ всякаго небезпеченства въ горы.

Максимъ поблѣдъ, чуючи туй обѣчь себе зловѣщій крики и дѣзнавши ся ѡдъ вартового въ подрѣ, що они значать.

— Пропали мы, — подумавъ ѡнъ. О ратунку и мовы нема. Теперъ приходитъ ся вже боротись не на жите, а на смерть.

А и Тугаръ Вовкъ побачивъ удачу свого замыслу и голосно порадувавъ ся ѣй.

— А що, хлопцы! — крикнувъ ѡнъ, — побачимо, чи на довго ще стане вашою гордости. Глядѣть, мои воики вже пѣдъ вашими стѣнами. Огню пѣдъ стѣны! Живо мы выкуримо ихъ въ сего гнѣзда, а на чистѣмъ поли они проти насъ, мовъ мышъ проти кота.

Бачить Максимъ, що не переливки, скликае своихъ товаришѣвъ до купы, бо нѣщо вже теперъ боронити ся на поединчихъ становищахъ, коли пѣдъ причѣлковыми стѣнами Монголы огонь кладуть.

— Братя, — говорить ѡнъ, — вѣдай прійдесъ намъ погибати, бо на ратунокъ слаба надѣя, а Монголы, се знайте напередъ, не пощадытъ нѣкого, кто дѣстане ся въ ихъ руки, такъ якъ не пощадили нашихъ раненыхъ товаришѣвъ. А коли гинути, то гиньмо якъ мужѣ, въ оруженъ въ рукахъ. Якъ гадаете: чи будемъ стояти тутъ и боронити ся до послѣднаго духу, заслонені хочъ въ части стѣнами, чи волимо всѣ разомъ ударити на Монголѣвъ, чей бы намъ удало ся переломати ихъ ряды?

— Такъ, такъ, ударимо на Монголѣвъ! — закри-

чали всѣ товарищѣ. Мы-жъ не лисы, котрыхъ стрѣлецъ выкурюе въ ямы.

— Добре, коли така ваша воля, — сказавъ Максимъ. Ставайтежь въ три ряды, луки и стрѣлы прочь, а топоры и шаблѣ до рукъ — и за мною!

Мовъ оденъ величезный камѣнь, выпущенный изъ великой метавки напротивъ мурѳвъ твердынѣ, такъ вдарили нашѣ молодцѣ на монгольскѣ ряды. Правда, вакимъ ще добѣгли до Монголѳвъ, стрѣченѣ були градомъ стрѣлъ, — тѳлькожь стрѣлы тѣ нѣчого имѣ не зробили, бо першѣй рядъ нѣсь передъ собою замѣсть щита верхнякъ изъ стола, вбитый на двѣ списы, и въ той верхнякъ повпивали ся монгольскѣ стрѣлы. Ажь наближуючи ся до Монголѳвъ, першѣй рядъ кинувъ свѳй деревяный щитъ — и цѣлый ѳдрядъ кинувъ ся на ворога въ безпамятною завзятостю. ѳдъ разу вмѣшали ся Монголы и почали подавати ся въ боки, але Тугаръ Вовкъ бувъ уже тутъ въ своимъ ѳддѣломъ и окруживъ молодцѣвъ цѣлою громадою Монголѳвъ, мовъ стрѣльцѣ цѣлою ватагою псѳвъ окружають розжертого дика. Роспочалась страшна рѣзанина. Цѣлыми десятками валили хоробрѣй молодцѣ Монголѳвъ, — але Тугаръ Вовкъ славъ щоравъ новѣ роты напротивъ нихъ. Кровъ брызкала далеко изъ скаженой сутолоки людей, трупѳвъ, ранъ та кровавого оружя. Стоны раненыхъ, войки конаючихъ, скаженѣ крики убѣйцѣвъ, — все то мѣшало ся въ якусь пекольну гармонѣю, що рѣзала ухо и сердце тымъ бѳльше, що була въ такѳй равячѳй суперечности до ясного сонця, погѳднои, теплои днини и пречудовой гѳрскои природы.

— На право, товарищѣ! Разомъ и дружно напруѣмъ на нихъ! — кричавъ Максимъ ѳдбѣваючись ѳдъ трехъ Монголѳвъ, що старались выбити ему оруже въ руки. Въ страшною натугою наперли товарищѣ на право, де линѣя Монголѳвъ була найслабша и мѣсце для товарищѣвъ найдогѳднѣйше. По короткѳмъ опорѣ Монголы подали ся.

— Далѣ, далѣ, женѣтъ ихъ напередъ себе! крикнувъ Максимъ, кидаючи ся въ своимъ кровавымъ топоромъ на уступаючихъ Монголѳвъ, — товарищѣ за нимъ,

и уступанє Монголѣвъ швидко перемѣнило ся въ попо-
лохъ и безпамятну втѣканку. А товаришѣ гнали слѣдомъ
за ними, валячи одного за другимъ въ заду на землю.
Передъ ними було чисте поле, а недалеченько темный,
запахущій лѣсъ. Колибъ имъ удалось до него добѣгти,
то булибъ спасені: ніяка монгольска сила не здужала-бъ
имъ ту нічого зробити.

— Далѣ, товаришѣ, далѣ, — до лѣса! — кричавъ
Максимъ, и безъ ѡддыху, мовчки, кроваві и страшнй,
мовь справдѣ дикй звѣрѣ, гнали товаришѣ напередъ себе
утѣкающихъ Монголѣвъ въ напрямѣ идъ лѣсови.

Тугаръ Вовкъ однимъ позиркомъ переглянувъ по-
ложене обохъ воюющихъ сторѡнъ — и зареготавъ ся.

— Щаслива дорога! крикнувъ ѡнъ въ слѣдъ за
молодцами. На тѡй дорозѣ мы ще здыблемо ся!

И живо ѡнъ ѡддѣливъ часть Монголѣвъ и пѡславъ
ихъ горою на тухольскій шляхъ, щобъ зайшли молод-
цѣвъ въ переду, ѡдъ лѣса. Ѣнъ знавъ добре, що его
Монголы въ пору поспѣють. А самъ въ рештю Монго-
лѣвъ пустивъ ся на здогонъ молодцѣвъ.

Три туманы курявы стояли на полю надъ Опоромъ:
три громадкы людей гнали за собою тымъ полемъ. Перша
бѣгла громадка переляканныхъ, розбитыхъ Монголѣвъ; за
ними, здогоняючи ихъ, нашй молодецъ пѡдъ проводомъ
Максима, а за ними головна сила Монголѣвъ пѡдъ про-
водомъ Тугара Вовка. Третій ѡддѣлъ монгольскій, вы-
сланный Тугаромъ горою на-впереймы, швидко десь
скрывъ ся и щезъ, незамѣченный розъяренными погоней
молодцами.

Наразъ утѣкаючи Монголы спинили ся, стали. Пе-
редъ ними показала ся неспѡдѣвана завада: глубокій, въ
скалѣ выкутый вивѡзъ — початокъ тухольского шляху.
Вывѡзъ бувъ въ тѡмъ мѣсци майже на два сяжнѣ глу-
бокій; стѣны его стрѡмкй и гладкй, такъ що злѣзти въ
долину було зовсѣмъ не можна, а скакати дуже небе-
спечно, особливо першому рядови утѣкающихъ, котрй
могли надѣяти ся, що тутже за ними и на нихъ скочить
другй рядъ. Въ смертельнѡй тревозѣ, котра и найбо-
язливѣйшому неразъ въ послѣднѡй хвили додав ѡдваги,

зупинили ся Монголы и обернули ся лицомъ до своихъ противникѣвъ. Въ тѣй хвилѣ блиснула имъ несподѣвана надѣя: за слѣдомъ противникѣвъ побачили настигающихъ своихъ годовѣрцѣвъ — и руки ихъ мимоволѣ вхопили за оружє. Але сей наглый выбухъ ѡдваги не бувъ въ силѣ спасти ихъ. Мовъ розгукана буря впали на нихъ тухольскій молодцѣ, ломлячи и друхочучи всѣ завады — и попхнули ихъ до пропасти. Зъ войкомъ повалились саміи задніи на дно вывозу, мѣжъ тымъ коли передніи конали ѡдъ мечѣвъ и топорѣвъ тухольскихъ. Теперъ молодцѣ саміи опинили ся надъ стрѣмкою стѣною вывозу и затремтѣли. Ту зъ заду настигає Тугаръ Вовкъ зъ Монголами, а зъ переду тота страшна пропасть. Що дѣяти? Хвилѣ розваги досыть було для Максима. Видѣ лежачихъ на днѣ вывозу потовченихъ Монголѣвъ навѣвъ его на добру думку.

— Задній рядъ най обернесь лицомъ до Монголѣвъ и стримує на хвилю ихъ нагѣнъ, а передній кидай монгольскіи трупы въ вывѣзъ и скачи на нихъ! — крикнувъ ѡнъ.

— Гурра! — закричали радѣсно молодцѣ, сповняючи его розказъ. Застугонѣли тепліи ще, монгольскіи трупы, падучи до долу, — заяснѣла для молодцѣвъ нашихъ надѣя ратунку. А въ тѣмъ надлетѣла монгольска погоня, Тугаръ Вовкъ попереду.

— Нѣ вже, — кричавъ ѡнъ, — симъ разомъ не уйде мови руки! — И своимъ важкимъ топоромъ поваливъ першого стрѣчного противника, що вчера ще бувъ его найвѣрнѣйшимъ лучникомъ. Зойкнувъ смертельно раненый и впавъ пѣдъ ноги боярина. Товаришъ его замахнувся топоромъ на Тугара, щобъ помститись смерти товариша, але въ тѣй хвилѣ зѣставъ зъ двоухъ бокѣвъ пѣднятый на монгольскіи списы. Цѣлый першій рядъ молодцѣвъ упавъ по короткомъ опорѣ: сежъ були саміи найслабшіи, пораненіи въ попередній битвѣ, котріи въ погонѣ бѣгли зъ самого заду. Але все таки Монголѣвъ на хвилю они спинили, и ихъ щасливѣйшій товаришъ були вже щасливо на днѣ вывозу.

— Стойте! — кричавъ до своихъ Максимъ, — въ

ряды и підъ стѣну вывозу! Коли схотять гнати ся за нами, то ту имъ справимо кроваву купѣль.

— Першій рядъ скачи за ними — скомандувавъ въ неровважнѣмъ запалѣ Тугаръ Вовкъ — и скочивъ першій рядъ Монголѣвъ, але не вставъ уже живой, ба, многі и до землѣ не долетѣли живі, стрѣчені въ воздухѣ топорами молодцѣвъ.

— Гурра! закричали тоті, радуячись. Ану другій рядъ, скачи такожь!

Але другій рядъ стоявъ надъ вывозомъ и не квапивъ ся скакати. Тугаръ Вовкъ побачивъ свою помылку и швидко выславъ сильный ѳддѣлъ низше, щобъ въ долины замкнувъ выхѳдъ вывозу. — Теперь не уйдуть намъ пташки! — радувавъ ся ѳнъ. Отъ уже мои ловцѣ надходятъ! Ану, дѣти, далѣ на нихъ!

Скаженный крикъ Монголѣвъ роздавъ ся въ вывозѣ, тужъ підъ ногами Тугара Вовка. Се бувъ ѳддѣлъ высланный горою на-впереймы; долѣ вывозомъ ѳнъ ударивъ теперь на Тухольцѣвъ.

— Долѣ вывозомъ утѣкаймо! — скрикнули молодцѣ, — але одинъ позиркъ переконавъ ихъ, що вся надѣя на ратунокъ пропала. При входѣ вывозу въ долину чорнѣла ся вже друга товпа Монголѣвъ, що йшла напротивъ нихъ, щобъ ихъ зовсѣмъ замкнути въ тѳй камяной клѣтцѣ.

— Ажь теперь смерть наша! — сказавъ Максимъ, обтираючи о кожу хъ забитого, при его ногахъ лежачого Монгола своѣй кровавой топоръ. — Товаришѣ, смѣло до послѣднаго бою!

И смѣложъ выступили они. Добуваючи послѣднихъ силъ, ударили на Монголѣвъ, и помимо некористной, згористой мѣсцевости, котра спріяла Монголамъ, ще разъ змѣшали ихъ, ще разъ завдали имъ велику страту. Але Монголы силою своего розгону поперли ихъ въ долину и ровбили ихъ ряды. Въ геройскѳй оборонѣ падали молодцѣ оденъ за другимъ, тѳлько Максимъ, хочъ бивъ ся якъ левъ, прецѣнь не мавъ ще раны на своѣмъ тѣлѣ. Монголы уникали его, а коли тисли ся на него, то тѳлько

въ надѣи вытрутити ёму оруже въ руки и взяти его живого. Такій бувъ выразный наказъ Тугара Вовка.

Ось наступивъ и другій ѡддѣлъ монгольскій въ долины; молодцѣвъ стиснено въ тѣй безвыхѡдной камянѡй клѣти, приперто ихъ до стѣны, и лишь тѡлько вѡльного мѣся було передъ ними, кѡлько могли его вробити своими мечами и топорами. Але руки ихъ зачали ослабати, а Монголы пруть ся и пруть ся на нихъ, мовъ филѣ повенѣ. Вже деякі, стративши всяку надѣю и бачучи неможливѡсть дальшої боротьбы, на-ослѣпъ кинули ся въ найгустѣйшій ряды Монголѡвъ и въ однѡй хвили погибали, розсѣкані топорами. Другі, шепчучи молитвы, тулили ся ще до стѣны, мовъ она могла дати имъ яку небудь помѡчь; треті хочъ и нѣбы боронили ся, але не-тямно, машинально махали топорами и смертельнй удары Монголѡвъ заставали ихъ уже трупами, безчувственными и бездушными. Тѡлько невеличка горстка найсильнѣйшихъ — пять ихъ було — окруживши Максима, держала ся ще прямо, мовъ шпиль скалы середъ розгуканои заливы. Три приступы Монголѡвъ ѡдбила вже тота горстка, стоячи на купѣ трупѡвъ, мовъ на битвѣ; вже мечѣ и топоры въ рукахъ героѣвъ затупили ся, одѣжъ ихъ и руки и лица скрѡзь сплыли кровю, — але все ще рѣзко и выразно ѡдзывавъ ся голосъ Максима, керуючого ударами и обороною. Тугаръ Вовкъ на пѡвъ гнѣвно, на пѡвъ въ подивомъ глядѣвъ на молодця въ горы.

— Ёй-Богу, дѣльный молодець! — сказавъ ѡнъ самъ до себе! Не дивуюсь, що ѡнъ очарувавъ мою доньку; и мене самого ѡнъ мѡгбы очарувати своєю рицарскою вдачею!

А за тымъ, обертаючись до своихъ Монголѡвъ, що стояли надъ берегомъ яру, ѡнъ крикнувъ:

— Далѣ, скачѣтъ на нихъ! Нехай скѡнчить ся тота рѣзанина. Лишь сего (показавъ Максима) не тыкайте!

И разомъ, мовъ важка скала, скочили Монголы въ горы на непобѣджену ще купку героѣвъ и повалили ихъ на землю. Ще разъ роздали ся скаженй крики, ще борыкали ся на-пѡдъ-силы Монголы въ Тухольцями, але не довго. На кождого въ героѣвъ навалила ся цѣла юрба

Монголѣвъ — и всѣ полягли головами. Тѣлько Максимъ самъ оденъ стоявъ ще, мовъ дубъ середъ поля. Онъ розсѣкъ голову тому Монголови, що скочивъ бувъ на него, и саме замахнувъ ся на другого, коли въ тѣмъ якась сильна рука зелѣзнымъ стискомъ захопила его въ заду за горло и кинула нимъ до землѣ. Упавъ пѣдступно поваленый Максимъ, и надъ нимъ почервонѣле ѡдѣ гнѣву и крови нахилило ся лице Тугара Вовка.

— А що, смерде! — насмѣшливо кричавъ бояринъ, — бачишь теперъ, що я умѣю додержувати слова? Ану дѣти, закуйте его въ зелѣзнѣ пута!

— Хочъ и въ путахъ, я все буду вольный чоловѣкъ. У мене пута на рукахъ, а у тебе на души! — сказавъ Максимъ.

Бояринъ зареготавъ ся и ѡдѣйшовъ ѡдѣ него давати порядокъ войску монгольскому, котрого страшно омалѣло въ тѣй кровавой рѣзанинѣ. Зъ головною частью оставшихъ ся Монголѣвъ Тугаръ Вовкъ пѣшовъ до своєї хаты, котру велѣвъ обсадити нещасный, теперъ трупами заваленый, вивѣзъ; зъ невеличкою рештою и взятымъ до неволѣ Максимомъ мавъ Тугаръ Вовкъ вернути ся до табору.

— Проклятѣ хлопы! воркотѣвъ бояринъ, переглядаючи свои страты, — кѣлько народу понѣвечили! Ну, але чортъ бери Монголѣвъ — ихъ не шкода! Кобъ тѣлько менѣ по тыхъ трупахъ дѣйти до власти-силы, — обернусь и я лицемъ проти нихъ. Але сей поганецъ, сей Максимъ, — то ми борець! А кто знае, може й онъ мѣгъ бы послужити менѣ до моєї цѣли? Треба використати его, коли го маю въ рѣкахъ. Онъ мусить служити намъ за проводника въ горахъ, бо чортъ ихъ тамъ знае, якѣй се той ихъ шляхъ, и чи нема де на нѣмъ якихъ манѣвцѣвъ. Теперъ, коли онъ въ моихъ рукахъ, треба приеднати, приласкати его троха, — кто знае, на що еще може пригодити ся.

А мѣжъ тымъ Монголы готовили вже коней до ѡдѣзду. Максимъ, скованный за руки и за ноги въ тяжкѣ ланцухи, кровавый, простоволосый и зъ пошарпаною на шматки одежею, сидѣвъ на камени надъ рѣчкою, нѣ-

мый, въ затисненными зубами и въ роспукою въ серци. Передъ нимъ, на полю и въ вывозѣ, купами лежали неостывшій ще, пошматованій и кровю подплывшій трупы его товаришѣвъ и ворогѣвъ. Якъ щасливѣ были тѣ трупы! Они лежали такъ тихо, такъ сумирно на своѣй кровавоѣ постели, безъ гнѣву, безъ муки, безъ ворогованя. Они смѣялись теперь въ всякихъ путѣ и въ цѣлои силы великого Джингисхана, мѣжь тымъ коли его кусень велѣза зробивъ бездушнымъ внарядомъ въ рукахъ дикой самоволѣ, жертвою кровавой помсты! Якъ щасливѣ были трупы! Они, хочъ покалѣчені, носили на собѣ образъ и подобу людску, — а его отей пута въ однѣй хвили зробили скотиною, невольникомъ!

— Сонце праведне! — скликнувъ въ своѣй душевноѣ муцѣ Максимъ, — не-вжежь така твоя воля, щобъ я гинувъ у кайданахъ? Не вжежь ты такъ часто своимъ яснымъ усмѣхомъ витало дни мои радости на те, щобъ нынѣ такимже яснымъ усмѣхомъ повитати мое бездонне горе? Сонце, не-вжежь ты перестало бути добрымъ богомъ Тухольщины, а стало ся опѣкуномъ тыхъ лютыхъ дикарѣвъ?

А сонце смѣяло ся! Ясными, горячими лучами оно блискотѣло въ калужахъ крови, цѣлувало посинѣлі уста и глубоки раны трупѣвъ, крѣвъ котрѣ вытѣкавъ мовокъ, выстырчували дымячі ся людскі внутрости. И такимижъ ясными, горячими лучами оно обливало зелены лѣсъ и чудні запахущі цвѣты и высокі полонины, що купали ся въ чистѣмъ лазуровѣмъ етерѣ. Сонце смѣяло ся и своимъ божескимъ, безъучаснымъ усмѣхомъ ще дужше ранило роздерту Максимову душу.

**КАПИТАНЪ
АЛЕКСАНДРЪ
МОЦОВСКИЙ**

VI.

Дивный сонъ снивъ ся Захарови Беркутови. Здавалось ему, немовъ нынѣ ихъ дорѣчне свято „сторожа“, и вся громада зѣбрана докола камня при входѣ тухольской тѣснины: дѣвчата въ вѣнкахъ, молодцѣ въ музыкаю, всѣ въ празничныхъ чистыхъ строяхъ. Отсе онъ,

найстаршій вѣкомъ въ громадѣ, першій наближае ся до святого камня и починае молити ся до него. Якійсь таємничій, тревожній, болющій чутя опановують его сердце підчасъ молитвы: щось щемить его въ глубинѣ душѣ— и самъ онъ не знае, що такого. Онъ молитъ ся горячо; по двохъ-трехъ словахъ звичайной молитвы онъ одступае одъ приписанихъ зворотѣвъ; якась нова, горячѣйша, порываюча молитва плыне въ его устѣ; вся громада потрясена нею паде ниць на землю, и самъ онъ робить то само. Але слова не перестають плысти, темно робить ся кругомъ, чорні хмары покрывають небо, громы починають бити, блискавицѣ сарахкотять и обхапують цѣлый небозвѣдъ ослѣпляющимъ огнемъ, земля здрогае ся — и разомъ, звѣльна перехиляючись, святой камѣнь рушае ся въ мѣсця и въ страшнымъ ломотомъ валить ся на него.

— Що се може значити? пытавъ самъ себе Захаръ, роздумуючи надъ своимъ сномъ. Щастя чи нещастя? радѣсть чи горе? Але онъ не мѣгъ найти одповѣди на те питанє, тѣлько сонъ сей лишивъ по собѣ якесь важке прочуте, якусь хмару суму на Захаровѣмъ чолѣ.

Швидко справдилось те прочуте! Саме по полудни настигли страшні, несподѣвані вѣсти до Тухлѣ. Пастухи въ сусѣдной полонины прибѣгли безъ духу до села, голосячи, що бачили якусь бѣйку коло боярского дому, якусь громаду невѣснихъ чорныхъ людей и чули неврозумѣлі, роздираючі крики. Майже вся тухольска молодѣжь, уоружившись, въ що кто мѣгъ, побѣгла на мѣсце бою, але зупинила ся въ ѳддали, побачивши кроваве и трупами вкрыте побоовище а боярскій дѣмъ окруженный хмарою Монголѣвъ. Не було сумнѣву: всѣ молодцѣ, выслані для збуреня боярского дому, погибли въ нерѣвнѣй боротьбѣ въ тыми наѣздниками. Не знаючи, що дѣяти, молодѣжь тухольска вернула ся до села, розносячи всюды страшну, прошибаючу вѣсть. Почувши єѣ, затремтѣвъ старый Захаръ и гѣрка слеза покотила ся по его старечѣмъ лицю.

— Отъ и сповнивъ ся мѣй сонъ! прошептавъ онъ. Въ оборонѣ своего села полягъ мѣй Максимъ. Такъ оно

й треба. Разъ умирати кождому, але славно вмирати, се не кождому лучає ся. Не сумувати менѣ за нимъ, але радуватись єго долею.

Такъ потѣшавъ себе старый Захаръ, — але сердце єго щемѣло глубоко: надто сильно, всею силою своєї душѣ, ѡнъ любивъ свого наймолодшого сына. Але швидко ѡнъ скрѣпивъ ся духомъ. Громада кликала єго, потребувала єго рады. Товпами тисли ся люде, старі и молоді, за село, идъ тухольскѡй тѣснинѣ, за котрою такъ близько стоявъ страшный ихъ ворогъ. Першій разъ, ѡдъ коли Тухля засѣла, рада громадска зѡбрала ся нынѣ безъ звичайныхъ обрядѡвъ, безъ знамена, середъ брязку топорѡвъ та кѡсѣ, середъ на-пѡвъ тревожного, на-пѡвъ воєвничого гамору. Безъ порядку мѣшали ся старцѣ зъ молодцями, оружні зъ безъоружными, ба навѣть жѣнки снували сюды и туды помѣжъ громадою, допытуючись вѣстей про ворога або голосно оплакуючи своихъ погибшихъ сынѡвъ.

Що дѣяти? що починати? якъ боронити ся? — гуло въ народѣ — и одна думка переважала всѣ другі: выйти громадою передъ тѣснину и боронити ся ѡдъ Монголѡвъ до послѣднего. Особливо молодѣжь наставляла на те.

— Мы хочемо згинути, якъ наші братья погинули въ оборонѣ своего краю! — кричали молодцѣ. Тѡлько по нашихъ трупахъ вѡйдутъ вороги въ тухольску долину!

— Въ тѣснинѣ поробити засѣки и зъ нихъ разити Монголѡвъ! — радили старші.

Далѣ, коли гамѡръ троха втишивъ ся, заговоривъ Захаръ Беркутъ.

— Хоть то воєнне дѣло — не мое дѣло, и не менѣ старому радити о тѡмъ, до чого своихъ рукъ приложить не можу, — але все таки я думавбы, що не велика наша заслуга буде, коли ѡдобѣємо Монголѡвъ, особливо зваживши, що се намъ не такъ то и трудно зрѡбити. Сыны наші погибли зъ ихъ рукъ — кровь ихъ обагрила землю нашу и кличе насъ до пѡмсты. Чи пѡместимось мы на вѡрогахъ нашихъ, на нищителяхъ нашего краю, коли ѡдобѣємо ихъ ѡдъ своего села? Нѣ, а тѡлько, ѡдъ нашего

села одбити, они въ подвійною лютостю кинуть ся на другі села. Не одбити, але розбити ихъ, се повинна бути цѣль наша!

Громада въ увагою слухала слѣвъ свого бесѣдника, и молодѣжь, податлива на все нове и несподѣване, готова вже була пристати на ту раду, хочъ и не знала, якъ можна єѣ выконати. Але многі голоса старцѣвъ обѣзвались противъ неи.

— Не въ гнѣвъ тобѣ будь сказано, батьку Захаре, — заговоривъ одинъ громадянинъ, — але рада твоя, хочъ мудра и велику обѣцює славу, та несповнима для насъ. Слабій нашій силы, а монгольска сила велика. Ще не наспѣла помѣчь одъ другихъ верховиньскихъ и загѣрныхъ громадъ, а хочъ и наспѣе, то таки сила наша не выстарчить навѣть на те, щобъ окружити Монголѣвъ, не то вже, щобъ побороти ихъ въ отвертѣй битвѣ. А безъ того якъ мы розѣбѣємо ихъ? Нѣ, нѣ! За мала наша сила! Щастє наше, коли здужаємъ одбити ихъ одъ свого села и одвернути одъ сего шляху; розбити ихъ мы не маймо й надѣѣ!

Бачучи всю основнѣсть тыхъ закидѣвъ, Захаръ Беркутъ, хочъ въ бодемъ сердца готовъ бувъ покинути свою молодечо-горячу думку, коли въ тѣмъ двѣ несподѣвані подѣѣ значно пѣднесли настроѣй тухольской громады и змѣнили цѣле єи постановленє.

Долѣ селомъ улицею надѣйшли, одна за другою, при звукахъ трубъ та деревяныхъ тримѣтъ ажъ три громады уоруженои молодѣжи. Кожда громада несла напередъ себе боеву хоругвь; охочі, смѣлї ихъ пѣсенѣ лунали далеко по горахъ. Се йшла приобѣцяна Тухольцямъ помѣчь верховиньскихъ и загѣрныхъ громадъ. Хлопъ въ хлопа, мовъ рослї яворы, стали всѣ три громады довгими рядами передъ зѣбраною громадою и склонили хоругви на знакъ привитаня. Любо було глядѣти на тї здоровї, румянї лица, розгрѣтї мужною ѣдвагою и гордымъ почутємъ того, що имъ прїйдєсь заступати своими грудьми все, що найдорожше у нихъ на свѣтѣ, що на ихъ ѣдвагу, на ихъ оруже вложено велике дѣло. Радѣсный, громовый крикъ всѣхъ Тухольцѣвъ

стрѣтивъ ихъ приходъ; только матери, що саме нынѣ стратили своихъ сынѡвъ, варидали на видъ того найкрасшого цвѣту народного, котрый завтра може такъ само поляже скошенный и потоптанный, якъ полягли нынѣ ихъ ясны соколы. Защемѣло сердце и въ старого Захара Беркута, коли поглянувъ на тыхъ молодцѣвъ и подумавъ собѣ, якъ то пышно вызначувавсь бы середъ нихъ его Максимъ. Та нѣ, годѣ! мертвого не вернешь, а живой живе гадав...

Ще не стихла радѡсть изъ приходу тыхъ пожаданныхъ помѡчникѡвъ, ще громада не мала часу приступити до дальшой нарады, коли въ тѡмъ зъ противного боку, зъ лѣсовой прогалины, що була надъ тухольскою тѣсниною, показавъ ся новый и зовсѣмъ уже не сподѣванный гѡсть. На спѣненѡмъ, пообдиранѡмъ гиллями та колючками кони, припавши головою до его шии, щобъ швидше и беспечнѣйше ѣхати по лѣсѣ, не зачѣпаючись о галузе, ѣхала що кѡнь доскочить якась людина. Кто се такій бувъ — зъ далека годѣ було угадати. На нѣй бувъ овечій монгольскій кожухъ, обернений пелехами на верхъ, а на головѣ гарный бѡбровый каптуръ. Молодцѣ приняли прѣвѣжу людину за монгольского высланця и выступили проти неи зъ луками. Але выѣхавши зъ лѣса и наблизившись надъ стрѡмкѣй обрывѣ, по котрѡмъ треба було злавити въ тухольску долину, мнимый Монголъ злѣзъ изъ коня, скинувъ зъ себе кожухъ, и всѣмъ на диво показала ся женщина, въ бѣлѡмъ полотнянѡмъ, шовкомъ перетыканѡмъ шматю, зъ лукомъ за плечима а блисучимъ топѡрцемъ за поясомъ.

— Мирослава, дочка нашего боярина! закричали тухольскѣ молодцѣ, не можучи ѡдвести очей ѡдъ прекрасной, смѣлой дѣвчины. Але она очевидно и не дивила ся на нихъ, але лишивши своего коня тамъ, де зъ него злѣзала, живо почала озирати ся за стежкою, куды можна бы спустити ся въ долину. Швидко еи быстрые очи ѡдкрыли такую стежку, майже зовсѣмъ укрыту середъ широкого, чепѣргатого листа папороти и колючихъ ожинъ. Певнымъ крокомъ, мовъ ѡдъ роду до того при-

выкла, зѣйшла она стежкою въ долину и набливила ся до громады.

— Здоровѣ были, чесна громадо, — сказала она, злегка паленѣючи. Я спѣшила звѣстити васъ, що Монголы надходятъ, передъ вечеромъ ту будутъ, то щобъ вы приготовили ся, якъ ихъ принять.

— Мы знали се, — загули голоса въ громады, — се намъ не новина.

Голосы були рѣзкі, непріязні дочцѣ поганого боярина, черезъ которого тѣлько молодцѣвъ погібло. Але она не образила ся тою рѣзкостью, хочъ очевидно почула єѣ. — Тымъ лѣпше для мене, що вы вже приготовані, — сказала она. А теперъ прошу вказати менѣ, де ту Захаръ Беркутъ.

— Ось я, дѣвчино, — сказавъ старый Захаръ, наближаючись. Мирослава довго, зъ увагою и зъ пошанованемъ глядѣла на него.

— Позволь, чесный батьку, — заговорила она тремтячимъ зъ внутрѣшного зрушеня голосомъ, — сказати тобѣ попередъ усе, що сынъ твоѣй живой и здоровъ.

— Мѣй сынъ! — скрикнувъ Захаръ, — здоровъ и живой! О Боже! Дежъ ѡнъ? Що зъ нимъ дѣе ся?

— Не лякай ся, батьку, тои вѣсти, котру скажу тобѣ. Твоѣй сынъ въ монгольскѣй неволи.

— Въ неволи? — скрикнувъ, мовъ громомъ прошибленный Захаръ, — нѣ, то не може бути! Мѣй сынъ радше дастъ на куснѣ порубати ся, а нѣжъ взяти себе въ неволю. Се не може бути! Ты хочешъ залякати мене, недобра дѣвчино!

— Нѣ, батьку, — я не лякаю тебе, — оно справдѣ такъ. Я-жъ теперъ прямо зъ монгольского табору, бачила єго, говорила зъ нимъ. Силою и пѣдступомъ взяли єго, вковали въ зелѣзні пута. Хочъ безъ раны, а весь облитый бувъ кровю ворогѣвъ. Нѣ, батьку, — твоѣй сынъ не подавъ имя твоє въ неславу!

— И щожъ ѡнъ говоривъ тобѣ?

— Казавъ менѣ йти до тебе, батьку, потѣшити тебе въ твоѣй самотѣ и тузѣ, стати тобѣ за дочку, за ди-

тину, бо и я, батьку — (тутъ голосъ еи ще дужше затремтѣвъ) — и я сирота, я не маю ѡтця!

— Не маешъ ѡтця? Не вжежъ Тугаръ Вовкъ погибъ?

— Нѣ, Тугаръ Вовкъ живой, але Тугаръ Вовкъ переставъ бути моимъ батькомъ ѡдколи.... зрадивъ.... свѣй край и приставъ... въ службу Монголѡвъ.

— Сего можъ було и надѣяти ся, — ѡдкававъ по-нуро Захаръ.

— Теперъ я не можу уважати его батькомъ, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ты моимъ ѡтцемъ! прійми мене за дитину! Нещасный сынъ твоѣй просить тебе о то моими устами.

— Мѡй сынъ! мѡй нещасный сынъ! стогнавъ Захаръ Беркутъ, не пѡдводячи очей на Мирославу. Кто мене потѣшитъ по его стратѣ?

— Не бѡй ся, батьку, — може ѡнъ еще не страченный, може намъ удасть ся выдобути его на волю. Слухай лишень, що наказувавъ менѣ Максимъ!

— Говори, говори! — сказавъ Захаръ, поглядаючи зновъ на ню.

— інъ радивъ тухольскѡй громадѣ не спиняти Монголѡвъ передъ тѣсниною, а впустити ихъ въ кѡтловину. Тутъ можна ихъ обступити и вырубати до послѣднего, а коли нѣ, то выморити голодомъ. Треба тѡлько поробити засѣки въ вывозѣ при водопадѣ и по-выносити въ села все добро громадске, все збѡже, весь хлѣбъ, всю худобу, а ѡтакъ замкнути ихъ тутка въ всѣхъ бокѡвъ. Ту — казавъ Максимъ — побѣдите ихъ або нѣде инде! Такъ радивъ Максимъ.

Вся громада зъ напруженою увагою слухала Мирославиной бесѣды. Глубока мовчанка залягла надъ всѣми, коли стихли еи слова. Тѡлько Захаръ гордо и радѡсно выпрямивъ ся, а далѣ зъ простертыми раменами наблизивъ ся до Мирославы.

— Доню моя! — сказавъ ѡнъ, — теперъ я бачу, що ты варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдивѣ слова мого сына, — въ нихъ вѣе его смѣлый духъ! Тыми словами ты здобула мое батькѡвске серце! Теперъ

я лекше ѿджалую сына, коли небо послало менѣ замѣсть него таку доньку!

Голосно ридаючи кинула ся Мирослава въ его обняти.

— Нѣ, батьку, не говори такъ, — сказала она. Сынъ твоѣй не буде страченный, — ѿнѣ повернесь тобѣ назадъ. Ѿнѣ ще нынѣ вечеръ тутъ буде разомъ въ ордою, и коли Богъ поможе намъ розбити вѣ, то чей мы и его освободимо.

Въ той хвили въ тѣснинѣ давъ ся чути крикъ тухольскихъ вартовыхъ: Монголы! Монголы! — и въ слѣдъ за тымъ прибѣгли вартовѣ, голосячи, що Монголы въ незличимѣй силѣ показали ся въ долині надъ Опоромъ. Тутъ приходилось рѣшати ся живо, що дѣяти и якъ боронити ся. Захаръ Беркутъ ще разъ обставъ за тымъ, щобъ впустити Монголѣвъ въ тухольску кѣтловину и тутъ обскочивши ихъ вырѣзати або выморити всѣхъ до ноги. >

Теперь уже не раздавали ся голоса противнѣй той радѣ, — и швидко громада рѣшила ся. Всѣ вергли ся до своихъ хатъ, чтобы хоронити свое добро въ лѣсы. Сторонскѣй молодцѣ сейчасъ рушили на противный бѣкъ долины идъ водопадови, щобъ поробити засѣки въ вывозѣ и не дати туды Монголамъ пройти. Страшный розрухъ зробивъ ся въ селѣ. Крикъ, розказы и запытаня, рыкъ волѣвъ и скрипъ деревяныхъ колѣсницъ о двоухъ колесахъ раздавали ся въ всѣхъ усюдѣвъ, глушили слухъ и лунали по горахъ. Сумно прощали Тухольцѣ свои хаты и подвѣря и огороды и засѣянѣ нивы, котрѣ нынѣ ще мала зруйнувати и столочити страшна монгольска залива. Матери несли и вели своихъ плачущихъ дѣтей, батьки гнали худобу, везли на возахъ домашный спрятокъ, мѣшки въ хлѣбомъ и одежею; курява стояла надъ селомъ; тѣлько потѣкъ срѣблистою водою шумѣвъ собѣ якъ звичайно, и старый величезный Сторожъ при входѣ въ тухольску тѣснину стоявъ понуро, опущенный, сумовитый, немѣвъ жалѣючи своихъ дѣтей, що покидали сесю гарну долину, немѣвъ нахиляючись въ сторону тѣснины, щобъ своимъ велитнымъ, камянымъ тѣломъ заставить имъ дорогу. Засумувалась и стара липа на

копнѣмъ майданѣ за селомъ, — а ревучій водопадъ переливаючись въ кармазиновыхъ лучахъ заходячого сонця, недвижнымъ, кровавымъ стовпомъ стоявъ надъ опустѣлою тухольскою кѣтловиною.

Вже зовсѣмъ опустѣло село. Хаты потонули въ вѣчѣрнѣмъ туманѣ; курява уляглась по дорозѣ; замовкли голоса и крики, немовъ ѡдвѣчна пустыня пожерла все житя сеи долины. Сѣдало сонце за тухольскій горы, тонучи въ легенькій червоній хмары; темнѣ смерековій лѣсы докола Тухлѣ шептали тихо, таємничо, немовъ передавали собѣ якусь зловѣщу новину. Тѣлько земля, не знати чому, глухо стугонѣла и стогнала; воздухъ, хочъ ясный и погѣдний, тремтѣвъ якимсь дивнымъ, змѣшанимъ гомономъ, ѡдѣ котрого дрожь проймала и найсмѣлѣйшого. А далеко-далеко по лѣсахъ, въ глубокихъ темныхъ ярахъ, мѣжъ недоступными ломами были вовки, гавкали уриванимъ голосѣмъ лисы, бегетѣли оленѣ, рычали туры. А въ селѣ такъ тихо, такъ мертво! А на небѣ такъ ясно, такъ погѣдно! Але нѣ! Ось наразъ щезло сонце за чорною, живою хмарею, котра стѣною тягне въ заходѣ, наповняючи воздухъ дикимъ верескомъ и спускаючись надъ Тухлею. Се вѣщуны и неѡдступнѣ спутники орды, гайвороны та круки, тягнуть незличимыми стадами, чуючи поживу. Зловѣще птаство билось въ воздухѣ, розривалось плахтами и металось, мовъ хмары битѣ бурею. Тухольскій сумирнѣ стрѣхи ѡдѣразу вкрыли ся чорными гѣстями, а гамѣръ ихъ клеко-тѣвъ, мовъ кипятѣкъ въ величезнѣмъ кѣтлѣ. Нѣмо, недвижно стоячи надъ стрѣмкими берегами своєї кѣтловины, глядѣли Тухольцѣ на погане птаство и въ душѣ проклинали тыхъ вѣщунѣвъ смерти и руины.

Але живо видѣ змѣнивъ ся. Мовъ черезъ прорву въ тамѣ валить ся ѡсѣнна повѣнь, такъ почали въ кѣтловину валити ся чорнѣ почвары въ страшенимъ крикомъ. Ряды тисли ся за рядами, безъ кѣнца и вину; мовъ вода пѣдъ водопадомъ, такъ они зупиняли ся, вѣйшовши въ тѣснины, уставляли ся въ довжезнѣ ряды, посували ся звѣльна, безъ опоры заливаючи пуста рѣвнину. Передѣмъ, дорогою, вѣхавъ на бѣлѣмъ кони стра-

пный велить, Бурунда-бегадиръ, а обѣчь него другій меншій вѣдець — Тугаръ Вовкъ.

Звѣльна вѣхали они напередъ, немовъ що хвилѣ на-дѣялись нападу въ села. Але нападу не було, село лежало, мовъ пѣсля чумы. Зъ страшнымъ крикомъ кинули ся першій ряды Монголѣвъ на хаты, щобъ по своему звичаю рѣзати, рабувати, — але рѣзати не було кого, хаты були пусті. Зъ лютымъ крикомъ кидались Монголы ѡдъ хаты до хаты, вывалюючи дверѣ, руйнуючи плоты и лѣсы, розбиваючи дѣжки и плетѣнки, розва-люючи печѣ. Але вся ихъ лютѣсть була дарма, — въ селѣ нѣкто не показувавъ ся.

— Проклятї псы! — говоривъ Бурунда до Тугара Вовка, — зачули насъ, поховали ся!

— Чи заночуемъ ту, бегадире? — спытавъ Тугаръ Вовкъ, не ѡдповѣдаючи на замѣтку бегадира.

— Поки не стрѣнемось зъ тыми псами, поти не можемо ночувати, — ѡдказавъ Бурунда. Веди насъ до виходу зъ сеи ямы! Треба забезпечити собѣ вихѣдъ!

— Выхѣдъ беспечный, — успокоювавъ Тугаръ Вовкъ, хочъ и самому якось нѣяково було бачити, що всѣ Тухольцѣ такъ чисто вынесли ся зъ села. И хочъ успокоювавъ бегадира, то все таки просивъ его крикнути на вѣйско, щобъ покинуло шукати добычѣ и спѣшило къ выходови. Неохѣтно пѣшли першій ряды монгольской орды, мѣжъ тымъ коли задній все ще тисли ся черезъ тѣснину, чимъ разъ густѣйше заливаючи кѣтловину.

Ось уже чѣльный ѡдрядъ вийшовъ изъ села и спѣшивъ до вывозу, выкутого въ скалѣ. Зъ долины нѣчого не видно було въ вывозѣ и беспечно пѣдѣйшли Монголы ажъ пѣдъ стрѣмку камяну стѣну, въ котрѣй прокутый бувъ вивѣзъ. Коли въ тѣмъ разомъ зъ верху стѣны по-сыпалось величезне камѣне на Монголѣвъ, друхочучи и розбиваючи ихъ. Зойкѣ напасникѣвъ, раненыхъ и пова-леныхъ на землю вдаривъ пѣдъ небо. Закракала хижа птиця надъ своими жертвами. Вже напасники почали пырскати въ задъ и въ боки, коли въ тѣмъ Бурунда и Тугаръ Вовкъ зъ голыми шаблями кинулись имъ на въ переймы.

— Куды вы, безумні? — рычавъ ярымъ туромъ Бурунда. Ось передъ вами вхѣдъ до вывозу: туды за мною!

И пхаючи передъ собою цѣлу товпу, ѡнъ кинувъ ся въ темне гирло вывозу. Але ту чекала напасникѡвъ добра стрѣча. Градомъ посыпалось камѣне на ихъ головы и не одному зъ воякѡвъ Джингисхана кровь залила очи, мозокъ брызнувъ на камяні стѣны зъ разбитого черепа. Мовъ зъ пекла, ревнули крики и стоны зъ темного вывозу, але понадъ ними все голоснѣйше гримѣвъ голосъ Бурунды: Далѣ, заячій серця, далѣ за мною! — и нові роты помимо нового граду камѣня поперли ся въ вивѡзъ.

— Далѣ горѣ вывозомъ! — кричавъ Бурунда, щитомъ заслонючись ѡдъ спадаючого зъ горы камѣня.

Мѣжъ тымъ Тугаръ Вовкъ, побачивши на версѣ берега громадку молодцѣвъ, велѣвъ стоячимъ передъ вывозомъ Монголамъ сыпнути на нихъ стрѣлами. Зойки роздалися на горѣ — и голосно завыли зъ радости Монголы. Але за своихъ трехъ раненыхъ тухольскій молодцѣвъ зъ подвѣйною лютостю почали кидати величезными плитами на нападаючихъ. Тѣлькожъ се все не булобъ стримало завзятого Бурунду, колибъ въ серединѣ, на скрутѣ вывозу, не показала ся несподѣвана завада: вивѡзъ заваленый бувъ ажъ до верху величезнымъ камѣнемъ. А ту Тухольцѣ нападали чимъ равъ лютѣйше, камѣне сыпалось, мовъ градъ, Монголы падали оденъ за другимъ, — и Бурунда побачивъ въ кѡнци, що дарма его завзятость, бо пройти туды годѣ, поки не удасть ся сшибнути Тухольцѣвъ зъ верху.

— Назадъ! — крикнувъ Бурунда, и невеличка решта Монголѡвъ, що остала ся зъ нападавщою товпою, безъ духу, мовъ камѣнь зъ пращѣ, вылетѣла зъ вывозу.

— Вивѡзъ заваленый! — сказавъ важко дышучи Бурунда до боярина, обтираючи собѣ пѡтъ и кровь зъ лица.

— Покиньмо ихъ на нынѣ, нехай тѣшатъ ся! — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— Нѣ, — скрикнувъ Бурунда, зъ погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого Джингисхана не

вмѣють одкладати дѣла на завтра, коли можна его зроби́ти нынѣ!

— Але щожъ ту нынѣ зробимо? — спытавъ Тугаръ Вовкъ, поглядаючи въ дрожю въ темне гирло вивозу, въ котрого ще выдобували ся страшнѣйшїе стоны смертельно раненыхъ, недобитыхъ Монголѣвъ.

— Зогнати тыхъ псовъ одтамъ въ горы! — крикнувъ люто Бурунда, указуючи рукою на хребетъ скалистого берега. — Драбинъ сюда! Переднїй на драбины, а заднїй одганяй ихъ стрѣлами. Побачимо, чїя возьме!

Зъ поблизькихъ хатъ понаношено драбинъ и за радю Тугара Вовка позбивано ихъ повперечными жердками немовъ въ широку стѣну. Тухольцѣ въ горы придивлялися тѣмъ роботѣ спокѣйно. Ось уже Монголы въ крикомъ подняли свою збѣрну драбину и поперли еѣ до камѣнной стѣны. Камѣнемъ, стрѣлами и рогатинами стрѣтили ихъ Тухольцѣ, але не вдѣляли нѣчого Монголамъ, бо коли оденъ та другїй и павъ пораженный смертельно, то прочїе двигали велику драбину дальше, а на мѣсце впашого прискакували свѣжїе. А въ тѣмъ заднїй ряды Монголѣвъ пустили въ гору свои стрѣлы и присилували Тухольцѣвъ подати ся въ задъ. Страшна драбина живо наближала ся до стѣны. Тревога почала опановувати Тухольцѣвъ...

Недалеко одъ побовища, захищений камяною брылою одъ стрѣлъ, сидѣвъ на соломѣ Захаръ Беркутъ, ваятый при раненыхъ. Онъ повыймавъ имъ въ ранѣ стрѣлы, повывывавъ раны при помочи Мирославы и заходивъ ся перевязувати ихъ, поприкладавши якоисъ скусно прилаженной живицѣ, коли въ тѣмъ деякїе заляканїе вояки прибѣгли до него, сповѣщаючи о небезпеченствѣ.

— Щожъ я вамъ, дѣточки, пораджу? сказавъ старый, але Мирослава схопила ся въ мѣся и побѣгла оглянути небезпеченство.

— Не бѣйте ся! — сказала она Тухольцямъ, — живо мы поворожимо имъ! Нехай собѣ стрѣляютъ, — а вы ратища въ руки и плазомъ до долу! Ажъ коли переднїй покажутъ ся до половины на горѣ, тодѣ разомъ

на нихъ! Самѣ они заслонятъ васъ ѿ стрѣлъ, а обаливши переднихъ, вы обалите и заднихъ. Сумерки спріяють намъ, и ѿбѣивши ихъ симъ разомъ, мати будемо спокѡй на всю нѡчь.

Безъ слова опоры попадали Тухольцѣ ниць до долу, похапавши ратища въ руки. Стрѣлы ще сыпались якійсь часъ, а ѡтакъ перестали — знакъ, що передный рядъ почавъ спинати ся горѣ драбиною. Духъ въ собѣ запираючи, лежали Тухольцѣ и дожидали вороговъ. Ось чути вже скрипъ щеплѣвъ, сапане мужѣвъ, бряжкѡтъ ихъ оружя — и звѡльна, несмѣло выринають передъ очима лежачихъ мохнатѣ чалмы, а пѡдъ ними чорнѣ, страшнѣ головы зъ маленькими, блискучими очима. Очи тѣ тревожно, несхибно, мовъ заклятѣ глядять на лежачихъ Тухольцѣвъ, але головы пѡддвигаютъ ся выше, чимъ разъ выше, вже пѡдъ ними виднѣють ся рамена, плечѣ окрытѣ мохнатыми кожухами, широкѣ груди, — и въ тѡй хвили зъ страшнымъ крикомъ зрываютъ ся Тухольцѣ, и ратища ихъ разомъ, глубоко тонуть въ грудяхъ напасникѡвъ. Крикъ, ревѡтъ, замѣшане, ту и тамъ судорожнѣ рухи, ту и тамъ коротка боротьба, проклятя, стоны — и мовъ тяжка лавина валить ся ворогъ долѣ драбиною до долу, обалюючи за собою слѣдуючѣ ряды, — а на тоту куцу живыхъ и мертвыхъ, безъ ладу змѣшанныхъ, кровавыхъ, трепечучихъ и ревучихъ тѣлъ людскихъ валять ся зъ горы величезнѣ брылы камѣня — и понадъ всѣмъ тымъ пекломъ, на-пѡвъ закрытымъ заслоною нѡчи, выдвигаетъ ся въ гору радѡсный окликъ Тухольцѣвъ, жалѡбне выте Монголѡвъ и гремѣчѣ страшнѣ проклятя Бурунды-бегадира. Той скакавъ по майданѣ, мовъ скаженный, рвучи собѣ волосе зъ головы, а въ кѡнци, не тямлячись зъ лютоисти, зъ голою шаблею прискочивъ до Тугара Вовка.

— Псе блѣдолицый! — кричавъ ѡнъ, скрегочучи зубами, — подвѡйный зраднику, — се твоя вина! Ты запровадивъ насъ въ сесю западню, ѡдки мы выйти не можемо!

Тугаръ Вовкъ поломѣвъ спалахнувъ на таку мову, якои ѡнъ ще не чувъ ѡдъ роду. Рука его мимоволѣ вхо-

пила за шаблю, але въ тѣй хвилѣ щось такъ глубоко, такъ важко заболѣло его въ серци, що рука ослабла, упала, мовъ глиняна, и ѡнъ похиливши лице и затишнувши зубы, сказавъ придушенымъ голосомъ:

— Великій бегадире, несправедливый твоѣй гнѣвъ на вѣрного слугу Джингисхана. Я не виненъ тому, що тѣ смерды опирають ся намъ. Вели розложити ся войску на нѣчь и ѡдпочити, а завтра рано самъ побачишь, що они пырнутъ передъ нашими стрѣлами, якъ сухе листя осѣнне передъ подувомъ вѣтру.

— Ага, такъ! — крикнувъ Бурунда, — щобъ они по-ночи напали на насъ въ хатахъ и порѣзали войско наше!

— То вели спалити хаты и ночувати войску пѡдъ голымъ небомъ!

— Все ты хитро говоришь, щобъ ѡдвернути моѣй гнѣвъ, щобъ скинути зъ себе вину! Але нѣ! Ты запровадивъ насъ сюда, ты мусишь и вывести насъ, и то вразъ завтра, безъ страты часу и людей! Чуешь, що моваю? Такъ мусить статись, або горе тобѣ!

Дармо Тугаръ Вовкъ запевнявъ дикого бегадира, що ѡнъ не всему виненъ, що ѡнъ радивъ, якъ по его думцѣ було найлѣпше, що рада начальникѡвъ монгольскихъ пристала на его слова, що нѣякій провѡдникъ не може ручити за неспѡдѣванѣй пригоды; якѣ лучають ся по дорозѣ, — все то ѡдскакувало ѡдъ переконаня Бурунды, мовъ горохъ ѡдъ стѣны.

— Добре, боярине, — сказавъ ѡнъ въ кѡнци, — я зроблю по твому, але завтра все таки ты мусишь отворити намъ дорогу зъ сеи западнѣ, а нѣ, то горе твоѣ! Се мое послѣдне слово. Жду дѣлѣ, а не слѡвъ твоихъ.

И ѡнъ зъ погордою ѡдвернувъ ся ѡдъ боярина и пѡшовъ до своихъ Монголѡвъ, могучимъ голосомъ розказуючи имъ вразъ зъ всѣхъ кѡнцѣвъ пѡдпалити село и очистити рѡвнину зъ всего, що могло бы служити ворогови покрывкою для нѣчного нападу. Радѡсно закричали Монголы — они давно вже ждали такого наказу. Разомъ зъ всѣхъ бокѡвъ запалала Тухля, прорываючи огненными языками грубу пѡтьму, що залягла надъ нею.

Дымъ бовдурами покотивъ ся до долу и вкрывъ долину. Стрѣхи трѣщали, влизувані кровавою поломѣню. Изъ стрѣхъ бухавъ огонь въ гору, немовъ то присѣдавъ, то пѣскакувавъ, хочачи досягнути до неба. Часомъ зновъ ѡдъ подуву вѣтру поломѣнь стелила ся плазомъ, золотѣла ся искрами, меркотѣла, фильовала мовъ огняне озеро. Грохѣтъ упадаючихъ крокъѡвъ и стѣнъ роздававъ ся глухо по долині; стѡжки збѡжа и сѣна выглядали, мовъ купы розжареного угля, въ середины котрыхъ де-де пролизували ся бѣляві огняні пасма; дерева горѣли, мовъ свѣчки, високо въ воздухъ выкидаючи огнисте, горюче листѣ, мовъ роѣ золотыхъ мотыльѡвъ. Цѣла тухольска долина выглядала теперь мовъ пекло, залите огнемъ; въ дикимъ верескомъ гуляли и бѣгали кругъ пожару Монголы, вкидаючи въ огонь все, що тѡлько попадалось имъ пѡдъ руки. Зъ жалѡбнымъ стѡномъ грохнула до долу пѡдтѣта монгольскими сокирами прастара липа, свѣдокъ громадскихъ копныхъ зборѡвъ. Воздухъ въ тухольскѡй кѡтловинѣ розѡгрѣвъ ся, мовъ справдѣ въ кѡтлѣ, и живо схопивъ ся въ гѡръ страшный вѣтеръ, що курбеливъ искрами, рвавъ горючу солому и головнѣ та кидавъ ними, мовъ огненными стрѣлами. Потѡкъ тухольскій першій разъ ѡдъ роду побачивъ такій блескъ; першій разъ розгрѣвъ ся въ своѣмъ холоднѡмъ камянѡмъ ложи. Може годину тревавъ пожаръ, котрому въ высокихъ берегѡвъ, нѣмо, въ выразомъ безсильной жалобы придивляли ся Тухольцѣ. Тодѣ Монголы почали гасити недогарки, вкидаючи ихъ въ потѡкъ и заходились окопувати свѡй табѡръ широкимъ ровомъ. Посередъ табору въ однѡй хвили выставлено шатры для старшинъ, — проче вѡйсکو мало ночувати пѡдъ голымъ небомъ, на розгрѣтѡй пожаромъ земли.

И вновъ темнѣло ся въ тухольскѡй кѡтловинѣ. Монголы радо були-бъ пороскладали огнѣ въ табѡрѣ, але сего годѣ було вробити: ажъ теперь они нагадали собѣ, що пожаромъ опустошили цѣлу рѡвнину, и все, що тѡлько могло згорѣти, згорѣло або поплыло долѣ потокомъ. Прійшлося спати вѡйску и стояти вартѣ на потемки, — ровы навѣтъ не выкопано такъ глубоки, якъ

треба, бо вже зовсімъ було стемнѣло ся. Гнѣвный, недоволенный, мовъ чорна хмара, ходивъ Бурунда по таборѣ, оглядаючи окопы и варты коло нихъ поставлені, перекликаючись зъ начальниками и выдаючи наказы, якъ пильнувати ся нѣчного нападу. Уже пѣвночь була близька, коли въ таборѣ потроха втихло: тѣлько крики вартowych и ревъ водопаду перерывали загальну тишу.

Тѣлько въ однѣмъ мѣсци монгольскаго табору блищало ся свѣтло: се горѣла-палахкотѣла смоляна походня въ шатрѣ Тугара Вовка. Бѣлявый огникъ мигкотѣвъ и шкварчавъ и дымивъ, пожираючи растоплену смолу и кидаючи непевне, понуре свѣтло на внутро боярскаго намета. Пусто и непривѣтно було въ наметѣ, такъ само, якъ теперь въ души Тугара Вовка. Онъ ходивъ по наметѣ, занятый важкими думами. Згѣрднѣ слова Бурунды пекли его горду душу. Они були, мовъ ударъ въ лице — разомъ блысло въ очехъ у боярина и разомъ побачивъ онъ, на яку ховзку попавъ ся дорогу.

— Пета обѣцявъ менѣ ласку Джингисхана, — воркотѣвъ онъ, — а сей поганецъ трактує мене якъ пса. Не вжежь таки я слуга ихъ, найнижшій изъ слугъ сего невольника? Пета обѣцявъ менѣ всѣ горы въ дѣдицтво, велике карпатске княжество, а Бурунда гровить менѣ не знати чимъ. И онъ мѣгбы додержати слова, проклятый! Щожъ, чи пѣдлагати ему? А вжежь! я въ его рукахъ! я невольникъ, якъ сказавъ той поганецъ Максимъ! Та отъ нагадавъ я про Максима, — де онъ? Чи не можна въ нимъ зрѣбити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна-бъ — отъ напримѣръ его самого промѣняти за вольный вихѣдъ изъ сеи западнѣ? Се думка добра!

И онъ покликавъ двоухъ Монголѣвъ, що лежали близь его шатра, и велѣвъ имъ найти и припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пѣшли Монголы — здавалось, що воздухъ тухольскои долины не спрѣявъ якомъ острѣй дисциплинѣ монгольскоѣ....

Але дежь бувъ Максимъ? Якъ жилось ему въ неволи?

Максимъ сидѣвъ насередѣ тухольской улицѣ, ско-
 ваный въ тяжкій ланцухи, якъ разъ проти своєї бать-
 кѣвской хаты, лицемъ обернений до того подвѣря, на
 котрѣмъ онъ гулявъ хлопчиною и ходивъ, ще вчора,
 вольный, занятый щоденною працею, а по котрѣмъ нынѣ
 сновали ся товпы гидкихъ Монголѣвъ. Его привезли
 сюда на кони, а коли прійшовъ наказъ ту зупинити ся
 и спалити село, его скинули зъ коня на улицу. Нѣкто
 до него не туравъ ся, не пильнувавъ его, але о утѣ-
 каню не було и мовы, бо товпы Монголѣвъ разъ въ разъ
 сновали ся докола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за
 добычею. Максимъ не знавъ, що кругъ него дѣе ся и
 сидѣвъ неподвижно на дорозѣ, мовъ камяный милевый
 знакъ. Въ головѣ его було пусто, думки не клеили ся
 до купы, навѣть вражѣня не хотѣли вязати ся въ оденъ
 суцѣльный образъ, тѣлько миготѣли та перхали попе-
 редъ его очи, мовъ сполошені чорні птицѣ. Онъ одно
 тѣлько чувъ выравно, що ланцухи тиснуть его, мовъ зе-
 лѣзні, холодні гадюки, и що они высыпають всю силу
 зъ его тѣла, всѣ думки зъ его мозгу.

Наразъ зажеврѣлось кругомъ, дымъ бовдурами по-
 валивъ по дорозѣ и вкрывъ Максима, жручи его очи,
 запираючи въ нѣмъ духъ. Се горѣла Тухля. Максимъ
 сидѣвъ передъ пожаромъ и не поворухнувъ ся. Вѣтеръ
 закрутивъ дымомъ, сыпавъ на него искрами, бухавъ го-
 рячимъ воздухомъ, — Максимъ немовъ не чувъ всего
 того. Онъ радъ бы бувъ разомъ згинуты, полетѣти въ
 воздухъ оттакою золотою искрою и згаснути тамъ, въ
 яснѣмъ холоднѣмъ воздухѣ, близъ золотыхъ зѣрокъ. Але
 пута, пута! Якъ они теперъ страшно тисли его!... Ось
 и его батькѣвская хата заняла ся, поломѣнь бухнула по-
 пѣдъ дахъ, обвила ся огняною змією попередъ ѡкна, за-
 вирнула дверима до хаты и выгнала ѡдтамъ величезный
 бовдуръ дыму, щобъ ѡдтакъ самѣй поселити ся въ Бер-
 кутовѣмъ житлѣ. Мовъ мертвый глядѣвъ Максимъ на
 пожаръ: ему здавалось, що въ его груди щось обрыває
 ся, щось палахкоче и ные; а коли грохнуло пожарище,
 повалила ся крыша, розсѣли ся угла его рѣдной хаты
 и бухнуло зъ жарущою огняною масою цѣле море искоръ

пôдъ небо, — Максимъ скрикнувъ болѣзною и зôрвавъ ся на рôвнѣи ноги, щôбъ бѣчи кудысь, ратувати щôсь, — але поступившись всего оденъ крокъ, безсильный, мовъ пôдкошений упавъ на землю и зомлѣвъ.

Вже потухъ пожаръ, повѣяло горячимъ, гôркимъ дымомъ по долинь, вже затихъ крикъ боевый Монголôвъ, щô пôдъ проводомъ Бурунды и Тугара Вовка рѣзались въ Тухольцями при вывозѣ, вже прояснилось и вызвѣздалось нôчне небо надъ Тухольщиною и спокôйно зрôбило ся въ монгольскôмъ таборѣ, а Максимъ все ще лежавъ, мовъ мертвый насередъ дороги, проти згарищъ своєї рôднои хаты. Зорѣ жалôбно глядѣли на его блѣде, кровавыми пасмугами вкрыте лице; груди его ледво-ледво пôднимали ся — единый знакъ, щô се лежавъ живой чоловѣкъ, а не трупъ. Въ такôмъ положеню нашли его и Монголы и въ разу дуже злякали ся, думаячи, щô вже неживый, щô задусивъ ся въ пожарѣ. Ажъ коли бриснули на него водою, обмыли его лице и дали ему напiti ся, ôнъ глипнувъ очима и позирнувъ кругъ себе.

— Живый! живой! — завыли радôсно Монголы, и нетямного, ослабленого пôдхопили попôдъ руки и помчали до шатра боярина.

Ажъ злякавъ ся Тугаръ Вовкъ, побачивши ненависного собѣ молодця въ такôмъ страшнôмъ и оплаканôмъ станѣ. Свѣжо промыте лице було блѣде-блѣде, ажъ зелене, губы попукались изъ жару и спраги, очи були червонѣи ôдъ дыму и тусклѣи, мовъ склянѣи, ôдъ утомы и душевной муки, ноги дрожали пôдъ нимъ, мовъ пôдъ столѣтнимъ дѣдомъ, а постоявши на нихъ хвилину, ôнъ не мôгъ довше удержати ся и сѣвъ на землю. Монголы ôддалили ся; бояринъ довго, нѣмо, въ задумѣ глядѣвъ на Максима. За щô ôнъ ненавидѣвъ того чоловѣка? за щô накликавъ на его молоду голову таке страшне горе? Чому не велѣвъ ôдъ разу убити его, але выдавъ его на повôльну, а всежь таки неохôбну смерть — бо сежь предѣнь певна рѣчь, щô Монголы не выпустять его въ своихъ рукъ живого, але скоро имъ навкучить ся таскати его въ собою, зарѣжуть якъ худобину и покинуть середъ шляху. И за щô ôнъ такъ зненавидѣвъ сего бѣдного

хлопця? Чи за те, що він уратував життя его доньці? Чи може за те, що она полюбила его? Чи его правдиво рицарську сміливість і відвертість? Чи може за те, що він хотів зрівняти ся з ним? Отжеж тепер зрівняли ся: оба они невольники і — оба нещасливі. Тугарь Вовк чув, що гнів его до Максима якось тухне, мов пожар, котрому не стало вже дров. Він і вперед уже, сейчас по взятю Максима до неволі, старався піддобритись до него, не из співчуття, а з хитрости, але Максим не хотів і слова говорити до него. Правда, боярин давав ему такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив ему перейти в службу Монголів, вести их через горы і обіцявав ему за те велику надгороду, а в противному разі грозив, що Монголы забьют его. — Нехай бьют! — се було єдине слово, яке чув боярин з Максимових уст, тількиж диво, що і тоді вже те горде слово, свідчає о твердості Максимової вдачі і о его великій любові до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось ему. Тепер же він чув wyraźnie, що щось мов крига тав в его серці; тепер, на згарищах вольної Тухли, він зачинав розуміти, що Тухольці поступали зовсім розумно і право, а сердце его, хоч засліплєне жадобою власти, все таки не було ще на тільки глухе на голос сумління, а-щоб не признати сего. Все то передумав боярин нині і вже зовсім иншими очима і з иншим сердцем глядів він на сидячого в наметі, на-пів мертвого, нужденного Максима. Він приступив до него, взяв его за руку і хотів підвести та посадити его на стільці.

— Максиме! — сказав він лагідно, — що се сталося з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабым голосом Максим, — дай мені умерти в спокою!

— Максиме, хлопча, одки тобі думки про смерть? Я мркую, якби то его зробити вільним, а він про смерть! Встань, усядь ту на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де об чом.

Хоч Максим на половину не розумів а на по-

ловину не вѣривъ словамъ и добротѣ боярина, то всежь таки ослаблене его и голодъ и утома надто голосно домагали ся для его тѣла покрѣпленя, а-щобъ онъ мѡгъ ѡдкинути боярску гостиннѡсть. Кубокъ огнистого вина ѡдъ разу освѣживъ его, немовъ розбудивъ его живу силу до нового житя; кусень печеного мяса утишивъ его голодъ. Поки онъ ѣвъ, бояринъ сидѣвъ проти него, додаючи ему ласкавыми словами ѡдваги и охоты до житя.

— Дурный хлопче, — говоривъ онъ, — такимъ якъ ты треба жити, а не о смерти думати. Житє — дорога рѣчь, и за нѣякій скарбы его не купишь.

— Житє въ неволи нѣчого не варте, — ѡдказавъ Максимъ, — красше смерть!

— Ну... такъ... розумѣе ся, — сказавъ бояринъ, — але я-жь кажу тобѣ, що можешъ бути вѡльний.

— Зраджуючи свѡй народъ, ведучи Монголѡвъ черезъ горы, — нѣ, красше умерти, нѣжь такъ на вѡльнѡсть заробляти!

— Не ѡбъ тѡмъ дѣло, — сказавъ въ усмѣхомъ бояринъ, — а ѡбъ тѡмъ, що и безъ тои, якъ ты кажешъ, зрады ты можешъ бути вѡльний, ще нынѣ.

— Якъ? — спытавъ Максимъ.

— Я знавъ, що ты зацѣкавишь ся, — зновъ усмѣхнувъ ся бояринъ. Отжежь, небоже, дѣло таке. Твои Тухольцѣ обскочили насъ въ тѡй долини, завалили вихѡдъ. Розумѣе ся, ихъ опѡръ тѡлько смѣху вартъ, бо прецѣнь они не спинять насъ. Але намъ шкода часу. О те тѡлько ходить.

Очи Максима розгорѣли ся радѡстно на тоту вѣсть.

— Обскочили васъ Тухольцѣ, кажешъ? — кликнувъ онъ радѡсно. И выйти ѡдси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надѣюсь, що и не выйдете вже. Тухольцѣ цѣпкій народъ: кого разъ въ руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервавъ его бояринъ. Не радуй ся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щобъ могла горстка твоихъ Тухольцѣвъ зловити еѣ въ руки! Кажу

тобѣ, не о то ходитъ, щобъ ту не зловили насъ, а о часъ, о кожду хвилю часу! Намъ квапно дѣе ся.

— И щожъ я можу вамъ въ тѣмъ порадити?

— А отъ що. Я думаю нынѣ ще ити до твоихъ Тухольцѣвъ для переговорѣвъ: хочу обѣцати имъ тебе въ замѣнъ за вольный прохѣдъ. Такъ отже ты скажи менѣ те слово, якъ трафити до сердца твоихъ громадянъ и твого батька, щобъ пристали на наше предложене.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольцѣ не пристануть на такую замѣну.

— Не пристануть? — скрикнувъ бояринъ. — Чо-мужъ не пристануть?

— Тухольцѣ будутъ бити ся до послѣднего, щобъ не пустити васъ черезъ горы. Чи може мали-бъ за такую нужденну замѣну, якъ я, допустити ся зрады на своихъ верховиньскихъ и загѣрныхъ братахъ, котрыхъ села мусѣли-бъ тодѣ бути зруйновані оттакъ, якъ наша Тухля?

— И они будутъ зруйновані, дурный хлопче! — сказавъ бояринъ. Аджежъ за мала твоихъ Тухольцѣвъ сила, щобъ спинити насъ.

— Не хвали, боярине, дня передъ вечеромъ! На що ту великой силы, де сама природа своими стѣнами и скалами спиняе васъ?

— А все таки ты скажи менѣ, якъ говорити до твого батька и до Тухольцѣвъ, щобъ трафити до ихъ сердца.

— Говори щиро, по правдѣ — се единое чародѣйское слово.

— Ой не такъ оно, хлопче, не такъ! — сказавъ не-вдоволенный бояринъ. Не спроста то йде у васъ. Твоѣй батько старый чарѣвникъ, онъ знае такое слово, що кождому до сердца трафляе, — онъ и тебе мусѣвъ его научити. Аджежъ безъ такого слова ты не мѣгъ склонити на своѣй бѣкъ моихъ лучникѣвъ, котрі такъ сказано за нѣ-за-що били ся зъ Монголами, якбы певно не били ся за найлѣпшу плату.

Максимъ усмѣхнувъ ся.

— Дивный ты чоловікъ, боярине! — сказавъ онъ.

Я нѣякого такого слова не знаю, але кажу тобѣ выразно, що хочь бы и знавъ, то не сказавбы тобѣ, щобъ ты не мѡгъ намовити Тухольцѣвъ на таку замѣну.

Гнѣвомъ спалахнувъ гордый бояринъ.

— Хлопче! уважай, кто ты и де ты! — скрикнувъ ѡнъ. Уважай, що ты невольникъ, що жите твое залежить ѡдъ волѣ якого небудь Монгола.

— Що мое жите! — сказавъ спокѡйно Максимъ. — Я не стою о жите! Кто хочь хвилю зазнавъ неволѣ, той зазнавъ гѡршого, нѣжъ смерть.

Въ тѡй хвили пѡдхилила ся запона намету и швидко крокомъ вѡйшла до намету Мирослава. Она быстро зирнула докола, и не звертаючи уваги на бѣтька, кинула ся до Максима.

— Ахъ, ось ѡнъ, ось ѡнъ! — скрикнула она. Мене мовъ тягло щось сюда! Соколе мѡй, Максиме! Що зъ тобою дѣе ся?

Максимъ сидѣвъ, мовъ остоупѣлый, не зводячи очей зъ Мирославы. Ёго руку держала она въ своѣй. Ёи слова були мовъ великодный звѡнъ для него, мовъ оживляюча роса для зѡвялого цвѣта. А она, мовъ ясочка, припадала кругъ него, слѣзми обливала его тяжкѣй пута, змывала зъ рукъ его засохлу кровь. Якъ радѡсно, якъ тепло зробило ся въ серци у Максима за ѡи наближенѣмъ, за дотыкомъ ѡи мягкой руки! Якъ горячо забила ся кровь въ его груди! Якъ сильно розбудила ся любовь до жита! А ту ланцухи тиснуть, немилосердно нагадують ему, що ѡнъ невольникъ, що надъ головою его висить кровавый нѡжъ монгольскѣй! И тота згадка въ тѡй щасливѡй хвили гадюкою вповзла въ его сердце и зъ очей его брызнули слѣзы.

— Мирославо, — сказавъ ѡнъ, ѡдвертаючись, — чого ты прѣйшла сюда, щобъ дужшой муки завдати менѣ? Я вже готовый бувъ на смерть, — ты зновъ збудила въ мнѣ любовь до жита!

— Милый мѡй! сказала Мирослава, не тратъ надѣѣ. Я задля того ишла сюды, въ табѡръ ворожѣй, черезъ всякѣй небезпеченьства, щобъ сказати тобѣ: не тратъ надѣѣ!

— На що менѣ вадѣѣ? Надѣя не розбѣе тыхъ лан-
цухѣвъ.

— Але мѣй батько розбѣе.

— О, твоѣй батько! Такъ ѣнѣ говорить, що готовѣ
се зрѣбити, але жадаѣ ѣдѣ мене такои услуги, якои я
ѣму не можу зрѣбити.

— Якои услуги?

— Ёнѣ хоче ити до Тухольцѣвъ и рѣбити зѣ ними
таку угоду, щобѣ въ замѣну за мене выпустити Монго-
лѣвъ зѣ сеи долины — и жадаѣ ѣдѣ мене того чарѣвного
слова, котре бы прихилило ѣму серця Тухольцѣвъ.

Мирослава зѣ подивомѣ глянула першѣй разѣ на
свого батька, а подивѣ сей чимѣ далѣ, тымѣ бѣльше пе-
ремѣнявѣ ся въ радѣсть.

— Тату, — сказала она, — правда се?

— Правда! — сказавѣ Тугарѣ Вовкѣ.

— И ты думаѣшь, що Максимѣ знаѣ такое слово?

— Мусить знати. Отже и тебе ѣнѣ за першимѣ ра-
вомѣ якѣ приковавѣ до себе. Безѣ чарѣвъ се не могло
стати ся.

Мирослава зѣ усмѣхомѣ, повнымѣ безконечнои лю-
бови, поглянула на Максима, а ѣдтакѣ обертаючись до
свого батька, сказала:

— Ты вже маѣшь дозвѣлъ начальника на пере-
говоры?

— Нѣ ще, — але се стоить буде хвилию. Ёго на-
метѣ поузѣ мого.

— То йдижѣ. Я мѣжѣ тымѣ наклоню Максима,
щобѣ сказавѣ тобѣ се слово.

— Ты наклонишь?

— Побачишь! Иди лишень!

— Причарована дѣвчина! — воркотѣвъ самѣ собѣ
бояринѣ, выходячи зѣ намету. — Причарована, не иначе!
Сама ѣму на шѣю кидаѣ ся!

— Серце мое, Максиме! — сказала по ѣго выходѣ
Мирослава, обвивши руками шѣю Максимову и цѣлуячи
ѣго блѣдѣй, спеченѣй уста, — не жури ся! Монголы ѣдси
не выйдутѣ — тутѣ имѣ всѣмѣ погибати!

— Охѣ, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказавѣ

Максимъ, — радъ бы я сему вѣрити, але надто велика ихъ сила, за слабѣ нашѣ Тухольцѣ.

— Намъ прійшли въ помѣчь Загѣряне и верховинцѣ.

— Збруѣ доброи не мають.

— И про се не бѣй ся. Слухай лишень: сотнѣ сокирь цюкають въ лѣсѣ — хвиля ще, а сотнѣ огнищъ запалають докола долины, а при кождѣмъ огнищу робити будуть вашѣ майстры машины, котрыми можна буде кидати камѣне ажъ до середины монгольского табору.

— И ктожь се таке выгадавъ? Кто навчивъ нашихъ майстрѣвъ?

— Я, сердце мое. Я придивляла ся неразъ такимъ машинамъ, що стоятъ на мурахъ Галича. Закимъ ще сонѣчко зѣйде зъ-за Зелеменя, пятьдесятъ такихъ машинъ кидати буде камѣне на головы Монголѣвъ.

Максимъ радѣсно обнявъ Мирославу и крѣпко притиснувъ еѣ до сердца.

— Житє мое! — сказавъ онъ, — ты будешь спасителькою нашої Тухольщины!

— Нѣ, Максиме! — сказала Мирослава, — не я буду спасителькою Тухольщины, але твоѣ батько. Що мои мивернѣ машины проти такой силы ворожої? Твоѣ батько не таку силу выведе проти нихъ, а таку, проти котрой нѣяке вѣйско не устоить.

— Яку силу? — спытавъ Максимъ.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало кругомъ, тѣлько десь далеко-далеко въ горахъ роздавъ ся глухѣй гуркѣтъ грому.

— Гремить, — сказавъ Максимъ — ну, и щожь въ того?

— Що въ того? — живо сказала Мирослава, — се смерть Монголѣвъ! Се бѣльшѣй нищитель, нѣжь они, и такий нищитель, що буде въ нами руку держати... Слухай лишень!

И она озирнула ся по наметѣ, хочъ тамъ було всеѣмъ пусто, а ѣдтакъ, мовъ не довѣряючи тѣй тиши и пустотѣ, нахилила ся до Максимового лица и шепнула ему въ ухо кѣлька слѣвъ. Мовъ могучою рукою шарпне-

ный, зѣрвавъ ся Максимъ, ажъ забрызчали на нѣмъ ланцухи.

— Дѣвчино! чародѣйска появо! — скрикнувъ онъ, вдивляючись въ ню на-пѣвъ въ тревогою, а на-пѣвъ въ глубокимъ поважанемъ. Кто ты и кто приславъ тебе сюда въ такими вѣстями? Бо теперь я бачу, що ты не можешь бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Нѣ, ты певно духъ того Сторожа, котрого звуть опѣкуномъ Тухлѣ.

— Нѣ, Максиме, нѣ милый мѣй, — сказала дивна дѣвчина. Се я сама, тота сама Мирослава, котра тебе такъ дуже — ахъ, такъ дуже любить, котра радо ѡддала-бъ жите свое, щобъ зробити тебе щасливимъ!

— Немовъ бы я мѣгъ бути щасливимъ безъ тебе!...

— Нѣ, Максиме, слухай ще одного, що я тобѣ скажу: утѣкай въ сего табору, варазъ!

— Якъ утѣкати? Аджежъ варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачишь прецѣнь, що мене перепустила! Тѣлько ось що зроби: переберись въ мою одѣжъ и возьми сей золотый перстень: его давъ менѣ ихъ начальникъ на знакъ свободы и безпечного проходу. Покажешь его сторожамъ, и они пропустятъ тебе.

— А ты?

— О мене не бѣй ся. Я ту въ батькомъ остану ся.

— Алежъ Монголы дѣзнають ся, що ты мене выпустила, а тодѣ не пощадятъ тебе. О, нѣ, не хочу я сего!

— Алежъ не бѣй ся за мене, я зумѣю собѣ дати раду.

— Я такожъ! — сказавъ уперто Максимъ.

Въ тѣй хвили вѣйшовъ бояринъ, понурый и червоный. Хмара гнѣву и невдоволеня висѣла на его чолѣ. Бурунда показавъ ся ще неласкавѣйшій до него, стрѣтивъ его раду о вымѣнѣ Максима докорами, и ледводо згодивъ ся на ню пристати. Бояринъ чимъ разъ выразнѣйше зачинавъ почувати якусь тѣсноту, немовъ тужъ кругъ него стояли и чимъ разъ тѣснѣйше аступали ся штабы вельзної клѣти.

— А що? — сказавъ онъ рѣзко, не дивлячись нѣ на доньку нѣ на Максима.

Щаслива думка блиснула въ головѣ у Мирославы.

— Все добре, тату, — сказала она, — тѣлько — —

— Тѣлько що?

— Максимове слово таке, котре не має силы въ устахъ другого; тѣлько якъ ѓнъ самъ скаже его, оно має силу.

— Ну, то чортъ его бери! — ѓдворкнувъ гнѣвно бояринъ.

— Нѣ, тату, постѣй, що я тобѣ скажу. Вели розкувати его зъ ланцухѣвъ и иди зъ нимъ до Тухольцѣвъ. Ось перстень ѓдъ Петы: зъ тымъ перстеномъ варта его пропуститъ.

— О, дякую тобѣ, донечко, за добру раду! „Заведи его до Тухольцѣвъ“, а то значитъ, самъ собѣ вырви зъ рукъ послѣдну поруку удачѣ. Тухольцѣ полоняника возьмутъ а мене проженуть! Нѣ, сего не буде. Я йду самъ, и безъ его слова.

Засумувалась Мирослава. Ёи яснѣй очи покрыли ся слезами.

— Соколе мѣй! — сказала она, зновъ припадаючи до Максима, — зроби такъ, якъ я тобѣ раджу: возьми сей перстень!

— Нѣ, Мирославо, не бѣй ся о мене! — сказавъ Максимъ. Я вже придумавъ, що маю робити. Иди и помагай нашимъ, и нехай нашъ Сторожъ помагає вамъ.

Щиро попрощавшись зъ Максимомъ, вийшла Мирослава за своимъ батькомъ, щобъ разомъ зъ нимъ вийти зъ монгольккого табору. А Максимъ оставъ ся въ боярскѣмъ наметѣ, зъ серцемъ трепечущимъ ѓдъ радости, надѣѣ и тревоги.

VII.

— Що се за стукъ такий въ лѣсѣ? — спытавъ бояринъ свои дѣньки, идучи поручъ зъ нею черезъ табѣръ монгольскѣй.

— Дрова рубають, — ѓдповѣла коротко Мирослава.

— Та теперъ? въ ночи?

— Заравъ буде день.

И справдѣ, ледво сказала се Мирослава, коли въ тѣмъ на высокихъ каменныхъ обрывахъ, що стѣною окружали тухольску кѣтловину, ту и тамъ замиготѣли искры: се Тухольцѣ кресали огонь и раскладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже кругомъ цѣлои долины запалили огнища довгимъ рядомъ, немовъ заблискотѣли середъ пѣтьмы очи величезныхъ вовкѣвъ, що готовили ся скочити въ долину и пожерти монгольску силу. Коло кожного огнища товпами шниряли люде. Цюкане сокирь роздало ся въ подвѣйною силою.

— Що они роблять? — спытавъ бояринъ доньки.

— Дерево обтѣсують.

— На що?

— Прійдешъ, то и побачишь.

ВН-2001.

Они ишли далѣ черезъ табѣръ. Денеде варта зупиняла ихъ — приходилось показувати начальницькѣ знаки, щобъ пропустила. Вартовѣ дивили ся въ тревогою на огнища, будили своихъ начальникѣвъ, але тѣ, видячи, що Тухольцѣ держать ся спокѣйно, велѣли имъ не робити крику, а тѣлько мати ся на острозѣ. Що позапаливали такъ много огнѣвъ, се ще и лѣпше для Монголѣвъ — не зрѣблять скрытого нападу. Можна спати спокѣйно, доки тѣ огнѣ горять, бо и такъ завтра трудъ чекае великѣй.

А Тугаръ Вовкъ зъ дочкою вже и минули табѣръ и перейшовши на широкѣй кусень поля, дѣйшли до стрѣмкои камяной стѣны. Довго ходили они, шукаючи стежки пѣдъ гору, поки въ кѣнци мѣжъ корчами та папоротями не ѡдшукала ви Мирослава. Зъ трудомъ почали ѡбоє дерти ся въ гору.

— Кто иде? — крикнули въ горѣ голоса ѡдѣ огнища.

— Свои! — сказала Мирослава.

— Що за свои? — скрикнули Тухольцѣ, заступивши стежку. Живо пѣзнали Мирославу, що ишла передомъ.

— А за тобою кто?

— Мѡй батько. Бегадиръ монгольскій выславъ его для мирныхъ переговоровъ въ нашими старцями.

— До якого бѣса намъ переговоровъ? Кобы борво сонѣчко на небо, не такъ мы зъ ними переговоримо ся.

— Отъ, якій вы смѣлї! — сказавъ усмѣхаючись Тугаръ Воккъ. — Ну, ну, до такой радости не довго ждати. Та тѡлько не знати, чи вашимъ матерямъ се буде така радѡсть, видѣти вашї головы на монгольскихъ спискахъ!

— Цуръ твоему слову, вороне! — скрикнули Тухольцѣ, обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрювавъ ихъ Тугаръ Вовкъ, — я-жъ не бажаю вамъ того, а тѡлько кажу, що се не було-бъ добре. И власне, щобъ васъ ухоронити ѡдъ такой долѣ, я и хотѣвбы переговорити зъ вашими старыми. Бо жалъ менѣ васъ, молодї, нерозважнї дѣти! Вы готовї ити слѣпо на смерть, не пытаючи, чи буде въ того кому якїй хосенъ, чи нѣ. Але старї повиннї розважити.

Такъ гуторячи, бояринъ наблизивъ ся до огнища, при котрѡмъ майстры обтѣсували дерево, другї въ обтесанныхъ уже стовпкахъ довбали дѣры, иншї бортили борты та притѣсували чопы.

— Що се вы робите? — спытавъ бояринъ майстрѡвъ.

— Згадай, коли мудрый! — ѡдповѣли тї зъ насмѣшкою, збиваючи пообтѣсуване дерево до купы въ видѣ ворѡтъ зъ сильными поперечниками и звязуючи пару такихъ ворѡтъ горою и сподомъ подовжными платвами въ грубого делиня. Бояринъ вирнувъ и ажъ руками обѣ полы вдаривъ ся.

— Метавка! — скрикнувъ ѡнъ. Хлопы, а васъ кто научивъ робити таку посуду?

— Були такї, що насъ научили, — ѡдказали майстры и приняли ся въ сильного букового пня вытѣсувати щось на подобу величезной ложки, котра держакѡмъ мала бути встромлена въ грубу, сильно скручену ливу, напѣту мѣжъ стовпками передныхъ воротецъ и скручувану чимъ разъ сильнѣйше при помочи двоухъ корбѣ, приробленныхъ до стовпкѡвъ. А въ широку жолобину на

другомъ кѣнци мало вкладати ся камѣне; пружнѣсть скрученой линвы мала кидати те камѣне въ ложки далеко на Монголѣвъ.

Тугаръ Вовкъ озирнувъ ся кругомъ: коло каждого огнища майстры — (а въ Тухольщинѣ каждый мужикъ бувъ майстеръ) — ладили таку саму посудину, а молодцѣ, жѣнки и дѣти крутили линвы.

— Ну, жарко прійдѣсь нашимъ Монголамъ пѣдъ такими посудинами здобувати собѣ выхѣдъ изъ сеи ямы! — подумавъ Тугаръ Вовкъ, идучи въ донькѣю дальше въ лѣсъ, убитою дорѣжкою, до поляны, середъ котрой горѣло велике огнище, кругъ котрого сидѣла згромаджена рада тухольскихъ старцѣвъ.

— Мирославо, — сказавъ по хвилевѣй мовчанцѣ Тугаръ Вовкъ, — чи се ты научила ихъ робити метавки?

— Я, — ѣдповѣла Мирослава и пильно поглядѣла на батька, надѣючись выбуху его гнѣву. Але нѣ! Полицы боярина перемигнувъ выразъ якогось вдоволеня.

— Добре, доню! — сказавъ ѣнъ коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значитъ тотъ змѣна въ успособленю еи батька, не знаючи, що вѣра еи батька въ щасливу удачу монгольскаго походу, а тымъ бѣльше въ додержанѣ монгольскихъ ѣбѣцянокъ, дуже вже похитала ся и що бояринъ въ такѣмъ разѣ въ конечности мусѣвъ чѣпати ся громады, и поступокъ доньки бувъ ему въ тѣмъ пожаданою опорою.

Наблизились уже до поляны, на котрой всю нѣчь сидѣли безсоннѣ, радою занятѣ старцѣ тухольскѣ. Була се ѣбширна поляна, похилена троха на полудень, а ѣдъ пѣвночи замкнута стрѣмкою скалою мягкаго карпатскаго лупаку. Величезнѣ смереки окружали поляну въ пѣвѣ-округъ ѣдъ сходу, полудня и заходу, такъ що сонце тѣлько на найвысшѣмъ вершку полудневого стояня могло до неи зазирнути. Поляна була давно колись вся вымощена камяными плитами, котрѣ теперъ поросли мягкимъ руномъ моху та корчами чепѣргатой папороти. Тѣлько одна стежка черезъ середину къ скалѣ була протоптана и вела до ѣбширной въ скалѣ выкутой яскинѣ въ видѣ

склепу, вовсѣмъ отвертого на полудне. Стѣны склепу стояли сѣрѣ, безъ нѣякои оздобы, сподомъ були въ камені выкуті фрамуги и заглубины, въ котрыхъ камѣнь бувъ червоный, перепаленый, а на огнищахъ виднѣще були слѣды огню; тѣлько стеля мала на собѣ одну-однѣсенку оздобу, выковану зъ каменя выпуклясту пѣвкюлю, за-вѣбѣльшки въ добрый хлѣбъ, оковану блискоучою золотою бляхою.

Се була давна контина тухольска, де дѣды теперѣшного поколѣня засылали свои молитвы найвысшому творцеви житя, Дажбогови-Сонцю, котрого образъ означала на стелѣ выкута золота пѣвкюля. Хоть христіянскій монахи давненько вже охрестили були тухольскій нарѣдъ, то все таки ѡнъ черезъ довгі поколѣня, молячись въ корчиньскѣй церквѣ христіянському Богу, не покидавъ и своихъ прадѣдовскихъ богѣвъ, и дорога до „ясной поляны“ нѣколи не заростала, вѣчный огонь середъ поляны нѣколи не вгасавъ — (ѡдти и назва еи „ясна поляна“) — а и передъ невеличкими боковыми олтарями Лады и Дѣда частенько куривъ ся пахущій яловець и трѣпотались рѣзані имъ въ жертву голубы — даръ тухольскихъ дѣвчатъ и парубѣвъ. Але звѣльна народъ забувавъ про давныхъ богѣвъ, священники надзирали острѣйше за тымъ, щобы люде не молились по давному, молодѣжь перестала приносити дары Ладѣ и Дѣдови, дѣти выросли, не чувши нѣчого о давныхъ богахъ и давныхъ звичаяхъ, тѣлько мѣжь старцями денеде хоронились ще останки давной, вольной, чисто громадской религіи, котра дозволяла кождѣй громадѣ мати свого окремого бога (якъ Тухля мала свого Сторожа), котра не лякала людей карами и муками по смерти, але найбѣльшою карою уважала именно саму смерть, смерть тѣла и душѣ, для людей неправедныхъ. Нова религія, зроджена далеко на сходѣ, запанувала и на нашѣй землі, а радше змѣшталась зъ нашою давною религією, и тѣлько те змѣшанє дало ѣй можнѣсть сумирно зжити ся зъ поглядами народа. Вымирали звѣльна старцѣ, тямущі давной вѣры, а хочъ деякі и жили ще, то вже не смѣли визнавати еи отверто, не смѣли научати ѣй молюде поколѣня, але жили собѣ

самотно, ховаючи свою вѣру въ серци, въ тымъ сумнымъ переконанемъ, що разомъ въ ними и она ступить до гробу.

Однимъ въ послѣднихъ прихильникѣвъ старои вѣры на нашѣй Руси бувъ Захаръ Беркутъ. И диво дивне! прихильность тоту онъ вынѣсь изъ Скитского монастыря, ѡдъ старого монаха Акинтія. Чи старый дивовижный лѣкаръ случайно тѣлько росповѣдавъ своему ученикови о давнѣй вѣрѣ, такъ близькѣй до природы и еи силъ, чи може и сердце его бѣльше потягало до той вѣры въ противенствѣ до строгого византійского христіанства, досить, що въ побыту при старѣмъ монасѣ Захаръ вынѣсь велику прихильность до старои вѣры и поклявъ ся бути ѣй до смерти вѣрнымъ. Въ своѣй Тухли знавъ онъ про „ясну поляну“, на котрѣй давно вже погасъ вѣчный огонь и не куривъ ся пахущій яловець, и котру корчинькѣй священники окричали мѣсцемъ заклатымъ и нечистымъ. Та хочъ якъ опущена була ясна поляна, то все таки доси нѣкто не посмѣвъ дѣткнути ея образу „Сонця, т. е. золотой бляхи, котрою онъ бувъ окованый, и той золотый образъ все ще яснѣвъ середъ стелѣ контины, дожидаячи лучѣвъ полуденного сонця, щобы въ нихъ розжеврѣти ся тысячами искоръ. По добрѣй воли принявъ на себе Захаръ Беркутъ доглядъ старои святынѣ; стежка, що виднѣла ся поперекъ поляны до пещеры, протоптана була его ногами; каждой весны, вже бѣльше якъ черезъ пятьдесятъ лѣтъ, Захаръ виходячи за лѣсками, пробувавъ самотно, въ молитвахъ и думахъ, на яснѣй полянѣ тыждень, и по кождѣмъ такѣмъ пробутку вертавъ до села скрѣпленный духомъ, въ яснѣйшими и чистѣйшими мыслями. Неравъ тодѣ Тухольцѣ въ своєи долины бачили, якъ понадъ вершки смерекъ, що окружали ясну поляну, вивъ ся синявыми клубочками дымъ запахущого яловцю, и говорили до себе: „Се етарый старымъ богамъ молить ся“. И говорили се безъ насмѣху, безъ ненависти, бо Захаръ, хочъ и не наущавъ нѣкого старѣй вѣрѣ, та за те тымъ пильнѣйше наущавъ вѣхъ пошанованю для чужого переконаня и чужой вѣры.

Оттуть чо на ясну поляну зѣйшлись сѣмъ страшномъ

ночи тухольскій старцѣ. Великій огонь палавъ середъ поляны; таємничо шумѣли стародавній смереки, немовъ вагадуючи давній часы; въ ѡдблиску огнища ясенѣвъ золотый образъ сонця въ яскини кровавымъ блескомъ; въ задумѣ сидѣли старцѣ, слухаючи цюканя сокиръ по лѣсѣ та оповѣданъ старого Захара про давну давнину. Дивный якійсь духъ вступивъ нынѣ въ старого. Онъ, що нѣколи не любивъ говорити о старѡй вѣрѣ, нынѣ розговоривъ ся, и то зъ такимъ сердечнымъ жаромъ, въ якимъ говоривъ хиба о найблизшихъ и найдорожшихъ серцю дѣлахъ. Онъ оповѣдавъ о дѣлахъ Дажбога и о побѣдахъ Свѣтовида, о тѡмъ, якъ три святі голубы, Дажбогъ, Свѣтовидъ и Перунъ, сотворили землю зъ пѣскового зерна, якъ Дажбогъ три дни шукавъ на днѣ безоднѣ, поки найшовъ три зеренця: одно зерно пшеницѣ, друге жита, а третє ячменю, и дарувавъ ихъ першому чоловікови, Дѣдови, и его жѣнцѣ, Ладѣ; якъ Перунъ дарувавъ имъ искру огню, а Свѣтовидъ волосинку, зъ котрой за его благословенствомъ зробилась корова и пастухъ, котрого назвали Волосомъ. И далѣ розповѣдавъ Захаръ про житє першихъ людей, про велику потоцу, ѡдъ котрой люде ховали ся въ горахъ и печерахъ, про старыхъ велитѡвъ и ихъ царя, тухольского Сторожа, що розгативъ тухольске озеро. Слухали тухольскій старцѣ тыхъ оповѣданъ, мовъ вѣстей про якійсь новый, незнанный свѣтъ; богато такого, що они говорили и спѣвали въ пѣсняхъ не розумѣючи, теперъ ставало ясно и въ суцѣльнѡмъ звязку передъ ихъ очима, и Захаръ Беркутъ самъ выдавъ ся имъ послѣднимъ изъ тыхъ добрыхъ велитѡвъ-сторожѣвъ тухольскихъ, про котрого добрі дѣла такъ само оповѣдати собѣ будутъ пѡзній поколѣня.

Ажъ ось захрустѣло сухе гиле на стежцѣ и разомъ выринули зъ лѣсової пѡтѣмы Мирослава и Тугаръ Вовкъ. Мирослава прямо наблизила ся до старого Захара, а бояринъ зупинивъ ся близь огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сына!

— Мого сына? — сказавъ Захаръ, спокойно, мовъ о помершомъ.

— Такъ! При помочи отсего перстения я пройшла табѣръ монгольскій и бачила его. Маймо надѣю, батьку, що онъ швидко буде зновъ на волѣ.

— Трудно, доню, трудно! Але кто се прійшовъ ще зъ тобою?

— Се я, старче, — сказавъ выступаючи передъ него Тугаръ Вовкъ, — чи пѣзнаєшь мене?

— Лице твоє пѣзнаю — ты бувъ бояринъ Тугаръ Вовкъ. Що завело тебе до насъ?

— Я прійшовъ до васъ, старцѣ тухольскі, въ посольствѣ ѡдъ великого Бурунда-бегадира, начальника силы монгольской.

— Чогожь хоче ѡдъ насъ Бурунда-бегадиръ? — спытавъ Захаръ.

— Бурунда-бегадиръ велить сказати вамъ, що сила его велика и непобѣдима, що дармо вы робите засѣвки въ вашихъ вывозахъ, дармо будете машины до киданя камѣня, — нѣчимъ вы не врадите проти его силы.

— Видно, що твоѣй Бурунда починає насъ бояти ся, коли задумавъ насъ лякати. Се добрый знакъ. Говори дальше!

— Нѣ, старче, — не слѣдъ тобѣ легковажити слѣвъ начальника монгольского. Его грозба, то половина кары, а его кара страшна, якъ кара божа! Слухай же, що велить далѣ сказати вамъ Бурунда-бегадиръ моими устами. Цѣль его походу — край угорскій, дѣдичтво Арпада, що бувъ пѣдданникомъ великого Джингисхана, а теперь не хоче признавати его вверхности. Щобъ укарати непокорного, выславъ великій Джингисханъ свою силу на захѣдъ сонця. Чижь ваша рѣчь спиняти тоту силу въ еи походѣ? Бурунда-бегадиръ, начальникъ одной части той силы, бажає по добру розстати ся зъ вами. Въ его рукахъ є вашъ полоняникъ, а твоѣй сынъ, старче. Отъ що каже онъ звѣстити вамъ: розвалѣть свои засѣвки и пустѣтъ силу монгольску зъ вашей долины, а въ замѣну за те онъ готовъ ѡдати вамъ вашего полоняника живого и вѣдорового. Розважте добре, якъ користна для васъ

ласка Бурунды! Опѣръ вашъ даремный, — чи сякъ чи такъ, а Монголы розвалѣтъ вашѣ васѣки и пѣдутъ своєю дорогою. Але они не хотѣтъ тратити часу въ вашѣй долині, не хотѣтъ проливати вашої крови и готовѣ ѡддати вамъ полоняника за пропускъ. Въ противнѣмъ разѣ, розумѣе ся, вѣго жде неохибна смерть и то середѣ страшныхъ мукъ, а васъ жде кровава рѣзанина, въ котрѣй помимо всякихъ способѣвъ вы мусите бути побитѣ. Выбирайтежъ, що лѣпше для васъ!

Зѣ увагою слухали тухольскѣ старцѣ тихъ слѣвъ Тугара Вовка и на деякихъ они справдѣ зробили вражене. Побачивъ се Захаръ и сказавъ:

— Чеснѣ братя, чи хочете порадитись по щирости надѣ предложенемъ Бурунды, чи може однозгѣдно подасте о нѣмъ свѣй голосъ?

— Порадимось, порадимось! — скавали старцѣ. Тодѣ Захаръ попросивъ Тугара Вовка ѡддалити ся на хвилю. Бояринъ гордо ѡддаливъ ся въ doprovodъ своєї дѣньки.

— Захаре, — сказавъ оденъ изъ громадянъ, — ту дѣло йде о житѣ або смерть твого сына. Чи не лѣпше-бъ намъ ѡдступити ѡдъ непевного бою и выратувати хлопця?

— Ту дѣло не йде о мого сына, — сказавъ Захаръ твердо. Колибъ о него справдѣ йшло дѣло, то я сказавбы вамъ: я не маю сына, мѣй сынъ погибъ въ бою. Але ту дѣло йде о нашихъ сусѣдѣвъ, верховинцѣвъ и загѣрянъ, котрѣ спустили ся на нашу оборону и теперь мусѣлибъ всѣ, неприготованѣ, погинути ѡдъ Монголѣвъ. Для того я говорю вамъ: не дѣайте про мѣго сына, а рѣшайте такъ, якъ бы ѡнъ бувъ уже въ грѣбѣ!

— Але все таки, Захаре, ѡоротѣба зѣ такою силою Монголѣвъ непевна.

— Ну, то погинемо всѣ до послѣдного въ бою, а тодѣ, по нашихъ трупахъ, нехай собѣ йдутъ, куды хочуть. Тодѣ приваймѣ мы сповнимо свѣй ѡбѣязокъ. А теперь робити зѣ ними згѣду, а ще таку згѣду: мѣняти одного хлопця за руину нашихъ сусѣдѣвъ, се була-бъ ганѣба, була-бъ зрада. Але се ще кто знае, чи ѡротѣба зѣ Монголами така непевна. Становище наше сильне, Монголы запертѣ въ камянѣй клѣтцѣ. Зѣ малыми стра-

тами мы можемо ѡдбавати и найзавзятѣйші ихъ напады. Але що, — и сего не треба буде. Сеи noci ще мы пустимо на нихъ свого союзника, що проти него нѣяка людска сила не устоить ся, будь она и десять разъ сильнѣйша ѡдъ монгольской.

— Такъ ты радишь намъ ѡдкинути предложене Бурунды?

— Зовсѣмъ, конечно.

— И выдати твоего сына на певну загибель?

— Не згадуйте про моего сына! — скрикнувъ бо-
лѣзно Захаръ. Кто менѣ въ такѡмъ дѣлѣ про него на-
гадуе, той ставъ въ союзѣ зъ батькѡвскимъ сердцемъ проти
моего розуму. Розумъ каже: ѡдкинути згоду! А що сердце
мое каже, се вже моя рѣчь, и що кому до того!

— То нехай буде по твоему! — сказали старцѣ.
Коли Богъ судивъ ему згинуту, то мы проти того нѣ-
чого не урадимо; колижъ нѣ, то и такъ ѡнъ выратуе ся
зъ пащѣ лютого врага.

Прикликано боярина, и Захаръ вставъ, щобъ ого-
лосити ему ѡдповѣдь громады. Зъ смертельною тревогою
въ сердци глядѣла на него Мирослава: она бѣдна все
ще надѣяла ся, що Тухольцѣ схотять выкупити ея Ма-
ксима.

— Розумно, — звѣсна рѣчь: по своему розумно — за-
хваляювавъ ты намъ, боярине, згоду зъ своимъ началь-
никомъ. Мы и не дивуємось тобѣ: твоѣй обовязокъ бувъ
такъ говорити, у всѣмъ сповнити волю того, кому ты
служишь. Послухайже теперь, що на те каже нашъ хлоп-
скій, громадскій розумъ. Колибъ дѣло ишло тѡлько мѣжъ
мною а твоимъ бегадиромъ, то я радо ѡддавъ бы ему все,
що маю, навѣть свою власну стару голову, за увѡльнене
сына. Але ты радишь намъ нерѡвну замѣну, при котрѡй
скористати можу тѡлько я самъ и мѡй рѡдъ, але стра-
тити мусить не тѡлько одна громада, а всѣ тѣ громады,
черезъ котрѣ ити мусить вашъ похѡдъ. Чи можнажъ
такъ мѣняти ся? Яка користь верховиньскимъ и загѡр-
нымъ громадамъ зъ моего сына? А выпустивши васъ
изъ сеи долины, мы выпустимо згубу на тѣ сусѣдні,
зъ нами сполучені громады. Мы зобовязали ся боронити

ихъ ѡдъ вашого нападу, и на таке наше слово они при-
слали намъ свою помѡчь — пѣтсотъ добѡрныхъ молод-
цѣвъ. Обовязокъ нашъ, вытревати на своѣмъ становищи
до послѣдной хвилины, — и такъ мы зробимо. Може-
бути, що Богъ судивъ вамъ побѣду надъ нами, и въ
такѡмъ разѣ мы не спинимо васъ; тѡлькожь знайте, що
ажь по трупѣ послѣдного Тухольця вы зможете выйти
зъ сеи долины. Та, кто знає, може побѣда судила ся
намъ, а тодѣ знайте и вы, що вѡйшовши въ нашу до-
лину, вы всѣ вѡйшли въ могилу, що навѣть трупы
ваші зъ неї нѣколи вже не выдобудуть ся. Або мы всѣ
погинемо, або вы всѣ — иншого выѡбору нема. Се наша
ѡдповѣдь.

Лице Захара палало дивнымъ огнемъ при тыхъ
грѣзныхъ словахъ, такъ що бояринъ, задивившись на
того высокого старця зъ простягнутою напередъ рукою,
не мѡгъ здобути ся на нѣяку ѡдповѣдь. Онъ бачивъ, що
ту дарма всяка дальша балаканка, — тожь мовчки ѡдвер-
нувъ ся и пѡшовъ назадъ въ свѡй бѡкъ. Мертва мов-
чанка стояла въ зборѣ, — тѡлько огонь трѣщавъ та роз-
давало ся невпинне цюканє сокиръ, майструющихъ убійчїхъ
прилады на Монголѡвъ.

— Тату! — скрикнула наразъ болющимъ голосомъ
Мирослава, — тату, верни ся! — И она побѣгла за нимъ
и хопила его за руку: дитиняча любовь ще разъ загово-
рила въ еї сердцю могучимъ, незаглушимымъ голосомъ.
— Верни ся, таточку! Остань ся ту, мѣжь своими
людьми! Стань мѣжь ними до бою зъ наѣздниками, якъ
братъ обѡчь братѡвъ, — а они простятъ тобѣ все ми-
нувшее! А тамъ — чого тамъ можешъ надѣяти ся? Они
зрадять тебе, упоятъ обѣцѣнками и зарѣжуть! Таточку,
не йди бѡльше мѣжь Монголѡвъ, — тамъ смерть тебе
чекає!

Бояринъ очевидно завагувавъ ся — але лишь на
хвилю. ідтакъ притисъ Мирославу до груди и сказавъ
стиха, на-пѡвъ строга, а на-пѡвъ ласкаво:

— Дурна дѣвчино, — не пора ще менѣ! Ще не
вся надѣя у Монголѡвъ пропала. Треба користати зъ того,
що въ рукахъ. Але колибъ тамъ не повело ся...

— Нѣ, таточку, — прошептала крѣзь слѣзы Мирослава, — покинь такі думки! Кто знае, може тодѣ за пѣзно буде!

— Не бѣйсь, не буде за пѣзно. Оставай ся ту и братай ся, про мене, зѣ Тухольцями, — а я мушу йти тамѣ. Не забувай, дѣвчино, що тамѣ — — той твоѣй Максимѣ, и кто знае, може мы оденѣ другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугарѣ Вовкѣ щезѣ въ перелѣску, спѣшачи стежкою до огнища надѣ обрывомѣ, щобѣ долѣ нимѣ зѣйти до монгольскаго табору. При огнищу ѣнѣ ще оглянувѣ майже готову вже метавку, потрѣбувавѣ линву и похитавши головою сказавѣ: „Слаба“, а за тымѣ, проводжений тухольскою вартою, спустивѣ ся вузкою, скѣсною стежкою въ долину.

Мѣжь тымѣ на ясноѣй полянѣ було тихо, важко, сумно, немовѣ отсе посередѣ зѣбору лежавѣ дорогѣй всѣмѣ мертвецѣ. Тѣлько Мирослава хлипала голосно, утираючи рѣсенѣ слѣзы, що котились по ѣи лици. Вѣконци она зѣбливилась до Захара и сказала:

— Батьку, що вы зробили?

— Те, що мусѣвѣ зробити. Инакше булобѣ нечесно, — ѣдповѣвѣ Захарѣ.

— Але вашѣ сынѣ, вашѣ сынѣ! що зѣ нимѣ буде?

— Що Богѣ дастѣ, доню. Та годѣ, не плачь! Пора намѣ думати о дѣлѣ. Отѣ уже Вѣзз до заходу клонитѣ ся и готуры голосаѣтъ въ гущавѣ, — ранокѣ зѣближае ся. Ану, громадяне, ходѣмо брати ся до обороны, нѣ, до нападу, до послѣдноѣ боротьбы зѣ наѣздниками! Тямте, яку я ѣдповѣдѣ передавѣ имѣ! Ходѣмѣ, най нѣкто не остае ся! И старѣи и малѣи, кожде придаѣтъ ся. Покажѣмо тымѣ дикарямѣ, що може громада!

Зѣ гомономѣ повставали старѣи Тухольцѣ и повалили зѣ ясноѣй поляны надѣ обрывы, оглядати дѣло майстрѣвѣ, машины-метавки. Машины майже всюды вже стояли готовѣи, грубо зѣбитѣи зѣ сырого, грубого дерева, позверчуванѣи и позѣбиванѣи кѣлками, алежѣи и робленѣи не на-вѣ-мѣцѣ, а про хвилеву потребу. Та не до огляданы завзывавѣ громадянѣ Захарѣ. На хвилю тѣлько они спи-

няли ся коло машинъ, а ѡдтакъ купками йшли чимъ разъ далѣ понадъ кручею, долѣ долиною, ажъ до того мѣсця, де тухольскій потѣкъ тѣсниною выплывавъ зъ долины и де край него стоявъ величезный камяный стовпъ, чотырогранный, грубый и нахиленый надъ потокомъ, званный тухольскимъ Сторожемъ. Туды за проводомъ Захара и Мирославы спѣшила вся тухольска громада: молодцѣ несли на плечехъ довгѣ, грубѣ ялицѣ и драбины, дѣвчата величезнѣ вѣнцѣ зъ лѣстя и смерекового галузя, старшѣ несли довгѣ звитки шнурѣвъ и линѣвъ. Огнѣ въ тѣй сторонѣ погашено, щѣбъ ворогъ передъ часомъ не доглянувъ, щѣ тутъ робить ся. Звѣльна, осторожно, безъ шуму, мовъ тиха вода, почала крутыми стежками долѣвъ обрывомъ громада спускати ся въ долину. Попереду сильный ѡдрядъ оружнои молодѣжи, котрый лавою въ три ряды ставъ въ долину, лицемъ звернеый до монгольскаго табору, може о якихъ тысячу крокѣвъ ѡдси ѡддаленого. Далѣ пошли молодцѣ зъ драбинами, шнурами и ялицями: драбины приставлено до обрывѣвъ и по нихъ легенько всунено ялицѣ въ долину. Дѣвчата передали свои вѣнцѣ молодцямъ — имъ не слѣдъ було сходити въ долину, де каждой хвилѣ мѣгъ напасти ворогъ. На послѣдку походили до долу и старѣ зъ Захаромъ Беркутомъ и оглянувши становище оружныхъ и всѣ прилады, посѣшили идъ тѣснинѣ, крѣвъ котру зъ шумомъ котивъ до долу свои чистѣ филѣ тухольскій потѣкъ.

Захаръ зупинивъ ся передъ Сторожемъ и пильно почавъ дивити ся на него. Тихо було докола. Захаръ моливъ ся:

— Великій нашъ Сторожу! Ты, котрого дѣды нашѣ уважали своимъ опѣкуномъ, котрого и мы шанували доси щѣрѣчными праздниками! Три разы вже ты, нѣчь по нѣчи, являвъ ся менѣ въ снахъ, немовъ то ты падешъ и привалюешъ собою мене. Я вѣрю, щѣ ты добрый и ласкавый, и коли ты кличешъ мене до себе, то я радуюсь твоему зазыву и радо поѣду за тобою. Але коли и ты самъ хочешъ двигнути ся зъ свого одвѣчнаго стояня, то розбѣй, господнне, своимъ тягаромъ отсега поганого

ворога, дѣтей Мораны, що зновъ нынѣ відкрили благословенне твоє дѣдицтво, тухольску долину! Зломи другій разъ погану силу, такъ якъ зломивъ єв першій разъ, коли могучою рукою розбивъ сесю скальну стѣну и давъ водамъ протоку и дарувавъ людямъ сесю прекрасну долину! Загати єв теперь навадъ, нехай згине горда ворожа сила, що теперь знущає ся надъ нами!

Въ тѣй хвили огниста блискавка въ полудня къ пѣвночи роздерла темне небо и далеко въ горахъ загуркотѣвъ грѣмъ.

— Такъ, се твѣй могучій голосъ! — сказавъ радѣсно Захаръ. Ану, дѣти! Послѣдній разъ увѣнчайте сей святой камѣнь!

Чотыри молодцѣ по драбинѣ вылѣзли на камѣнь и обвили єго вершокъ зелеными вѣнцями. Зновъ загримѣло въ полудневѣй сторонѣ.

— Воля єго, дѣти! сказавъ Захаръ, — обвивайте єго шнурами! А вы, живо до рыскалѣвъ! пѣдкопуйте єго въ долу, пѣдкладайте пѣдоймы! Живо, дѣти, живо!

Тихо, безъ стуку працювали десятки рукъ коло Сторожа. Въ горы єго обкручувано линвами и шнурами, въ долу пѣдкопувано єго насаду, и въ шпару, що показала ся недалеко пѣдъ землею, вкладано скосомъ ялицѣ, що мали служити за пѣдоймы для обаленя камня поперець тѣснины. Швидко справнѣй молодцѣ зробили всѣ потрѣбнѣй приготования, поѣднимали драбины, попѣдкладали грубе камѣне пѣдъ пѣдоймы.

— Берѣть ся за линвы, всѣ, кто може досягнути! За пѣдоймы, хлопцѣ! розказувавъ Захаръ, и ѣдъ разу сотнѣ рукъ прѣймили ся за дѣло.

— Далѣ, дружною силою! крикнувъ Захаръ. Тягнѣть! тиснѣть!

Ухнувъ народъ въ натуги, затрѣщали грубѣй пѣдоймы, але камѣнь и не похитнувъ ся.

— Ще разъ! дужше натискайте! — кричавъ Захаръ и самъ принявъ ся за линву. Захитавъ ся величезный камѣнь.

— Рушаєсь! рушаєсь! подає ся! закричавъ радѣсно народъ.

— Ще разъ напирайте, зъ всеи силы!

Ще разъ ухнувъ народъ — и разомъ звôльнѣло напружене шнурôвъ, величезный камѣнь рушивъ ся зъ свои посады и хвилю похитнувшись въ воздухъ, зъ страшнымъ глухимъ лометомъ поваливъ ся до долу, поперекъ потока и тѣснины. Застогнала и затрясла ся тухольска долина ôдъ страшного удару, далеко перловыми каплями брызнула вода потока и радôснымъ, голоснымъ крикомъ наповнили воздухъ Тухольцѣ. Ворухнула ся въ своѣмъ таборѣ сонна монгольская сила, заверещали вартові, загомонѣли начальники, забрязчала збруя, але за хвилю все утихло. Монголы надѣялись нападу и стояли готові до обороны, але Тухольцѣ и не думали нападати на нихъ. Они зовсѣмъ иншій нападъ виконували.

Захаръ живо, мовъ молодець, оглянувъ положене обаленого камня. Камѣнь упавъ такъ добре, немовъ ôдъ вѣку сюда бувъ припасованый. Острыми кôнцями ôнъ позапинавъ ся за выстаючі роги обрывôвъ, творячихъ тѣснину, а цѣлою своею масою мостомъ лягъ поперекъ потока. Правда, воды потока ôнъ собою не загативъ, бо тота плыла глубшимъ корытомъ, — але ось уже тухольскі молодцѣ двигали на друкахъ великі плиты, а другі вычищували дно потока ôдъ намулу и круглого камѣня, щôбъ зовсѣмъ цѣльно замурувати водѣ прохôдъ. А другі зновъ мурували зъ другого боку, поза каменемъ, въ тѣснинѣ, выводячи такимъ способомъ зъ найгрубшого камѣня стѣну зъ на які два сяжнѣ за-грубшки ôдъ одной стѣны тѣснины до другой. Тота стѣна, а ще зъ величезнымъ Сторожемъ въ своѣй основѣ, могла безпечно оперти ся хочбы и найсильнѣйшому напорови воды.

— Живо, дѣти, живо! заохочувавъ Захаръ, стоячи надъ потокомъ и допомагаючи то своею радою то руками до работы. Затыкайте, замуруйте потôкъ, поки ще вода не прибула. Въ горахъ знать дощѣ впали великі, живо прибуде повѣнь, а тодѣ трудне бы було наше дѣло. А стѣну вывести треба рôвно зъ отсими обрывами за-ввышки, — побачимо, що вдѣе сила Джингисхана проти силы воды!

Робота йшла пудами. Живо потôкъ бувъ зовсѣмъ

замурованый. Гнѣвно закрутила ся виромъ на мѣсци спѣнена вода, мовь непонимаючи, по що се єѣ спиняють въ бѣгу. Люто плюснула Филя за Филею о величезный камѣнь, кинулась була пѣдгрызати спѣднѣй, на днѣ покладенѣй плиты, шукати мѣжъ ними проходу, але все було дармо, всюды камѣнь тай камѣнь, щѣльно стиснений и збитый въ одну могучу стѣну. Заклекотѣла вода. Порушила ся у всѣмъ своѣмъ ложищи — и стала, зачудувана, спокѣйна на видѣ, але въ гнѣвомъ нуртуючимъ въ ѳи хрустальнѣй глубинѣ. Мовь туръ, готуючись до нападу, стане и голову въ дѣль похилить и роги до землѣ згинає и стишитъ ся, щѣбъ опѣсля разомъ вырватись зъ того приниженого положеня и кинутись зъ цѣлою силою на противника, такъ и непривычна до путѣ вода тухольского потока хвилю притишилась, немовь злѣнивѣла, задрѣмала въ плоскихъ своихъ берегахъ, а тымчасомъ набирала силы и смѣлости до нового, рѣшучого нападу, и тѣлько стиха перла собою о стѣну, немовь трѣбуючи своихъ плечей, чи не зможе ними ѣдсунути кинену ѣй такъ неспѣдѣвано запору. Але нѣ; запора стояла на мѣсци, зимна, гладка, горда въ своѣй неподвижности, непоборима. Пильнѣй руки Тухольцѣвъ разъ-въ-разъ скрѣпляли єѣ, навалюючи камѣне на камѣне, плиты на плиты, споюючи ихъ липкою, непромокающею глиною. Мовь нова, всемогущею волею здвижена скала, такъ пѣднимала ся камѣнна гать все выше и выше пѣдъ руками Тухольцѣвъ. Оружнѣй молодцѣ давно вже покинули свое становище въ долинѣ, лицемъ до монгольского табору, и промѣняли луки та топорѣ на друче и молотки до оббиваня камѣня. Радѣсно глядѣвъ Захаръ на ихъ роботу и на ихъ дѣло, въ єго очахъ свѣтила ся певнѣсть побѣды.

А въ тѣмъ на сходѣ, надъ монгольскимъ таборомъ, кровавою луною розжеврѣли ся хмары. Свитало. Рожеве свѣтло облило высокѣй шпиль Зелеменя и сыпало ся искрами чимъ разъ нивше. Далѣ хмары проступили ся, и звѣльна, мовь боявко, выкотило ся сонце на небо и глигнуло на кѣнчачихъ свою роботу Тухольцѣвъ. По-

венъ щирои радости глянувъ Захаръ на сходъ и простягши руки, проговоривъ поднесеннымъ голосомъ:

— Сонце, великій, прясный владарю свѣта! одвѣчный опѣкуне всѣхъ добрыхъ и чистыхъ душею! Зглянь ся на насъ! Бачь, мы нападенъ дикимъ ворогомъ, що понищивъ нашѣ хаты, вруйнувавъ нашъ край, порѣзавъ тысячѣ нашего народу. Въ твоѣмъ имени стали мы зъ нимъ до смертельного бою и твоимъ свѣтломъ клинемось, що не уступимо до послѣдной хвилѣ, до послѣднего оддыху нашего. Поможи намъ въ томъ страшномъ бою! Дай намъ твердѣсть и вмѣлѣсть и згоду! Дай намъ не злякати ся ихъ многоты и вѣрити въ свою силу! Дай намъ дружностью и згодою и розумомъ побѣдити нищителѣвъ! Сонце, я поклоняюсь тобѣ, якъ дѣды нашѣ тобѣ поклоняли ся, и молюсь до тебе всѣмъ сердцемъ: дай намъ побѣдити!

Онъ заговѣкъ. Слова его горячі, могучі тремтѣли въ свѣжѣмъ раннѣмъ воздухѣ. Слухали ихъ не только Тухольцѣ. Слухали ихъ горы и подавали собѣ ихъ одгомонъ одъ плаю до плаю. Слухала ихъ сперта филя потока и морь надумавшись покинула бити собою о камяну гать, а повернула ся въ задъ.

VIII.

Поки бояринъ вернувъ ся зъ своего недалого посольства, Максимъ сидѣвъ въ его шатрѣ и прислухувавъ ся та думавъ, що ему робити. Коротка стрѣча зъ Мирославою була свѣтлою хвилею середъ пѣтьмы его невольництва. Ёи слова, ёи поглядъ, дотыкъ ёи рукъ и ёи вѣсти, все то немовъ вырвало его зъ темного гробу, повернуло ему житѣ. Онъ чувъ, якъ вертала его давна смѣлѣсть и надѣя. Спокойно, але зъ ясными думками дожидавъ ся онъ боярина.

— Такъ ты ту? — скрикнувъ бояринъ, вступаючи въ наметъ. Бѣдный хлопче, дармо я старавъ ся о твое увѣльнене. Завзятый твоѣй старый! Хочъ сивый, а дитина.

— А хибажъ я не казавъ тобѣ, боярине, що дарме твоє старанє? — ѡдповѣвъ Максимъ. Ну, але щожъ таке сказавъ мѡй батько?

— Казавъ, що будуть бити ся до послѣднього доху, тай годѣ! Або мы, каже, всѣ поляжемо, або вы.

— Мѡй батько не на вѣтеръ говорить, боярине. Онѣ звикъ добре передумати, закимъ що говорить.

— Вже я то бачу, що онѣ хочъ потроха, а правду каже! сказавъ неохѡтно бояринѣ. Але що дѣяти? Все таки боротьба Тухольцѣвъ зъ Монголами — нерѡвна боротьба. Сила соломѣ зломить, що кажи, то кажи!

— Ехъ, боярине! є способы и на силу! — ѡдказавъ Максимъ.

— Ну, ну, бачивъ я ихъ способы! Моя дочка, запалена голова — вы очарували єѣ, то певна рѣчь — навчила ихъ робити метавки. Будемъ ту мати градокъ камѣня завтра, але не дуже шкѡдливый градокъ, бо не умѣли добре выплести шнуровыхъ пружинѣ.

— А крѡмъ метавокъ, думаєшь, не мають иншого способу?

— Не знаю. Бачить ся, нема. Впрочѣмъ недовго и ждати, рано побачимо. Тѡлько лихо мов зъ Бурундою; конче налягає: шукай тай шукай способу, щобъ завтра рано вывести насъ ѡдти безъ бою и безъ страты часу. А ту Тухольцѣ уперли ся, мовъ цапы рогами. Але що менѣ зрѡбять? Якъ не можъ, то не можъ!

— Нѣ, боярине, такъ не кажи! Поки що, ты все таки въ монгольскихъ рукахъ такъ само, якъ я. Му-сишь волити ихъ волю.

— Але щожъ я имъ вдѣю?

— Я може мѡгбы тобѣ стати въ пригодѣ, боярине. Я вдячный тобѣ за твоє нынѣшне милосерде надо мною. Коли хочешъ, то я послужу тобѣ нынѣ.

— Ты? менѣ? — скрикнувъ здивованный бояринѣ. Щожъ ты можешъ зрѡбити для мене?

— Я знаю стежку зъ сеи кѡтловины, беспечну, а скрыту, о котрѡй не знає нѣкто въ Тухли окрѡмъ мого батька и мене. Стежки тои не пильнують. Туды можна вывести ѡддѣлъ Монголѡвъ на верхъ и обсадити ними

вывѣзъ, а тодѣ легка рѣчь буде розвалити засѣки и выйти въ сѣ долины.

Бояринъ стоявъ, мовъ остовпѣлый передъ Максимомъ, ушамъ своимъ вѣры не нѣвъ. Невжежь се може бути? блиснуло въ его головѣ, и зновъ потемнѣло, и щось защемѣло въ его серци. Хоть и якъ до недавна онъ ворогувавъ на Максима, то все таки ему подобала ся его рицарска твердѣсть и незломнѣсть, тожь теперъ, коли почувъ такі Максимові слова, ему здавало ся, що въ его серци рве ся щось глубоке и святе, рве ся послѣдне пасмо вѣры въ чеснѣсть и постѣйнѣсть людей.

— Хлопче, — скрикнувъ онъ, — що се ты говоришь? Ты мавбы хотѣти зробити щось подѣбного?

— А щожь, боярине, — сказавъ на-пѣвъ сумно, а на-пѣвъ насмѣшливо Максимъ, — вамъ же ты сказавъ, що сила соломѣ ломить.

— Але ты, ты, що недавно ще присягавъ ся, що „волю, мовлявъ, умерти, нѣжь подати ся на зраду“?

— Що дѣяти, — сказавъ зновъ такъ само Максимъ, — якъ не можь додержати присяги, то не можь!

— И ты, въ такою податливою натурою, смѣешь думати, що моя дочка тебе буде любити? — скрикнувъ гнѣвно бояринъ.

— Боярине, — ѡдказавъ рѣзко Максимъ, — не згадуй про ню!

— А видишь, якъ тебе се вколело! — сказавъ бояринъ, — видно, що я правду кажу.

— Кто знае, боярине, кто знае! У насъ военный часъ, вѣйна учитъ всякой штуки. А що, якъ бы — —?

— Якъ бы що? Чомъ ты кажешь? — скрикнувъ Тугаръ Вовкъ.

— Нѣчого, нѣчого! Я тѣлько ще разъ пытаю ся тебе: чи прїймаешь мое предложенє?

— Але чи напавду ты думаешь вести Монголѣвъ проти своихъ Тухольцѣвъ?

— Напавду, коли тѣлько буде можна...

— Якъ то, коли буде можна? То значитъ, коли стежка не буде пильнована?

— Нѣ. Я за те ручу, що стежка не буде пильно-

вана и що пройдемъ нею въ бѣлый день незамѣченъ, коли тѣлько не буде якои другои перешкоды.

— А якажъ бы могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли такъ, то нѣчого и пеняти довго. Ходѣмъ до Бурунды!

— Иди самъ, боярине, и скажи ему, що я отсе тобѣ сказавъ. Про можливу перешкоду не потребуешь згадувати, бо я ще разъ ручу тобѣ, що анѣ Тухольцѣ, анѣ нѣякіи другіи збройніи люде намъ не перешкодятъ, а инші перешкоды чей не влякають вашихъ смѣльчакѣвъ.

— Нехай и такъ, — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— И проси его, щобъ велѣвъ розковати мене, бо въ тыхъ ланцухахъ годѣ менѣ буде.

— Се розумѣе ся само собою! сказавъ бояринъ и пошовъ, всяко мѣркуючи по дорозѣ.

Якіи тревожніи, якіи страшніи, пекольніи хвилѣ перебувавъ Максимъ за той часъ, поки бояринъ пошовъ звѣщати Бурунду о его намѣрѣ. Схопивши голову въ руки, сидѣвъ онъ въ страшнѣйшей непевности, ловивъ ухомъ всякій найлекшій шелестъ, немовъ ждавъ приходу когось найдорожшого его серцю. Онъ тремтѣвъ весь, немовъ въ лихорадцѣ, и сѣкъ зубами, мовъ на морозѣ. Але хвилѣ текли такъ тихо, спокѣйно, лѣниво и кожда зъ нихъ мовъ острыми кѣгтями медвежими впивала ся въ его сердце. А коли такъ не стане ся, якъ казала Мирослава, и бояринъ почне налягати, щобъ сповнявъ свою обѣцянку? Ну, звѣсна рѣчь, смерти ему не уйти, на смерть онъ готовъ одъ давно, — але умирати, не додержавши слова чоловѣкови, котрый на те слово поклавъ ся, котрого будучнѣсть, може и жите лежитъ на томъ словѣ, — умирати врадникомъ хочбы тѣлько въ очехъ врадника — се страшно, се мука, се гѣрше самои смерти. Але и сама смерть була ему теперь, пѣсля звиданя зъ Мирославою, далеко страшнѣйша, далеко ненависнѣйша, нѣжъ передъ годиною, нѣжъ тодѣ, коли онъ сидѣвъ середъ улицѣ и недвижно глядѣвъ на пожаръ рѣднои хаты, дусячи ся дымомъ того пожару... Але що се такого? Въ тѣй хвили вадрожала земля, и страшенный

лоскѣтъ потрясъ воздухомъ. Гамѣръ знявъ ся въ таборѣ, крикъ, брязкъ оружія — що се такого стало ся? Максимъ зѣрвавъ ся на рѣвнѣ ноги и сплеснувъ въ долонѣ, ажъ забрызгали его пута. Радѣсть, радѣсть! Се Тухольцѣ працують! Се они будують тоту заваду, котра спинить Монголѣвъ, не дастъ ему бути зрадникомъ! Теперъ ему можна и умерти спокѣйно, бо ѣнъ навѣтъ ворогови не вломить своего слова! Серце его билось живо, голосно, — ѣнъ не мѣгъ высидѣти на мѣсци, але почавъ ходити по наметѣ. Гамѣръ въ таборѣ почавъ стихати, и въ той хвили вѣбѣгъ бояринъ до намету. Лице его яснѣло радѣстю и вдоволенемъ.

— Хлопче, — сказавъ ѣнъ живо, — дуже въ пору прійшло твоє предложенє! Оно уратувало мене зъ великои бѣды. Ты чувъ той гукъ? Хитрѣ твои Тухольцѣ: роблять засѣвки и позадъ насъ. Живо ходи до начальника, ѣнъ уже збирає ѣдѣль, що має йти зъ тобою! Намъ треба швидко выдобути ся ѣдси, — ту небезпечно!

Мовъ острѣ ножѣ вразили въ серце Максима тѣ слова. Будь, що будь, а ему треба було припѣзнити похѣдъ ажъ до той хвилѣ, коли ѣнъ стане ся неможливымъ.

— А се ѣдъ коли, боярине, вы почали лякати ся хлопскихъ засѣкѣвъ? Я не думаю, щобъ такъ нагло яке небезпеченство грозило Монголамъ. Нехай собѣ бавлять ся засѣками, — живо мы зженемъ ихъ зъ нихъ. А квапитись намъ нѣщо, бо и такъ, бачишь, ще не розвиднѣло ся. А поки зовсѣмъ не видно ся, поти и выходу, про котрый кажу, не найдемъ.

— Але щожъ се за выхѣдъ такій, що тѣлько въ день можна его найти?

— Слухай, боярине, що за выхѣдъ. Въ нашѣмъ огородѣ, въ ѣднѣмъ мѣсци пѣдъ верствою землѣ, лежитъ велика плыта. Треба вынайти се мѣсце, ѣдкопати и ѣдвалити плыту, а тодѣ вѣйдемо до тѣсного, помѣжъ скалы пѣдземнѣ прорѣбленого хѣдника, котрый выведе насъ ажъ на гору, просто на ясну поляну, тамъ, де ты недавно бачивъ батька мого.

— Ну, чогожъ ту чекати? Хѣдѣмъ заразъ и шукаймо! скрикнувъ бояринъ.

— Добре ты говоришь, боярине, только одно забывая, что село сгорело, плоты и будынки наши погорели, знак, который означавъ те мѣсте, такожь сгорѣвъ, такъ что на-потемки и нѣякимъ свѣтомъ не найду его. Тай же разъ скажу, чого квапити ся, коли хѣдъ нашъ безпечный и середъ бѣлого дня?

— Га, нехай буде и по твоему, — сказавъ въ концѣ бояринъ. Иду звѣстити се Бурундѣ, и сейчасъ пришлю такихъ, что розкують тебе. Только, небоже, ты все таки останешъ ся подъ вартою, бо, скажу тебѣ правду, анѣ Бурунда анѣ я не довѣряемо тебѣ, и скоро бы показало ся, что ты зводишь насъ, то будь певный, что смерти не минешъ.

— Я се давно знаю, боярине! — сказавъ безпечно Максимъ.

Зновъ выйшовъ бояринъ, и швидко опѣсля вѣшли два монгольскі ковалѣ, котрі розкували Максима и зняли зъ него тяжкі ланцухи. Мовъ на свѣтъ народивъ ся, такимъ легкимъ почувъ себе Максимъ, побувшись тихъ зелѣзныхъ тягарѣвъ, что близько добу втискали ся ему не только въ тѣло, але немовбы ажъ въ душу. Зъ легкимъ сердцемъ и повный надѣѣ онъ пошовъ подъ проводомъ Монголѣвъ передъ наметъ Бурунды. Бурунда змѣривъ его ѡдъ ногъ до головы своими грѣзными, дикими очима, и сказавъ черезъ товмача, котру то услугу сповнявъ для обохъ Тугаръ Вовкъ:

— Рабе, — сказавъ Бурунда, — я чувъ, что ты знаешъ выхѣдъ изъ сей долины?

— Знаю, — ѡдказавъ Максимъ.

— И готовъ показати его намъ?

— Готовъ.

— Якои платы за те надѣешъ ся?

— Нѣякои.

— Для чогожь се робишь?

— Зъ доброй волѣ.

— Де е сей выхѣдъ?

— Въ городѣ моего батька.

— Можешъ заравъ найти его?

— Не можу. Все тамъ погорѣло, а выхѣдъ грубо прикопанный землею. Коли розвиднить ся, — найду.

— Отсежь розвиднюсь. Иди и шукай! И слухай, що тобѣ скажу. Коли правду говоришь, коли найдешь выхѣдъ, то будешь свободный, ще й дары одержишь. Колижь манишь насъ пустыми словами, то згинешъ въ страшныхъ мукахъ.

— Покладаюсь на слово твоє, великій бегадире, — сказавъ Максимъ, — покладайся и ты на мое слово!

— Идижь и шукай выходу. Ось тобѣ помѣчь! Я самъ иду зъ тобою.

Якъ повѣльно, оглядно йшовъ Максимъ! Якъ старанно обзиравъ кождый куточокъ, кождый камѣничикъ, немовъ стараючись прикликати собѣ въ тямку положене мѣсцевости, змѣнене вчерашнымъ пожаромъ. Хочъ до огорода его батька було ще далеко, то ѓнъ кѣлька разѣвъ зупинявъ ся, прилягавъ до землѣ, стукавъ, шпортавъ, а все позиравъ ся напередъ себе, идъ потокови, ѓдки мала прійти для него помѣчь. Слимаковымъ ходомъ поступавъ ѓддѣль напередъ, — вже Бурунда почавъ нетерпѣти ся.

— Не гнѣвай ся, великій бегадире, — сказавъ Максимъ. Вчерашний пожаръ загладивъ всѣ слѣды людского житя на тѣй долині. Годѣ менѣ ѓдъ разу розпѣзнати ся. Отъ заразъ и будемо на обѣстю мого батька.

Цѣкавымъ окомъ вирнувъ Максимъ на потѣкъ. Господи, Тобѣ слава! Береги вже повнѣсѣнькѣ — ще хвиля, а вода розѣлле ся по долині! Ба, понизше села, при тѣснинѣ, вже виднѣли ся широкѣ рѣчки и ставки, червонѣ якъ кровь ѓдъ червоности сходячого сонця! Теперъ, значить ся, можна! Швидко попровадивъ Максимъ Монголѣвъ на батькѣвъ огородъ, швидко вынайшовъ мѣсце, де земля глухо стугонѣла, а дрожацій зъ нетерпячки Бурунда крикнувъ Монголамъ, щобъ копали. Ажъ теперъ ѓнъ глипнувъ кругомъ и побачивъ розливаючу ся по рѣвинѣ воду.

— Га, а се що? — скрикнувъ ѓнъ, знятый якоюсь невыяснимою тревогою.

Тугаръ Вовкъ и собѣжъ затрептѣвъ. Тѣлько Максимъ стоявъ спокѣйный, безпечный.

— Нѣчого, бегадире! Сеи noci впали дощѣ въ горахъ, а по кождѣй вливѣ нашъ потѣкъ выливае. Але се нѣчого, сюды не доходить вода нѣколи.

— А, такъ, — сказавъ Бурунда, перемагаючи въ собѣ тревогу. — Ну, коли такъ, то копайте далѣ!

Але Максимъ казавъ неправду. Вода розливалася чимъ разѣ ширше по рѣвнинѣ, и тѣлько несвѣдущі та залякані Монголы не могли порозумѣти, що се не повѣнь, що вода въ потоцѣ зовсѣмъ чиста, що не тече напередъ, не шумить, тѣлько дуе ся въ гору и розливае ся въ берегѣвъ.

Мѣжъ тымъ копане ишло поволи, хочъ Монголы трудили ся въ всеи силы. Ажъ и справдѣ рыскалѣ задуднѣли о щось тверде. Плыта! Але плыта показала ся широка, ширша, нѣжъ выкопана Монголами яма. Приходилось роскопувати яму ширше, щобъ выняти еѣ, або розбивати плыту. Максимъ тревожными очима слѣдивъ зрѣсть воды. Цѣла часть долины понижъ села була вже залита. Валомъ котила ся вода горѣ долиною, якъ разѣ въ противнѣмъ напрямѣ ѡдъ того, въ якѣмъ плыла ѡдъ вѣку. Ажъ ось въ монгольскѣмъ таборѣ роздались страшні крики. Вода выступила въ берегѣвъ и тысячными потоками розливалася по таборѣ.

— Рабе, що се значить ся? — скрикнувъ на Максима Бурунда.

— Щожъ, бегадире, — ѡдказавъ Максимъ, — видно велика туча впала въ горахъ, нашъ потѣчокъ дужше выливае, нѣжъ звичайно. Але не вжежъ вамъ бояти ся воды, сягаючи по кѣстки? Розбивайте плыту! — скрикнувъ ѡнъ до Монголѣвъ, нехай побачить великій бегадиръ, що я не ѡбманювавъ его!

Загримали монгольскі топоры о плыту, але плыта була груба и мѣдна, годѣ було еѣ розбити.

— Гримайте лѣпше! — кричавъ Бурунда, не можучи вже теперъ опанувати свои тревоги на видѣ той воды, що заливала одностайнымъ озеромъ велику часть тухольской долины и валомъ котила ся прямо до нихъ.

Але плыта була тухольскои вдачѣ и опирала ся до послѣдней змоги. Ажъ ось она пукла; ще оденъ дружный ударъ, и она разбита на куснѣ впала до долу, а разомъ въ нею впади и стоячїи на нѣй Монголы. Темне гирло пѳдземного хѳдника показало ся очамъ згромадженыхъ.

— Видишь, бегадире! сказавъ Максимъ, — скажи самъ, чи обманивъ я тебе?

Але Бурунда якось не радувавъ ся ѳдкрытымъ хѳдникомъ. Валомъ надѳгла вода и заплюскотѣла при ногахъ Монголѳвъ. Ще хвиля, и зъ веселымъ плюско- томъ полила ся вода въ новоѳдкрыту яму.

— Спинѣть воду, спинѣть воду! — кричавъ Бурунда, и кинулись Монголы гатити воду докола ямы. Але и се вже було запѳвно. Вода покрыла землю, глина размякла и разливалась ся болотомъ въ рукахъ Монголѳвъ — така гать не могла спинити воды, котра чимъ разъ сильнѣйше, зъ всѣхъ бѳкѳвъ валилась въ яму, довго плюскотѣла и щезала въ нѣй, поки въ кѳнци не наповнила сѣ вѳсѣмъ. Мовъ остовцѣлїи стояли Монголы надъ ямою и дивили ся, якъ вода заливала послѣднїи ихъ выхѳдъ зъ долины.

— Рабе! — сказавъ Бурунда до Максима, — чи се твоѳй выхѳдъ?

— Бегадире, — чи можужь я ровказувати водамъ? — ѳдповѣвъ Максимъ.

Бурунда нѣчого не ѳдказавъ, а тѳлько дививъ ся кругомъ на воду, що чимъ разъ грубшою верствою покрывала долину. Уже гладкимъ зеркаломъ искрила ся вода по цѣлой долинѣ, тѳлько де-де вызирали, мовъ невеличкїи островы, кусники сухои землѣ. Въ монгольскѳмъ таборѣ бувъ крикъ и замѣшанє, хочъ вода ледво до кѳстокъ ще доходила Монголамъ.

— Бегадире, — сказавъ Максимъ до Бурунды, бачучи, що той забирає ся вертати до свого намету, — пригадую тобѣ твоє слово. Ты сказавъ, що якъ покажу тобѣ выхѳдъ, буду вѳльный. Я показавъ тобѣ выхѳдъ.

— И выхѳдъ обманивъ мене. Тѳдѣ будешь вѳльный, якъ усѣ выйдѣмо зъ сѣи долины, не борше!

И Бурунда пѳшовъ, робити порядокъ у своѣмъ

змѣшаномъ войску, а за нимъ пошла и его дружина. Монгольске войско стояло довгими рядами, по кѣстки въ водѣ, сумне, безрадне. Хоть и якъ плытка була вода, але тота ви маса, що вкрыла вже всю долину, гладка, прозѣрчаста, мовъ блискуче розтоплене скло, и той водопадъ, що мовъ свѣтляный стовпъ стоявъ надъ водяною площею и разъ-въ-разъ доливавъ до неї нової воды, — отъ що лякало Монголѣвъ. Але годъ було стояти! Сама тревога, самъ видъ грозячого небезпеченства побуджували тыхъ людей до якогось дѣла, хочбы и бесплодного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрѣбувати щастя, бо инакше — Бурунда чувъ се добре — вся тота маса Монголѣвъ поде въ ростѣчъ, розбѣгне ся гнана власною тревогою. Бурунда велѣвъ затымъ цѣлому войску зѣбрати ся до купы, збити ся въ тѣсну масу.

— Що вы, мужѣ чи коты, що такъ боите ся тыхъ кѣлькохъ крапель воды? Чи такѣжь то рѣки перебували мы? Що сей потѣкъ проти Яика и Волги и Дону и Днѣпра? Не бѣйте ся, вода по кѣстки не здужав затопити васъ! Далѣ до вывозу! Нагрѣймо всѣ збитою масою! Не дбаймо на страты! Побѣда мусить бути наша!

Такъ кричавъ Бурунда и пошовъ передомъ. Двинулась за нимъ монгольска сила, бродячи въ водѣ въ страшнымъ плюскотомъ, ѣдъ котрого лунали горы и стогнали лѣсы. Але на сто крокѣвъ ѣдъ вывозу стрѣнувъ ихъ убѣйчѣй градъ камѣня, киданого метавками. Великѣ камѣни кругляки, щербате кремѣне и рѣчный пѣщаникъ, усе то валило ся въ збиту громаду Монголѣвъ, друхотало кости, розбивало головы. Кровю зачервонѣла ся вода поде ихъ ногами. Не зважаючи на крикъ Бурунды, войско розскочило ся, найбѣльша частина подала ся въ задъ, тамъ де не могло досягнути камѣне. Вкѣнци и самъ Бурунда зъ прочою частиною своихъ найсмѣлѣйшихъ Туркоманѣвъ мусѣвъ ѣдступити, бо градъ камѣня чимъ далѣ, стававъ дужшѣй, а монгольскѣ стрѣлы не робили Тухольцямъ нѣякои шкоды. Тугаръ Вовкъ зирнувъ пильно на ворожѣ становища и побачивъ, що при найбѣльшѣй метавцѣ, котра слала ненастанно то тяжкѣ брылы то цѣлѣ кѣрцѣ дробного ка-

мѣня на Монголѣвъ, стояла его донька Мирослава середѣ
кѣлькохъ вѣковыхъ уже Тухольцѣвъ а заправляла всѣми
руками страшной машины. Максимъ давно вже побачивъ
еѣ и не заводивъ въ неи очей. Якъ радъ бы бувъ онъ
теперь стояти коло неи и слухати еи смѣлыхъ, розу-
мныхъ розказѣвъ и поражати ворога по еи показу! Та
ба, не такъ ему судило ся! Осъ онъ стоитъ самъ середѣ
тыхъ ворогѣвъ, правда, безъоружный, невольникъ, але
все таки нещасливый, и бажае, щобъ хоть камѣнь, еи
рукою киненый, закончивъ его жите и его муку.

Тугаръ Вовкъ сѣпнувъ его за рукавъ.

— Годѣ тамъ вдивляти ся, хлопче, — сказавъ онъ.
Здурѣла моя донька, та онъ що виробляе. Але намъ все
таки круто приходить ся. Чи у васъ такі повенѣ часто
бувають?

— Такі? Нѣколи.

— Якъ то? Нѣколи?

— А такъ, бо се и не повѣнь. Видишь прецѣнь,
що вода чиста.

— Не повѣнь? А щожъ?

— Хибажъ ты ще не догадавъ ся, боярине? Ту-
хольцѣ загатили потѣкъ, щобъ залляти водою долину.

— Загатили! скрикнувъ бояринъ. Значить ся....

— Значить ся, вода буде разъ-въ-разъ бѣльшати,
поки....

— Поки що?

— Поки всѣхъ насъ не затопить. Отъ що!

Бояринъ кулакомъ ударивъ себе въ голову.

— И ты се знавъ напередъ?

— Знавъ, ѡдъ твоєи доньки. Се, боярине, мѡй батько
таке придумавъ.

— О, прокляте! И чомужъ ты менѣ сего не ска-
завъ борше?

— На що?

— Мы булибъ хочъ оба спасли ся.

— На се ще маємо часъ, — сказавъ спокѡйно Ма-
ксимъ. Тѡлько держѣмъ ся разомъ, и колибъ що до чого,
не дай мене, боярине, безъоружного скривдити.

— Се розумѣе ся, — сказавъ бояринъ, — тѣлько щожъ намъ робити?

— Поки що, нема ще страху, — ѡдказавъ Максимъ. Потѣкъ малый а долина широка, вода прибував дуже поволи. Але се не довго такъ буде. Може черезъ пѣвъ години прибуде зъ гѣръ правдива повѣнь и живо наповнить цѣлу долину. До вечера вже буде по цѣлѣй долини воды выше, нѣжъ найвысшій хлопъ. А намъ конче треба продержати ся до того часу. Бо поки ще Монголы живі будуть, то певно не выпустять насъ живыхъ изъ своихъ рукъ.

— Але до того часу они можуть насъ розсѣчи.

— Не бѣй ся, боярине. Чоловѣкъ въ небезпеченствѣ дуже смирный, дбає о себе, а не о смерть другого. Стараймось тѣлько вынайти для себе безпечне мѣсце, де бы насъ вода не затопила, якъ повѣнь прибуде.

За часъ той розмовы мѣжъ бояриномъ а Максимомъ Монголы зовсѣмъ уже ѡдступили ѡдъ берега и стояли середъ воды, не знаючи, що дѣяти. Вода сягала вже до колѣнъ. Бурунда люто глядѣвъ на того несподѣваного ворога, котрый не лякавъ ся его гнѣвного голосу, а нѣ его богатырской руки. Онъ копавъ его ногами, плювавъ на него, ганьбивъ его найзгѣрднѣйшими словами, але ворогъ тихо, спокѣйно хлюпотѣвъ по долини, филиювавъ легенько и рѣсь и рѣсь чимъ разъ выше. Уже сягавъ Монголамъ до колѣнъ, утруднювавъ имъ хѣдъ, ѡдбравъ охоту до бою, ослаблювавъ войскову карнѣсть. Що се все мало значити ся? Не вжежъ вода довго буде ще змагати ся? Коли дѣйде до пояса, то тодѣ всякій рухъ буде утрудненый и Тухольцѣ своимъ камѣнемъ повыстрѣлюють ихъ, мовъ качокъ! Але вода ще була чиста, ясна; тѣлько тамъ, куды йшли Монголы, стояли широкі болотяні калужѣ.

Тугаръ Вовкъ приблизивъ ся до Бурунды.

— Великій бегадире, — сказавъ онъ, — мы въ великомъ небезпеченствѣ.

— Чому? — спытавъ грѣзно Бурунда.

— Сесея вода не буде опадати, бо вороги нашѣ за-

гатили потѣкъ, щобъ затопити въ тѣй долині всю силу монгольску.

— Га! — скрикнувъ Бурунда, — и ты се, рабе поганый, смѣешь менѣ говорити, коли самъ запровадивъ насъ въ сесю западню?

— Зважай, великій бегадире, що я не мѣгъ для зрады запровадити васъ сюда, бо що вамъ грозитъ, те грозитъ и менѣ.

— О, я знаю тебе! Ты-жъ и сеи noci ходивъ до нихъ, торгувати ся за згубу Монголѣвъ.

— Коли-бъ я въ тѣй цѣли ходивъ, то чи думавъ, бегадире, що знаючи згубу Монголѣвъ, я бувбы вертавъ ся гинути разомъ зъ ними?

Успокоивъ ся троха Бурунда.

— Що-жъ намъ дѣяти? — спытавъ онъ — не вжежъ таки такъ гинути?

— Нѣ, намъ треба боронити ся. Ще хвиля, бегадире, а тодѣ прійде зъ гѣръ правдива повѣнь, котра швидко наповнить сесю долину. Проти неї передовсѣмъ треба боротись намъ.

— Але якъ?

— Вели своему войску, поки вода прозѣрчаста, збирати зъ дна камѣне и класти на купу, высоко, понадъ поверхнѣсть воды. Стоячи на нѣй, мы зможемо оборонити ся й ѡдъ слабшого ворога — Тухольцѣвъ.

Не роздумуючи довго, выдавъ Бурунда вѣйску наказъ, збирати камѣне и класти на купы, каждый ѡддѣлъ для себе. Той наказъ, не грозячій нѣякимъ небезпеченствомъ, подобавъ ся Монголамъ, а надѣя, стояти на сухѣмъ и не лазити повышь колѣнъ въ водѣ, додала имъ духа. Зъ радѣснымъ крикомъ они кинулись въ розбрѣдъ по долині, збираючи камѣне и стягаючи его на купы. Тухольцѣ стояли на своихъ стѣнахъ кругъ озера и реготались, глядячи на ихъ роботу.

— Сюда, сюда! — кликали они Монголѣвъ. У насъ камѣня доста, всѣхъ васъ ѡдѣлимо!

Але коли деякі Монголы надто наближали ся до ихъ становищъ, сейчасъ скрипѣла машина и жуужмомъ

летѣло камѣне на несчастныхъ, котрѣ въ глубокой водѣ бродячи, ховзали ся, мордували ся, а втѣкати не могли. Хотя-нехотя мусѣли теперь Монголы держати ся на срединѣ долины, въ далека ѡдѣ тухольскихъ метавокъ. Бурунда трохи не сказивъ ся въ своѣй немочи, видячи тоту гордѡсть, чуючи тотѣ насмѣшки Тухольцѣвъ.

— Нѣ, се не може бути! — скрикнувъ ѡнъ. — Гей, до мене, мои вѣрнѣ Туркоманы!

Найсмѣлѣйшій ѡддѣлъ монгольского войска вѡбравъ ся кругъ него, хлопы, якъ дубье, якъ тигры степовѣ, въ котрыхъ шкѡры були поубиранѣ. Ѣнъ попровадивъ ихъ проти одного тухольского становища, высуненого напередъ, самотного, на острѡмъ, щербатѡмъ обрывѣ. Невеличка купка Тухольцѣвъ стояла тамъ коло новой метавки.

— Затровными стрѣлами на нихъ! — крикнувъ Бурунда, и мовъ шершенѣ засвистѣли стрѣлы въ воздухъ. Зойкнули пораненѣ Тухольцѣ и змѣшали ся, а Монголы въ радѡснымъ крикомъ поступали напередъ.

— Не давайте имъ громадiti ся! — кричавъ Бурунда, — не давайте имъ кидати на насъ камѣне! Тутъ можемо укрѣпити ся.

И ѡнъ подѣливъ своѣ ѡдрядъ на двѣ половинѣ: одна мала ненастанно стрѣляти на вороже становище, а друга громадiti на купу камѣне для охороны ѡдѣ воды. Тугаръ Вовкъ и Максимъ, котрыхъ Бурунда неѡдлучно провадивъ въ собою, такожь прикладали рукъ до работы, зносили камѣне и скидали его на купу. Але работа тотѣ ставала чимъ разъ труднѣйшою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати камѣня, а купа ще не досягала до поверхности воды. Бурунда командувавъ надъ стрѣляющими. Вже десять Тухольцѣвъ було раненыхъ; они конали ѡдѣ страшной гадячої отруты, котра дѡсталась имъ въ кровь — на тѣ раны дармѣ були всѣ лѣки Захара Беркута.

— Покиньте, дѣти, се становище! — сказавъ Захаръ. Нехай ѡнъ стоитъ собѣ ту передъ стрѡмкою стѣною! Выратуватись туды не зможе, а ще до того маючи воду пѡдъ ногами!

Тухольцѣ опустили становище. Вѣшно бродили Монголы по водѣ, зносячи камѣне на купу. Въ кѣнци камѣня зовсѣмъ не стало.

— Годѣ вамъ, хлопцѣ, таскати камѣне, — сказавъ до своихъ воякѣвъ Бурунда. Стрѣльцѣ зъ луками, ставайте на купу и стрѣляйте на тыхъ хлопѣвъ! Прочіи за мною! Мусимо здобути се становище! Выдрапати ся горѣ сею стѣнею, хочъ нехай ту и небо валить ся! Вы, рабы, такожь зѣ мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказавъ Максимъ черезъ уста Тугара Вовка, — туды дарма намъ дерти ся, туды нема стежки въ гору.

— Мусить бути! — скрикнувъ Бурунда и кинувъ ся въ воду, а за нимъ его Туркоманы. Грунтъ въ тѣмъ мѣсци бувъ нерѣвнѣй. Монголы ховали ся, падали, — вода, рушана легкимъ вѣтромъ, бѣлась сильными фѣлями о стрѣмкіи скалы и утруднювала имъ дорогу. Хочъ ѣдъ монгольскаго становища до берега було не дальше, якъ двѣста крокѣвъ, всежь таки они майже пѣвъ години потребували, щѣбъ дѣйти туды. Тѣлькожь пѣдъ самою скалою вода була ще глубша, майже по пахи, а стежки горѣ скалою не було нѣякои. За те зъ сусѣдныхъ становищъ тухольскихъ летѣло камѣне на смѣльчакѣвъ, и хочъ бѣльша его частина даремно гримала о скалу або падала въ воду, то всежь становище Бурунды въ тѣмъ мѣсци було дуже невыгѣдне и некорыстне.

— Може твои молодцѣ умѣють добре лазити, — кепкувавъ ся Максимъ, — туды горѣ сею стѣною можна выдрапати ся на верхъ.

Але нѣкотрый изъ Туркоманѣвъ-степовикѣвъ не умѣвъ драпати ся горѣ стрѣмкими камяными стѣнами.

— Коли такъ, — сказавъ Максимъ, — то позволъ, бегадире, менѣ першому вылѣзти и показати вамъ дорогу!

Але Бурунда вже и не слухавъ тыхъ слѣвъ, щѣ иншого надумуючи. Онъ зновъ роздѣливъ свою дружину на двѣ: одну часть лишивъ на здобутѣмъ становищи, за захистомъ выстаючого скальнаго ребра, а зъ другою часткою, пѣдъ проводомъ Максима и Тугара Вовка, пѣшовъ дальше, шукати корыснѣйшого мѣсця. Але скоро

тільки купа ихъ, по поясъ бредучи въ водѣ, выхилила ся въ за хоронячого приберѣжка, коли разомъ въ горы, въ тухольскихъ машинъ, посыпало ся на нихъ камѣне. Майже половина цѣлои громадки одъ разу полягла головами, — решта мусѣла вертати ся.

— Ходѣмъ на своє безпечне становище, бегадире, — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Чи чуєшь, якій шумъ и крикъ по долині — мабуть повѣнь зближає ся!

Бояринъ правду сказавъ. Страшный шумъ водопаду, одъ котрого ажъ земля двиготѣла, звѣщавъ, що вода прибула велика. Каламутнымъ валомъ котили ся одъ водопаду величезній филъ; цѣла поверхнѣсть широкого озера збентежилась, покрывалась пѣною. Замѣсть чистого спокѣйного зеркала бушували теперъ лютѣ воды, крутили ся въ шипотомъ виры, гойдало ся и било ся въ камяныхъ берегахъ розбурхане море. Страшно було глянути теперъ по долині! Ту и тамъ, мовъ чорні островы, виднѣли ся въ воды купы Монголѣвъ. Анѣ слѣду якого небудь вѣйскового порядку не було вже мѣжъ ними. Мовъ полова, розсѣяна въ купы буйнымъ вѣтромъ, такъ розсѣялась ихъ сила по долині, борючись въ филими, десь кудись въ трудомъ прямуючи, кричачи и проклинаячи. Нѣкто нѣкого не слухавъ, нѣ о кого не дбавъ. Одні стояли на нагромадженихъ купкахъ камѣня, щасливі, що хочъ на хвилю були забезпечені одъ напору воды. Другі тонули въ водѣ по пахи, по шию, підпираючись на свои списы або махаючи въ гору своїми луками. Але бѣльша часть покидала луки, котрі мовъ солома крутили ся въ вирахъ. Деякі скидали зъ себе кожухи и пускали ихъ въ водою, хочъ самі сѣкли зубами зъ зимна, бажаючи тѣлько улекшити себе якъ небудь. Котрі були низшого росту, чѣпали ся високихъ и валили ихъ въ нѣгъ, разомъ зъ ними ще въ водѣ шемечучись. Деякі пускали ся въ плавъ, хочъ самі не знали, куды и за чимъ плыти, такъ якъ опоры не було нѣде нѣякои. Купы камѣня, накидані середъ поля въ послѣдній хвили, могли помѣстити на собѣ тѣлько невелике число щасливцѣвъ, и тѣ були предметомъ смертельнои зависти, безумныхъ проклятъ у пото-

пающихъ. Кругъ каждой купы товпились ихъ тысячъ, скаженныхъ, ревучихъ, домагающихся и собѣ стояти на безпечномъ мѣсци. Дармо стоячі на камѣню толкували имъ, що купа не може всѣхъ помѣстити, що комусь же треба гинути — нѣкто не хотѣвъ гинути, всѣ дерли ся на камѣнѣ. Стоячі на купахъ мусѣли боронити ся ѿ того напору, не хочачи самі гинути. Загримали молоты и топоры монгольскі о руки и черепы самыхъ-же Монголѣвъ. Братъ не знавъ брата въ той страшнѣй хвили близької смерти; товаришъ мордувавъ товариша въ бѣольшою лютостю, нѣжъ мордувавбы врага. Тѣ въ потопающихъ, що стояли въ заду, близше неохибной смерти, тисли ся напередъ; тѣ, що стояли при самыхъ купахъ, выставлені на удары своихъ товаришѣвъ, въ войкомъ перли ся въ задъ; середні ревѣли въ болю и тревоги, стиснені въ всѣхъ бокѣвъ, вдавлювані и задными и передными въ воду. Деякі, вже тонучи, хапали ся ще пѣдъ водою за навалене въ купы камѣнѣ и своими судорожными рухами выдвигали его въ мѣсця. Пять купъ завалило ся, и всѣ стоячі на нихъ попадали въ воду, зрѣвнали ся въ тыми, ѿ котрыхъ боронили ся. А тѣ вновь, несчастні, безумні въ смертельной тревоги, за кождымъ разомъ пѣднимали радѣсный крикъ, коли нова купа розваливалась и нові жертвы падали въ пащу страшному, безжалѣсному врагову. Деякі попадали въ правдиву манію убиваня та нищеня. Отъ оденъ, ростомъ высокій, въ посинѣлымъ лицемъ, въ затиснутыми зубами и покусаными до крови губами на-ослѣпъ валить своимъ топоромъ по головахъ своихъ товаришѣвъ, котрый тѣлько пѣдпаде ся ему пѣдъ руки, а коли нѣкто не пѣдпадае ся, валить по кровавыхъ, клекочущихъ и пырсающихъ филихъ; другій, регочучись судорожно, спыхае въ воду тыхъ, кому удалось стати на якѣмъ пѣдвышенію, на камени, на трупѣ товариша; третій рычитъ, мовъ вѣлъ, и гримае въ заду потопающихъ въ плечѣ, мовъ рогами; иншій, закленивши руки надъ головою, ридае, мовъ дитина; деякі, нѣчого не бачучи, окрѣмъ приближающей ся смерти, вдають ся на головы своимъ товаришамъ, чѣпають ся ихъ волоса, пригина-

ють ихъ до долу и тонуть разомъ въ ними. Мовъ рыбы на терлѣ, сперши ся въ тѣснѣмъ шипотѣ, тиснуть ся, плюскочуть, выставляють головы въ воды, то зновъ тонуть, каламутять воду и хапають ровнятыми ротами воздухъ, — такъ и тутъ, середъ великого, каламутного, розбентеженого озера, кишѣли, мордували ся, тонули, то зновъ на хвилю выхапувались въ воды, махали руками та головами, и зновъ тонули и гибли сотки и тысячѣ Монголѣвъ. Образъ правдиво пекольный. Нѣмо, недвижно, мовъ деревянй стовпы, стояли на берегахъ Тухольцѣ; навѣтъ найзавзятѣйші не могли безъ дрожѣ, безъ войку, безъ слѣзъ глядѣти на тоту громадну загибель людей.

Мовъ остовпѣлый глядѣвъ на сесю страшну картину Бурунда-бегадирѣ. Хоть ему самому грозило не менше небезпеченство, хоть вода у его людей сягала вже по пахи а быстрій течѣвъ, що потворили ся въ водѣ, валили ихъ въ нѣгъ и нагадували имъ наглу потребу повороту на свое безпечне становище, — то прецѣнь довгу хвилю Бурунда стоявъ на мѣсци, рвучи собѣ волоса и выдаючи въ горла страшні, безввязні звуки на видъ загибели своего войска. Нѣкто не смѣвъ сказати до него слово въ тѣй страшнѣй хвили: всѣ стояли кругъ него, тремтячи, борыкаючись въ перемагающею ихъ водою.

— Ходѣмъ! — сказавъ въ кѣнци Бурунда, и они почали прямувати до той купы камѣня, котру выставили Туркоманы проти здобутого тухольского становища. Тай пора була! Вода змагала ся чимъ равъ дужше. Мѣжъ ними а ихъ становищемъ утворивъ ся широкій виръ, котрый они могли перебути тѣлько купою, побравшись за руки. Тѣлько Бурунда, велить, ишовъ передомъ, самъ, могучими грудьми розбиваючи люті филѣ. Мовъ островець середъ моря, стояла горстка воякѣвъ на ихъ становищу, по поясъ въ водѣ, въ луками все ще напятами и вымѣренными на опущене тухольске становище. У тыхъ небезпеченство не знищило войскового послуху! На щасте, сеся купа камѣня була бѣльша бѣ другихъ, вложена въ великихъ брылѣ и плыть, котрі тѣлько въ водѣ можна було такъ легко пѣддвигнути.

Больше якъ сто люда могло выгодно стояти на нѣй въ оружномъ становищу, а именно только було людей кругъ Бурунды, не числячи тыхъ, котрыхъ онъ лишивъ подъ скалою. Ставши на той купѣ легче якоемъ одоткнули товарищѣ Бурунды. Попередъ всего они позирнули на тыхъ своихъ товарищѣвъ, що лишили ихъ були подъ скалою, числомъ сорокъ хлопа. Въ томъ мѣсци шалѣла теперь люта филя, розбиваючись о зубцѣ скалы и прыщучи далеко среброною пѣною. Зъ Туркомановъ не було вже анѣ слѣду, только часомъ, коли филя на хвильку улягла ся, щось чорнѣло ся на сѣромъ камени: се бувъ единый живой ще чоловікъ изъ той дружины: заковязаными пальцами онъ державъ ся скалы, хочъ якъ шарпала и рвала его люта филя. Онъ не кричавъ, не звавъ ратунку, только гойдавъ ся за кождымъ приливомъ воды, поки въ концѣ и онъ не щезъ, мовъ листокъ сполоканный водою.

Бурунда, нѣмый, синій зъ стужѣ и злости, зирнувъ докола по долині. Страшні крики и войки стихли вже. Въ вирахъ купами крутили ся трупы, де-де выставляючи зъ воды то затиснені пастуки, то ноги, то головы. Только десять купъ, мовъ десять чорныхъ острововъ, стояли ще живі, на своихъ камяныхъ баштахъ, але и то вже було не войско, а только залякані, бевсильні, безъоружні недобитки, тремтячі и розбиті розпукою. Хочъ одні зъ другими могли перекликати ся, але помочи собѣ не могли и, чи въ купахъ чи поединчо, були однако безрадні, ждали однои неминучої погибели.

IX.

— Якъ думаєшь, боярине?—спытавъ наравъ Бурунда Тугара Вовка, — що буде зъ нами?

— Всѣ погинемо, — одповѣвъ Тугаръ Вовкъ спокійно.

— И я такъ думаю, — подтвердивъ Бурунда. — И що найдужше мене лютить, такъ се то, що погинемо безъ бою, безъ славы, мовъ коты кинені въ ставокъ!

Бояринъ нѣчого не ѡдповѣдавъ на се. Новѣ подѣѣ звернули всѣхъ увагу на себе. Тухольцѣ очевидно не хотѣли дожидати, ажъ поки вода на стѣлько прибѣде, щобъ спокѣйно вытопити нужденнѣ останки Монголѣвъ. Имъ квапно дѣяло ся доконати ворога. Въ лѣсѣ повышъ потока ихъ молодцѣ рубали грубѣ ялицѣ, заострювали ихъ зъ обохъ кѣнцѣвъ, мовъ палѣ, привязували до обрубанихъ зъ гилѣ пнѣвъ важке камѣне, щобъ тѣ новомоднѣ стѣноломы плыли попѣдъ водою, и выждавши способну хвилю, коли серединою озера зрѣбила ся ѡдъ водопаду прудка течѣя просто до монгольскихъ становищъ, почали долѣ потокомъ пускати тѣ пнѣ. Заразъ першѣй зъ нихъ зъ страшною силою своимъ острымъ рогомъ ударивъ о одну купу, на котрѣй стояли Монголы. Загуркотѣло пѣдъ водою камѣне, а натиснене зъ верху монгольскими ногами, зрушене зъ свого становища, розсунуло ся. Зъ страшнымъ крикомъ попадали Монголы въ воду. Два чи три зъ нихъ напали въ водѣ на пагубну ялицю и вчепили ся за ню. Течѣя хопила ихъ вразъ изъ ялицею и понесла гетъ на широку воду, поки не попала на виръ, котрый закрутивъ ялицею и поставивъ єѣ сторчака. Монголы попадали въ воду и вже бѣльше не показували ся. И прочѣ, такъ нечаяно зѣпхнутѣ зъ своего становища Монголы, мордували ся на мѣсци, толочили однѣ другихъ въ воду, аѣо просили у другихъ ратунку. Два чи три, очевидно добрѣ плываки, пустили ся въ плавъ до берега, але и ту не минула ихъ смерть: кѣлька великихъ каменѣвъ, киненыхъ зъ берега, зрѣбили конецъ ихъ плавѣ. Тѣлько немногихъ приняли товаришѣ на сусѣднѣ становища. Але не довго и тутъ они були безпечнѣ. Тухольцѣ, бачучи добру удачу своєї першої пробы, почали пускати таранъ за тараномъ. Та вже тѣ тараны не робили нѣякой шкоды Монголамъ: течѣя проносила ихъ помѣжъ становища.

Тодѣ нову раду дала имъ Мирослава: збивати по кѣлька такихъ пнѣвъ до купы, спускати таку плотину на линѣ долѣ водопадомъ, а ѡдтакъ притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щѣ найсильнѣйшихъ и добре уоруженыхъ молодцѣвъ, а двомъ довгими жерд-

ками кермувати плотину проти монгольскихъ становищъ. Живо готовѣ были двѣ такі плотины, спущені долѣ водопадомъ, котрый теперь зробивъ ся о половину низшій, нѣжъ бувъ при низкомъ станѣ воды, — и двадцять смѣлыхъ молодцѣвъ выплыло до бою въ Монголами. Се бувъ легкій, хочъ и рѣшучій бѣй. Перша купа Монголѣвъ, на котру они ударили, була майже безъоружна, злякана, бевильна. Они живо поспыхали тыхъ нещасныхъ въ воду, а тыхъ, що опирали ся, посшибали стрѣлами та списами. Жалѣбно заревѣли Монголы на прочихъ становищахъ, видячи надходячу гибель. Бурунда, побачивши ворогѣвъ, такъ воюющихъ, ажъ зубами васкреготавъ и за оружє вхопивъ ся, але гнѣвъ его бувъ дармый; навѣть ватровні стрѣлы его Туркоманѣвъ не могли досягнути смѣлыхъ Тухольцѣвъ. Приходилось завязтому бегадирови бездѣльно стояти, по груди въ водѣ, и дивити ся, якъ Тухольцѣ становище за становищемъ розбивали останки монгольской силы. А Тухольцѣ мѣжъ тымъ лютували на водѣ; въ затиснеными зубами, присѣдаючи на своихъ плотинахъ, наближались они до Монголѣвъ. Декуды стрѣчали завязтый опѣръ; кровь плыла, войки роздавали ся въ обохъ бокѣвъ, трупы падали и въ плотины и въ камѣнныхъ баштѣ, але сила Монголѣвъ была зломана, ихъ опѣръ бувъ короткій. Немовъ огонь, пущеный по скошенѣй сѣножати, повзе покѣсъ за покѣсомъ и вливує копицю сухого сѣна за копицею, — такъ Тухольцѣ спыхали Монголѣвъ въ одного становища за другимъ у воду, въ холоднѣ обняты смерти. Всѣ погибли, до послѣднего; въ купы чорныхъ островцѣвъ насередъ озера не осталось и слѣду. Тѣлько ѡддалѣкъ, прибѣчь, недалеко берега стояла ще одна купа, немовъ послѣдна чорна скала, выстаючи въ посередъ повени. Се бувъ ѡддѣлъ Бурунды. Сотня Туркоманѣвъ, Тугаръ Вовкъ и Максимъ, — се бувъ єдиный останокъ великой монгольской силы, що мала тухольскимъ шляхомъ ити въ угорску землю и ту, середъ гѣръ, найшла холодный грѣбъ въ водахъ, хочъ переплыла Яикъ и Волгу, Донъ и Днѣперъ. Послѣдна жертва смерти, тота смѣла гор-

стка стояла середъ воды, безъ надѣвъ ратунку, въ единымъ бажанемъ — дорого продати жите свое въ бою.

Вся тухольска громада зѣбрала ся теперь передъ тымъ послѣднимъ ворожимъ становищемъ. Спустили ще двѣ плотины, щобы окружаючи ворогѣвъ, непокоили ихъ въ заду стрѣлами, але и въ переду, въ берегѣвъ, градомъ летѣли тухольскі стрѣлы и камѣне на ворогѣвъ. Та бѣльша часть тыхъ стрѣлъ не долѣтала навѣтъ до становища Бурунды; другі, хочъ и долѣтали, не могли зрѣбити Туркоманамъ нѣякои шкоды. Ближе-жь пѣдступати Тухольцѣ бояли ся задля ватровныхъ стрѣлъ, а швидко видячи нешкѣдливѣсть своего стрѣляня, покинули тоту роботу и стали спокѣйно. Высоко на скалѣ стоявъ старый Захаръ, не зводячи очей изъ своего сына, що стоявъ мѣжь ворогами и зручными рухами обминавъ падучі стрѣлы и камѣне. А ѡддалѣкъ, середъ стрѣляющихъ, стояла Мирослава, а погляды еи летѣли быстрѣйше нѣжь еи стрѣлы, въ ворожу купу, середъ котрой теперь находило ся все, що було найдорожше їй въ житію: батько и Максимъ. За каждою, пущеною въ тухольскихъ лукѣвъ стрѣлою замирало еи серце.

Навкучило молодцямъ, стоячимъ на плотинахъ, стрѣляти въ ѡддали, даремно. Они зѣбрали ся на ѡдвагу и рушили ближе. Туркоманы стрѣнули ихъ своими стрѣлами и ранили кѣлькохъ; але живо помѣтили, що у ворогѣвъ не стало вже того страшного оружія и въ грѣвнымъ крикомъ кинули ся на нихъ. Мовчки дожидали Туркоманы ихъ нападу, тѣсно збиті оденъ при другѣмъ, опираючись и Тухольцямъ и водянымъ валамъ. Але Тухольцѣ наблизившись до нихъ на два сяжнѣ, кинули своими рогатинами, припцатыми у кожного довгимъ ремѣннымъ припономъ до руки. Десять ворогѣвъ войкнуло въ оденъ часъ; десять тѣлъ повалило ся въ воду. Зновъ кинули молодцѣ свои рогатины — и зновъ упало кѣлька ворогѣвъ.

— Прокляте на васъ! — кричавъ Бурунда. Они такъ и всѣхъ насъ выдзѣобають, хамы погані!

Але гнѣвъ его бувъ теперь, якъ пустый вѣтеръ, що шумить а нѣкому не шходитъ. Тухольскі молодцѣ

въ крикомъ, мовъ вороны, кружили докола становища ворогѣвъ, то ту то тамъ разячи одного або другого добре вымѣреннымъ покидомъ рогатины. Оборона сталась Монголамъ неможною. Приходилось имъ стояти спокѣино, мовъ звязанымъ, и ждати смерти.

— Бегадире, — сказавъ до Бурунды Тугаръ Вовкъ, — чи не можна намъ якъ небудь спасти жите свое?

— На що? — сказавъ понуро Бурунда.

— Всежь таки жите красше, нѣжь смерть!

— Правду кажешь, — сказавъ Бурунда, и очи его заблыщали не жадобою жита, але радше жадобою помсты. — Але щожъ намъ дѣяти? якъ ратувати ся?

— Може схочуть теперь за свого полоняника дарувати намъ жите и вольный выхѣдъ?

— Стрѣбуймо! — сказавъ Бурунда и вхопивши рукою за груди Максима, вытягъ его напередъ себе. Обѣчь него ставъ Тугаръ Вовкъ и почавъ махати бѣлою хусткою.

— Тухольцѣ! — закричавъ ѣнъ, звертаючись до берега.

Тихо стало кругомъ.

— Кажи имъ, що коли хотять мати сего раба живого мѣжь собою, най даруютъ намъ жите и пустять свободно! Колижь нѣ, то мы зумѣемо загинути, але и ему, туй таки передъ ихъ очима смерть буде.

— Тухольцѣ! — кричавъ Тугаръ Вовкъ. Начальникъ Монголѣвъ обѣцюе вамъ ѣддати вашего полоняника живого и здорового, и жадае, щобъ вы за то насъ, кѣлько насъ ще осталось ся, выпустили живыхъ и здоровыхъ изъ сеи долины! Въ противнѣмъ разѣ жде вашего сына неохибна смерть.

Немовъ хотячи доочне показати имъ всю правдивѣсть той грозьбы, Бурунда пѣднявъ свѣй страшный топѣръ надъ головою безъоружного Максима.

Вся громада стала, мовъ безъ духа. Затремтѣвъ старый Захаръ и ѣдвернувъ очи ѣдъ того виду, що рѣзавъ его сердце.

— Захаре, — сказали старѣ Тухольцѣ, обступаючи его; — мы думаемо, що можна принять се предложене.

Сила монгольская знищена, а тыхъ кѣлька людей не могутъ намъ бути страшнѣй.

— Не знаєте вы, братья, Монголѣвъ. Мѣжъ тыми кѣлькома людьми є ихъ найстрашнѣйшій начальникъ, котрый нѣколи не дарує намъ погибели своего войска. Онъ наведе нову силу на нашѣ горы, и кто внає, чи мы тодѣ другій разъ розѣбѣємо єѣ.

— Але твоѣй сынъ, Захаре, твоѣй сынъ! Уважай, що єго жде загибель! Глянь, сокира надъ єго головою!

— Нехай радше гине сынъ мѣй, нѣжъ задля него має уйти хочъ оденъ ворогъ нашего краю!

Зъ плачемъ наблизила ся Мирослава до старого Захара.

— Батьку! ридала она, що ты думаєшь робити? За що ты хочешь погубити своего сына и — и мене, батьку? Я люблю твоего сына, я присягла зъ нимъ жити и єму служити! Хвиля єго смерти буде и мою смерть!

— Бѣдна дѣвчино, — сказавъ Захаръ, — що я можу тобѣ порадити? Ты знаєшь тѣлько чорнѣй очі та станъ хорошій, а я дивлюсь на добро всѣхъ. Тутъ нема выбору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяне, — всѣ мы уважаємо, що досыть того знищеня, що сила ворожа вломана и громада не бажає смерти тыхъ послѣднихъ. Въ твоѣи руки складаємо долю ихъ и долю твоего сына. Змилуй ся надъ своею власною кровю!

— Змилуй ся надъ нашою молодостю, надъ нашою любовю! ридала Мирослава.

— Можешь обѣцати имъ на словахъ все, щобъ тѣлько ѡддали тобѣ сына, — сказавъ оденъ изъ загѣрныхъ молодцѣвъ. Скоро тѣлько Максимъ буде свободный, ты тѣлько кивни на насъ, а мы всѣхъ прочихъ пошлемо на дно, рабѣвъ годувати.

— Нѣ! сказавъ обуренный Захаръ, — се булобъ нечесно. Беркуты додержуютъ слова навѣтъ ворогови и зрадникови. Беркуты нѣколи не сплямятъ нѣ своихъ рукъ нѣ своего сердца пѣдступно пролитою кровю! Досыть, дѣти, тоѣ бесѣды! Заждѣтъ, я самъ пошлю свою рукою имъ ѡдповѣдь!

И одвернувши лице свое онъ пошовъ къ машинѣ, на котрой варесѣ лежавъ величезный камѣнь, и сильною, недрожащою рукою взявъ за ужовку, котрою удерживана була тотъ вареха въ плоскомъ положеніи.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до него, — що ты хочешъ робити?

Але Захаръ, мовъ не чувъ ей крику, спокійно на-мѣрювавъ вареху на ворогѣвъ.

Мѣжь тымъ Бурунда и Тугаръ Вовкъ дармо ждали на одповѣдь Тухольцѣвъ. Похиливши голову, спокійно, рѣшившись на все можливе, стоявъ Максимъ пѣдъ пѣднесеною сокирою Бурунды. Тѣлько Тугаръ Вовкъ, не знати чого тремтѣвъ цѣлымъ тѣломъ.

— Е, що намъ такъ довго ждати! — скрикнувъ въ кѣнци Бурунда. — Разъ мати родила, разъ и гинути прійде ся. Але попередъ мене гинь ты, рабе поганий!

И онъ зъ страшною силою замахнувъ ся, щобъ сокирою розлупати Максимову голову.

Але въ тѣй хвили блиснула шабля Тугара Вовка понадъ головою Максима, и грѣзна, убійча рука Бурунды вразъ изъ топоромъ, ѡдтята шаблею ѡдъ рамене, впала, обрискана кровію, мовъ сухе полѣно въ воду.

Ревнувъ зъ лютости и зъ болю Бурунда и лѣвою рукою стисъ Максима за груди, мѣжь тымъ коли очи его зъ выразомъ пекельной ненависти звернулись на зрадливого боярина.

Але въ тѣй самѣй хвили Максимъ похиливъ ся и зъ цѣлою можливою натугою ударивъ страшного Туркомана головою и плечима въ лѣвый бѣкъ, такъ що Бурунда ѡдъ сего удару стративъ рѣвновагу и покотивъ ся въ воду, потягнувши зъ собою и Максима.

А въ слѣдуючѣй хвили зашумѣвъ воздухъ и величезный камѣнь, киненый зъ тухольской машины руками Захара Беркута, зъ лоскотомъ грохнувъ на купку ворогѣвъ. Брызнула ажъ до хмаръ вода, загуркотѣло камѣне, роздирающій сердце зойкъ раздавъ ся на березѣ, — и въ слѣдуючѣй хвили гладка и тиха вже була поверхность озера, а зъ Бурундовой дружины не було и слѣду.

Мовъ мертва, безъ духа стояла надъ берегомъ ту-

хольска громада. Старый Захаръ, доси такій сильный и незломный, теперъ тремтѣвъ, мовъ мала дитина, и закрывши лице руками, ридавъ тяжко. При его ногахъ лежала вомлѣла, недвижна Мирослава. Страшна, болюща була хвиля.

А въ тѣмъ радѣсный крикъ роздавъ ся въ долу. Молодцѣ, що плавали на плотинахъ, наблизившись до того мѣсця, де потонувъ Максимъ въ Бурундою, разомъ побачили Максима, выринаючого въ воды, здорового и сильного, и повитали его веселымъ крикомъ. Радѣсть ихъ живо удѣлила ся цѣлоѣ громадѣ. Навѣть тѣ, що потратили своихъ сынѣвъ, братѣвъ та мужѣвъ, и тѣ радувались Максимомъ, немовъ въ его поворотомъ повертали всѣ дорогі серцю, страчені въ бою.

— Максимъ живой! Максимъ живой! Гурра Максимъ! — роздали ся громові окрики и залунали широко по лѣсахъ и горахъ. Батьку, Захаре! твоѣ сынъ живой! твоѣ сынъ вертає до тебе!

Тремтячи въ глубокого зрушеня, въ слезами на старечихъ очехъ, пѣднявъ ся Захаръ.

— Де онъ? де сынъ мѣй! — спытавъ онъ слабымъ голосомъ.

Весь мокрый, але въ лицемъ палаючимъ радѣстю, выскочивъ Максимъ изъ плотины на берегъ и кинувъ ся до нѣгъ батькови.

— Батьку мѣй!

— Сынку, Максиме!

Бѣльше не мѣгъ нѣ оденъ нѣ другій скавати. Захаръ захитавъ ся и упавъ въ могучій Максимові обняты.

— Батьку мѣй, що тобѣ такого? скрикнувъ Максимъ, бачучи смертельную блѣдѣсть на его лиці и чуючи ненастанну дрожь, що потрясала его тѣломъ.

— Нѣчого, сынку, нѣчого, — скававъ по тихо, въ усмѣхомъ Захаръ. Сторожъ кличе мене до себе. Чую его голосъ, сынку. Онъ кличе до мене: Захаре, ты зробивъ свое дѣло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того! ридавъ Максимъ, припадаючи коло него. Старый Захаръ спокойный, усмѣхнутый лежавъ на муравѣ, въ лицемъ проясненнымъ,

зверненымъ до полуденного сонця. Онъ легко однявъ руку своего сына одъ свои груди и сказавъ:

— Нѣ, сынку, не ридай за мною, я щасливый! А глянь лишень тутъ обѣчь. Ту е ктось, що потребуе твои помочи.

Озирнувъ ся Максимъ и задубѣвъ. На земли лежала Мирослава, блѣда, въ выразомъ розпуки на прекрасномъ лицѣ. Вже молодцѣ принесли воды и Максимъ кинувъ ся одтирати свою милу. Осъ она дыхнула, отворила очи и зновъ зажмурила ихъ.

— Мирославо! Мирославо! сердце мое! кликавъ Максимъ, цѣлующи еи руки, — прокинъ ся!

Мирослава мовъ пробудилась и здивоваными очима вдивляла ся въ Максимове лице.

— Де я? що зо мною? спытала она слабымъ голосомъ.

— Ту, ту, мѣжь нами! коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула она, зрываючись.

— Такъ, такъ! гляди, я живой, я свободный!

Довго-довго мовчала Мирослава, не могучи прійти до себе въ диву. Въ томъ разомъ кинула ся на шю Максимови, а горячій слёзы брызнули въ еи очей.

— Максиме, сердце мое!...

Больше не могла нѣчого сказати.

— А де батько мой? — спытала по хвили Мирослава. Максимъ одвернувъ лице свое.

— Не згадуй про него, сердце. Той, що важить правду и неправду, важить теперь его добрый и злый дѣла. Молѣмъ ся, щобъ добрый переважили.

Мирослава обтерла слёзы въ своихъ очей и повнымъ любви поглядомъ глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказавъ Максимъ, — отъ нашъ батько, тай той покидае насъ.

Захаръ глядѣвъ на молоду пару ясными, радостными очима.

— Клякнѣтъ коло мене, дѣти! — сказавъ онъ тихо, слабнучимъ голосомъ. Доню Мирославо, твой батько полягъ, — не судѣмъ, чи виненъ, чи не виненъ, — по-

лягъ такъ, якъ полягли тысячѣ другихъ. Не сумуй, доню! Замѣсть батька доля дае тобѣ брата....

— И мужа! додавъ Максимъ, стискаючи еи руку въ своѣй.

— Нехай боги дѣдовъ нашихъ благословлять васъ, дѣти! — сказавъ Захаръ. Въ тяжкихъ дняхъ звела васъ доля до купы и злучила сердца вашѣ, и вы показали ся гѣдными, перестояти и найстрашнѣйшу бурю. Нехайже вашъ звязокъ въ нынѣшну побѣдну днину буде порукою, що и нашъ народъ такъ само перебуде тяжкѣмъ злигоднѣмъ и не розѣрве свого сердечного звязку зъ чесно-тою и людскостю!

И онъ холоднѣющими вже устами поцѣлувавъ въ чоло Мирославу и Максима.

— А теперъ, дѣти, встаньте и пѣдведѣть мене крыхѣточку! Я хотѣвбы ще передъ ѡдходомъ сказати дещо до громады, котроѣ я старавъ ся щиро служити весь своѣй вѣкъ. Батьки и братья! нынѣшна наша побѣда — велике дѣло для насъ. Чимъ мы побѣдили? Чи нашимъ оружѣемъ тѣлько? Нѣ. Чи нашою хитростю тѣлько? Нѣ. Мы побѣдили нашимъ громадскимъ ладомъ, нашою згодою и дружностю. Уважайте добре на те! Доки будете жити въ громадскѣмъ порядку, дружно держати ся купы, незломно стояти всѣ за одного а оденъ за всѣхъ, доти нѣяка сила ворожа не побѣдитъ васъ. Але я знаю, братья, и чую се моя душа, що се не бувъ послѣднѣй ударъ на нашу громадску твердыню, що за нимъ послѣдуютъ другѣ и въ кѣнци розѣбють нашу громаду. Поганѣ часы настануть для нашего народа. Ѡдчужить ся братъ ѡдъ брата, ѡдмежить ся сынъ ѡдъ батька, и почнуть ся великѣ свары и роздоры по рускѣй землѣ, и пожрутъ они силу народну, а тодѣ попаде народъ въ неволю чужимъ и своимъ наѣздникамъ, котрѣ зроблять зъ него покѣрного слугу своихъ забаговъ и вола робучого. Але середъ тыхъ злиднѣвъ зновъ нагадае собѣ народъ свое давне громадство, и благо ему, коли скоро и живо нагадае собѣ его: се оцадить ему цѣле море слѣзъ и крови, цѣлѣ столѣтя неволѣ. Але чи швидше чи пѣзнѣйше онъ нагадае собѣ житѣ своихъ предковъ и забажаетъ ити ихъ

слѣдомъ. Щасливъ, кому судило ся жити въ тѣ дни! Се будутъ гарнѣ дни, дни веснянѣ, дни ѡдродженя народнаго! Передавайтежь дѣтямъ и внукамъ своимъ вѣсти про давне жите и давнѣ порядки. Нехай живе мѣжь ними тота память середъ грядущихъ злиднѣвъ, такъ якъ жива искра не гасне въ попель. Прійде пора и искра розгорить ся новымъ огнемъ! Прощайте!

Важко зѡтхнувъ старый Захаръ, зирнувъ на сонце, усмѣхнувъ ся — и по хвили вже не стало его.

Не плакали за нимъ нѣ сыны нѣ сусѣды нѣ громадяне, бо добре знали, що за щасливымъ грѣхъ плакати. Але зъ радѡсными спѣвами обмыли его тѣло и занесли его на ясну поляну, до стародавнаго житла прадѣдовскихъ богѡвъ, и зложивши его въ камяноѣ континѣ, лицемъ до золотого образу сонця, умѣщеного на стели, ѡдтакъ привалили вхѡдъ величезною плытою и замурували. Отъ такъ спочивъ старый Захаръ Беркутъ на лонѣ тыхъ богѡвъ, що жили въ его серци и нашептывали ему весь вѣкъ чеснѣ, до добра громады змагающѣ думки.

Богато змѣнило ся ѡдъ того часу. Ажь надто докладно збуло ся вѣщоване старого громадянина. Великѣ злигоднѣ градовою хмарою перейшли понадъ рускою землею. Давне громадство давно забуте и, здавалось бы, похоронене. Такъ нѣ! Чи не нашимъ днямъ судилось ѡновити его? Чи не мы се жѣмъ въ тѡй щасливѡй добѣ ѡдродженя, о котрѡй говоривъ умирающѣ Захаръ, а бодай въ досвѣткахъ тои щасливои добы?

Нагуевичѣ, дня 1/X — 15/XI 1882.

АДВОКАТЪ
КОЦОВСКИЙ

Advokat
KOCOWSKI
a. k. om. radca sądu krajowego

